

Herraväldet i helgedomen

UPPSALA DOMKYRKAS FÖRVALTNING CIRKA 1530–1860

Örjan Simonson

Herraväldet i helgedomen

UPPSALA DOMKYRKAS FÖRVALTNING CIRKA 1530–1860

Örjan Simonson

Omslagsbild: Karl XI:s kröning i Uppsala domkyrka 28 september 1675.
Årkebiskop Laurentius Stigzelius och riksdrotsen Per Brahe placerar
kronan på Karl XI:s huvud. Målning av David Klöcker Ehrenstrahl, Nationalmuseum.

Upplandsmuseets skriftserie Nr 5

Herraväldet i helgedomen: Uppsala domkyrkas förvaltning cirka 1530–1860

ISSN 1404-2908

ISBN 978-91-85618-97-2

©Örjan Simonson/Upplandsmuseet, 2008

Grafisk formgivning och produktion: ilo grafisk form, Uppsala 2008

Tryck: RK-tryck, Uppsala.

Upplandsmuseet, S:t Eriks gränd 6, 753 10 Uppsala

Telefon 018-16 91 00. Telefax 018-69 25 09.

www.upplandsmuseet.se

Innehåll

Förord 7

1. Rikshelgedom, stiftskyrka eller församlingskyrka? 9

- Undersökningen och perioden 10
- Studiens uppläggning 11
- Tidigare forskning om Uppsala domkyrka 13
- Domkyrkostyrelsen mellan stat, kyrka och lokalsamhälle 14
- Kyrkan och staten 14
- Kyrkan i militärstatens tjänst 15
- Ett köpsläende om resurser 16
- Centralmakten och lokalsamhället 16
- En modell och en inledande sammanfattning 17
- Utvecklingen över tid 19

2. Omvandlingens tid c:a 1540–1630 21

- Domkyrkan och egendomsrätten under reformationen 22
- Reduktionen och den nya ekonomin 22
- Den ekonomiska förvaltningen 23
- Domkapitlet och domkyrkan 24
- Domkyrkan som församlingskyrka 26
- Den akademiska societeten 27
- Den villkorliga givmildheten 28
- Inflytandet över kyrkorummet 29
- Rikshelgedomen 30
- Begravningar och kröningar 30
- Rikets andra stad 33

3. 1630-talets trätör och domkyrkorådets uppkomst 34

- Kyrkoråd och sockenstämmor i Sverige 34
- Kyrkostyrelsen i Linköping under tidigt 1600-tal 35
- Kyrkostyrelsen i Stockholm till c:a 1630 35
- Domkyrkostyrelsen i Lund 36
- Trätorna under 1630-talet 37
- Sysslomannen utan bänkplats 38
- Alliansen mot ärkebiskopen 38
- Mötet utan ärkebiskopen 39
- Domkyrkan hävdas som församlingskyrka 39
- Domkyrkoskrået 1638 och domkyrkorådets bildande 40
- Domkyrkans föreståndare 40
- Utvärtes och invärtes medel 41
- Maktbalansen i domkyrkorådet 41
- Järntriangeln i domkyrkorådet 43
- Domkapitlet vinner stadga 44
- Kungamaktens inflytande över domkyrkan 45
- Stockholms betydelse ökar 45
- Det byråkratiska enväldet 46
- Överintendentens välde 47
- Kunglig befallningshavande i domkyrkorådet 47
- Uppsala blir residensort 48
- De närvarande landshövdingarna 49

4. Domkyrkorådet och domkapitlet 52

- Domkapitel och domkyrkoråd 1637–38 53
  - Domkapitlet avstår från ärenden 53
- Domkapitlet och domkyrkoekonomin 54
  - Domkapitlet och sysslomannen vid 1600-talets slut 55
  - Ökad styrning 1701 56
  - En jämförelse med Lund 56
  - Domkapitlet och sysslomannen efter 1760 57
  - Domkapitlets noggranna kontroll... 57
  - ... och Landskontorets låga kontrollnivå 58
- Twisten om de småländska hemmanen 58
  - C. E. Lewenhaupts stämning 59
  - Ärendets förlopp 59
  - Tre fördelar för domkapitlet 60
  - Domkapitlet företräder domkyrkan utåt 60
  - Mötesfrekvensen 61
- De inflytelserika ledamöterna 61
  - Ärkebiskop von Troils agerande 61
  - Domprost och syssloman 62
- Domkyrkorådet och församlingsborna 1688 63
  - Bänkrummen 63
  - Ståndssamhället och domkyrkorådets bristande auktoritet 65
  - Fattigvården, gravköp m. m. 66
- Domkyrkorådet och församlingsborna 1788 67
  - Domkyrkorådet blir arbetsledning 67
  - Domkyrkorådet som godsherre 68
- Var magistraten och det akademiska konsistoriet församlingens röst? 69
  - Konsistoriet 1688 69
  - Magistraten 1788 70
  - Ämbets tillsättningar och societeterna 71
  - Tre åtskilda institutioner 71

5. Sysslomannens och kyrkvårdarnas ekonomiska förvaltning 73

- Svensk forskning om kyrkans ekonomi 74
  - Betydelsen av ett ekonomiskt perspektiv på kyrkan 74
  - Forskning om den lutherska kyrkans ekonomi 76
  - Lunds domkyrkas ekonomi efter reformationen 76
- Domkyrkoekonomin i regelverk och praxis efter 1638 77
  - Redovisning av räkenskaperna 78
  - Intäktsposternas fördelning 79
- Intäkterna 1748 79
  - Sysslomannens intäktsposter 79
  - Kyrkvårdarnas intäkter 1748 81
  - Domkyrkan och gåvoekonomin 82
  - Samhällsplikt och tacksägelse 84
  - Fattigvårdens finansiering och församlingen 85
  - Insamlingar i domkyrkan 85
  - Adeln och donationerna 86
  - De medeltida prebendena 86
  - Nya tidens försämrade förvaltningsrutiner av donationer 87
  - Adeln och gravköpen 88
  - Adelsdamernas framträdande roll 90

Intäkter och församlingsinflytande 1748	91
En jämförelse med andra socknar	92
Utgifterna 1748	93
Sysslomannens utgifter	93
Organistens invecklade löne- och anställningsförhållanden	94
Kyrkvårdarnas utgifter	95
Sammanfattning om utgifter	96
Domkyrkoekonomin och omvärlden	97
Från "stad i staden" till marknadsberoende domkyrka	98
De ökade avstånden	98
Uppsalabornas ekonomiska utbyte	99
Domkyrkan och kreditgivningen	100
Kyrkorna i krediternas väv	101
Domkyrkans skulder 1748	102
Domkyrkans fordringar 1748	103
Mot en förfinad kredithantering	103
Sammanfattning	104
6. Domkyrkan och Uppsala omkring 1788	105
Privilegiesamhället i Uppsala	108
Sociala relationer i förändring	108
Nya relationer	109
Utvecklingen i Uppsala	110
Uppsala – privilegiesamhällets sista bastion	110
Den förlamade stadsstyrelsen	111
Staden utan stämma	112
Kyrkoråd och sockenstämmor till kyrkoherdens understöd	112
Den uteblivna utvecklingen av domkyrkorådet	113
En församling med 4000 själar och 300 fullvärdiga medlemmar	113
Magistratens eller konsistoriets domkyrka?	114
Stiftets domkyrka	116
Domkyrkorådet: domkyrkans arbetsledarträffar	117
7. Domkyrkorådets upplösning 1864	118
Den kommunala utvecklingen	118
Akademin under attack	119
Drätselkammare och sockenstämma	120
Domkyrkorådets sista decennier	121
Käll- och litteraturförteckning	122
Register över vissa i framställningen centrala begrepp	132
Personregister: historiska personer	133

Tabeller

- Tabell 1. Syslmannens räkenskaper, intäkter 1748 80
Tabell 2. Akademiska kyrkvårdens räkenskaper, intäkter 1748 80
Tabell 3. Stadens kyrkvårdens räkenskaper, intäkter 1748 80
Tabell 4. Syslmannens räkenskaper, utgifter 1748 93
Tabell 5. Akademiska kyrkvårdens räkenskaper, utgifter 1748 95
Tabell 6. Stadens kyrkvårdens räkenskaper, utgifter 1748 95
Tabell 7. Skulder och fordringar redovisade i 1748 års syslmannens- och kyrkvårdensräkenskaper 102

Figurer

- Figur 1. Modell över inflytandet över Uppsala domkyrka 17
Figur 2. Inflytandet över domkyrkan c:a 1540–1800 19
Figur 3. Uppsala domkyrkoråds sammansättning under 1600-talet 42

Bilder

1. Uppsala domkyrka, vy från slottet, 1860-talet, av Henri Osti, Henri Ostis bildsamling (bild nr OC26), Upplandsmuseet 12
2. Uppsala domkyrka från söder före 1702 års brand, kopparstick i Johan Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata, Stockholm 1719 13
3. Planritning över Uppsala, i Olof Rudbeck d. ä., Atländ sive Manheim (Atlantican, Atlasbandet, 1679–1702) 26
4. Vasakoret, 1660-talet, Erik Dahlberg, förlaga till kopparstick i Svecia antiqua et hodierna, Kungliga biblioteket 31
5. Erik den heliges relikskrin, kopparstick i Johan Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata, Stockholm 1719 32
6. Gustavianum, 1660-talet, Erik Dahlberg, förlaga till kopparstick i Svecia antiqua et hodierna, Kungliga biblioteket 43
7. Jubelfesten i Uppsala domkyrka den 8 mars 1793, akvarell av Martin Rudolf Heland, Nationalmuseum 51
8. S:t Eriks kapell, träsnitt i Johan Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata, Stockholm 1719 64
9. Domtrappshuset, träsnitt av R. Haglund / Adolf Emil Westerberg i tidskriften Förr och nu: illustrerad läsning för hemmet, Band 2, häfte 3, 1871 67
10. Jesus driver ut månglarna ur templet, kalkmålning i Dannemora kyrka, fotografi av Gunnar Ahlbäck 75
11. Burchardt Prechts predikstol, fotografi Olle Norling, Upplandsmuseet 2007 83
12. Gustav Baners grav, fotografi Olle Norling, Upplandsmuseet 2007 87
13. Gravplan över Uppsala domkyrka 1739, Uppsala domkyrkoförsamlings arkiv, Uppsala landsarkiv 89
14. Uppsala från syd, Erik Dahlberg, förlaga till kopparstick i Svecia antiqua et hodierna, Kungliga biblioteket 106–107
15. Odinslund, sannolikt 1780-talet (före 1790), akvarell av Johan Gustav Härstedt, Kart- och bildavdelningen, Uppsala universitetsbibliotek 115
16. Vy över universitetsparken, Uppsala 2007, av Örjan Simonson 119

Förord

Våren 2003 fick jag en deltidсанställning vid Upplandsmuseet för att inventera och excerpera källmaterial till projektet Uppsala domkyrkas historia, bekostat med medel från makarna Gösta och Alice Huselius fond. Följande vår bestämdes att jag skulle skriva två texter till projektet, varav en om domkyrkans förvaltning efter reformationen. Undersökningen genomfördes hösten 2004 och var i sina huvuddrag klar vid årsskiftet 2004/2005 då min tjänst vid "Huseliusprojektet" upphörde – för den gången.

Vid ett projektmöte våren 2006 bestämdes att en väsentligt kortare text om domkyrkans förvaltning skulle skrivas. Istället ville Upplandsmuseets ledning publicera den längre texten, eftersom den anknyter till museets profilområde *administrativa system i Uppland*. Under en ny anställning hösten 2006 har jag anpassat texten mer till detta tema och samtidigt fått texten att växa ytterligare en hel del.

Mycket av forskningsfältet har varit nytt för min del och mina kunniga kollegor i projektet har varit till god hjälp. Tack, Herman Bengtsson, Ann Catherine Bonnier, Ronnie Carlsson, Markus Dahlberg, Göran Dahlbäck, Inger Estham, Christian Lovén, Åke Nisbeth, Anna Nilsén och Anders Åman. Tack också till Tore Hållander, Kristina Lilja, Silke Neunsinger, Ragnar Norrman, Jan Samuelson, Annika Sandén, Karin Sennefelt, Johan Sjöberg Henrik Ågren, Karin Ågren, ni alla i nätverket *Religion och samhälle under tidig-modern tid* och vid institutionen för Genus, kultur och historia vid Södertörns högskola, som läst och kommenterat och utgjort en stimulerande forskningsgemenskap. Slutligen tackar jag er alla på Upplandsmuseet för den trevliga arbetsmiljö jag har haft förmånen att vistas i under arbetets gång.

Örjan Simonson, oktober 2007

1. Rikshelgedom, stifts kyrka eller församlings kyrka?

År 1524 observerade biskopen i Linköping Hans Brask bekymrat hur åsikten att kyrkorna var församlingens egendom spred omkring sig.¹ Det var en av alla idéer i kölvattnet efter Martin Luthers kritik mot kyrkan 1517. Den utmanade kyrkan som en självständig organisation styrd av prästerskapet.

Inom några år skulle reformationens tankar bli ett verktyg i händerna på Sveriges nya furste Gustav Vasa i hans strävan att stärka kungamakten på kyrkans bekostnad. Brask själv gick i landsflykt tillsammans med flera av sina ämbetsbröder. Den lära och kyrka de kände och hade förvaltat, ödelades under följande decennier.

Drygt 400 år senare var även Uppsala domkyrkas syssloman Nils Johan Söderberg bekymrad, men över det motsatta problemet (en syssloman var en prästvigd med uppdraget att förvalta domkyrkans ekonomi). När han år 1932 upprättade förslag till en ny stat för Uppsala domkyrka, föreslog han en organisationsförändring för att ge församlingen större inflytande. Kyrkan behövde församlingens stöd och församlingen behövde kyrkan, konstaterade han och fortsatte:

Domkyrkan är, som de rättskunniga uttrycka saken, ett eget rättssubjekt. Men om domkyrkoförsamlingen sålunda nominellt icke kan sägas vara ägare till domkyrkan, har den åtminstone genom århundradens hävd rätt att betrakta och använda henne som sin församlingskyrka. Men oaktat denna goda och obestrida rätt har församlingen genom nämnda skiftande praxis kommit ifrån den andel i domkyrkans vård och skötsel, som den i gångna tider utan hinder av nyssberörda lagbestämmelser haft genom inväljande av ledamöter i den ena eller andra av domkyrkans förvaltningsmyndigheter. Detta förhållande har synts mig verka upplösande på känslan och medvetandet av ansvarighet för domkyrkans vård och skötsel, såsom en sak, varmed församlingen icke skulle hava något att skaffa.²

Uppsala domkyrkas problem var inte för mycket församlingsinflytande, utan för litet, menade Söderberg. Det hade dessutom minskat jämfört med tidigare.

Hur förhöll det sig med inflytandet över Uppsala domkyrka under tiden mellan Brasks oro och Söderbergs bekymmer? Var det ärkebiskopen och stiftet, var det kyrkans högsta beskyddare kungen eller var det församlingen som styrde kyrkan? Uppsala domkyrka var en tummelplats för riksintressen och lokala intressen, för lekmännen från både slott och koja och för prästerskapet.

¹ Olsson 1947, s. 259.

² Söderberg 1932, s. 5.

För Uppsalas del måste man dessutom tala om domkyrkoförsamlingens två societeter, som de kallades. Stadens societet, alltså Uppsala borgerskap, som haft domkyrkan som sin kyrka sedan mitten av 1500-talet, fick vid slutet av århundradet sällskap i bänkraderna av den akademiska societeten när Uppsala universitet återupptod. Därför blir domkyrkans historia också en berättelse om Uppsala som den delade staden: det kyrkliga och akademiska Uppsala väster om ån och det borgerliga Uppsala öster om ån. Men det är också en historia om hur staden och akademin måste samarbeta eftersom domkyrkan var deras gemensamma helgedom.

En avgörande del av förvaltningen är domkyrkans ekonomi. Jag kommer att ägna den en hel del uppmärksamhet eftersom den är väsentlig för att förstå vilka som hade inflytande över domkyrkan. De som bidrog med resurser fick också inflytande.

Kyrkan, kyrkans präster och församlingarna förvaltade mångahanda ting – även åtskilligt som inte hade särskilt mycket med religionsutövning att göra. I landsbygdens sockenstyrelse fanns ursprunget till den moderna kommunala verksamheten och församlingen kan sägas ha motsvarat dagens utbildnings- och socialnämnder. Av allt detta inskränker jag mig till att i huvudsak studera förvaltningen av kyrkobyggnaden och de resurser som krävdes för gudstjänstlivet. På modern management-svenska kan det uttryckas som att jag undersöker stödfunktionerna för religionsutövningen som var kyrkans kärnverksamhet. På medeltida kyrko-svenska skulle man istället tala om domkyrkans fabrica.

Undersökningen och perioden

Undersökningens tidsramar håller sig inom vad som ofta benämns den tidigmoderna perioden. För den finns inte någon allmänt omfattad exakt avgränsning, men utgår man från svensk politisk historia kan den ungefär placeras från Sveriges definitiva uppbrott från Kalmarunionen 1521 och fram till kungahuset Bernadottes ”Lill-Sverige” efter statskuppen och avträdandet av Finland till Ryssland 1809.¹ De efterföljande decennierna var en övergång till det moderna samhället. Det tidigmoderna samhället var ett ännu förindustriellt samhälle där statsmakten blev en alltmer centraliserad och oomstridd maktutövare, en process som brukar kallas för statsbyggnadsprocessen. I periodens senare skede var en övergång från ståndssamhälle till klassamhälle tydlig. Den processen är i stort sett avklarad när ståndsriksdagen avskaffades 1866/1867.

Ur kyrkohistorisk synpunkt är den tidigmoderna perioden väl sammanhållen. Den börjar med reformationen och kyrkoreduktionen under Gustav Vasa. Den avslutas med en annan kris, en sekulariseringsprocess som på allvar utmanade kyrkans auktoritet under 1800-talet. Tiden däremellan präglas av en luthersk enhetskyrka, mer eller mindre ortodox och i symbios med den världsliga makten.

¹ Även Kalmarunionens upplösning kan beskrivas som en process över flera decennier: Gustafsson 2000. Historiker vill gärna, och ofta med rätta, betona det processuella framför tydliga brott mellan tidsperioder. *Tidigmodern period* är ett sådant ganska flytande epokbegrepp, både i tid och i innehåll.

Kyrkoreduktionen och reformationen under 1530-talet var inte minst märkbar i Uppsala, där ärkebiskopens och domkapitlets politiska och ekonomiska maktposition drastiskt försvagades och domkyrkan fick en helt annan roll i uppsalabornas religiösa liv. Även 1700-talets slut har i flerbandsverket ”Uppsala stads historia” betraktats som en viktig brytpunkt. Från 1780-talet kan man skönja tendenser till hur det gamla merkantilistiska och statskontrollerade samhället i Uppsala börjar övergå till ett politiskt och ekonomiskt liberalt samhälle med kommunal självstyrelse.¹ För domkyrkans del var 1700-talets slut inte lika händelserikt. Av väsentlig betydelse för hur domkyrkans användes var dock beslutet 1793 att inte längre tillåta begravningar i och vid kyrkan och att istället anlägga en kyrkogård utanför stadsbebyggelsen.² Jag avslutar undersökningen omkring 20 år innan Helgo Zettervalls omfattande restauration av domkyrkan 1885–1893.

Studiens uppläggning

Källorna till Uppsala domkyrkas historia är överväldigande rika, inte minst för den som intresserar sig för ekonomi och förvaltning.³ Jag har endast haft möjlighet att göra smärre nedslag i allt det användbara materialet. Detta är därför mer en skiss än en slutgiltig studie av domkyrkoförvaltningen. I första hand har jag använt protokollen från domkyrkorådet och domkapitlet. Översikten har underlättats av den excerptsamling som Stiftshistoriska kommittén i Uppsala samlat sedan 1960-talet.⁴

Studiens tyngdpunkt ligger på 1600- och 1700-talen. Både 1500-talet och 1800-talet är dynamiska århundraden i domkyrkoförvaltningens historia och en rättvisande beskrivning av dem kräver en större arbetsinsats än vad som här har varit möjligt. För 1500-talet är det bevarade källmaterialet fragmentariskt, medan det istället överflödar för 1800-talet.

Undersökningen påbörjades närmast som en biprodukt av den källinventering jag gjort för Uppsala domkyrkas historia.⁵ Valet av nedslag har därför påverkats av att jag prövat källornas användbarhet för andra frågor än om domkyrkans förvaltning. De perspektiv jag här anlägger har också vuxit fram efterhand i mötet med källmaterialet. Jag har förstås varit påverkad av min tidigare forskning som har handlat om lokal självstyrelse på landsbygden, men det är trots det inte ett teoretiskt perspektiv som löper som en röd tråd genom hela framställningen. Jag har haft ambitionen att skriva om och så långt det varit möjligt förklara domkyrkans förvaltningshistoria och inte betrakta domkyrkan bara som ett exempel på ett teoretiskt problem. Det hindrar inte att jag tyckt att domkyrkan också är ett intressant exempel som kan belysa mer teoretiskt motiverade frågeställningar.

1 Petré 1958, s. 452–453; Lundh 1977, s. 30,

2 Lundh 1977, s. 392.

3 Om källsituationen, se Simonson 2007.

4 Stiftshistoriska kommitténs i Uppsala excerptsamling förvaras i Stiftets hus, Dragarbrunnsgatan 71, Uppsala. Presentationen ”Stiftshistoriska kommitténs excerptsamling” från 2005 ger en utförligare presentation av samlingens innehåll, och återfinns i ULA:s handbokshylla.

5 *Uppsala domkyrkas historia*, med Anders Åman som projektledare, planeras att utkomma år 2008.

Den 16 maj 1702 eldhärjades domkyrkan och stora delar av övriga Uppsala. Åren 1741–1745 kröntes återuppbyggnaden med uppförandet av de s.k. Hårlemanska huvarna efter överintendenten Carl Hårleman. Dessa präglade domkyrkans profil tills Helgo Zettervalls restoration 1885–1893. (Zeitler 1982, s. 50) Det var en flackare och tyngre kyrka som mötte anblicken, här fotograferad från slottsbacken på 1860-talet av Henri Osti.

I detta första kapitel presenteras två perspektiv i tidigare forskning på inflytande över kyrkan som institution och hur jag menar att dessa perspektiv kan tolkas in på Uppsala domkyrkas förvaltning. Kapitel 2 behandlar ungefär tiden 1530–1630, en period som kan sägas forma spelplanen för vilka som skulle påverka domkyrkoförvaltningen. Kapitlet blir en presentation av dessa aktörer. Kapitel 3 beskriver upprättandet av Uppsala domkyrkas skrå 1638. Det var en gällande författning för hur domkyrkan skulle förvaltas fram till dess att större förändringar under 1800-talet gjorde skrået överspelat. I kapitel 3 tar jag även upp kungamaktens inflytande och domkyrkans funktioner i riket.

I den resterande framställningen håller jag mig till en mer lokal spelplan. I kapitel 4 undersöker jag förhållandet mellan domkapitlet och domkyrkorådet under 1600- och 1700-talen. Efter domkyrkans skrå 1638 var det dessa två institutioner som formellt hade det närmaste ansvaret att förvalta kyrkan. Kapitel 5 gör ett nedslag i sysslomannens, den akademiska kyrkvärdens och stadens kyrkvärds räkenskaper 1748. 1740-talet var slutfasen i en viktig och kostnadskrävande period av återuppbyggnad av domkyrkan – vars första skede har beskrivits av sysslomannen Nils Johan Söderberg.¹ I kapitlet uppmärksammar jag ekonomins betydelse för inflytandet över domkyrkan och öppnar också för

Domkyrkan som den såg ut från söder före 1702 års brand. Domkyrkan eldhärjades även vid den stora brand som drabbade Uppsala 1572. Återuppbyggnaden avslutades med att arkitekten Gerhard de Besche reste två tornspirorna på 1620-talet och som sedan präglade 1600-talskyrkans profil.

en del mer allmänna frågor om kyrkans ekonomi i förhållande till samhället och till den religiösa etiken.

I kapitel 6 ligger tyngdpunkten på hur inflytandet över domkyrkan såg ut vid 1700-talets slut. Jag för där ett mer principiellt resonemang kring hur inflytandet över domkyrkan skall förstås utifrån strukturen i Uppsala stad, som var ett samhälle präglat av ståndindelning och korporationer. Kapitel 7 slutligen, ger en kortfattad epilog över utvecklingen fram till 1862 års kommunallagar. De ändrade slutgiltigt spelplanen och som en konsekvens av detta upplöstes också domkyrkorådet 1864.

Tidigare forskning om Uppsala domkyrka

Uppsala domkyrka, Nordens största gotiska katedral, har förstås dragit till sig åtskilliga forskares uppmärksamhet. Det är förstås också främst ur konst- och arkitekturhistorisk synvinkel domkyrkan har beskrivits.¹ Det har inte undgått denna forskning att ett så storslaget byggnadsverk har krävt en fungerande organisation och betydande ekonomiska resurser. Däremot står inte förvaltningen i centrum för det kulturhistoriska intresset.

¹ *Uppsala domkyrkas historia*, med Anders Åman & Christian Lovén (red) under utgivning, för en utförlig bibliografi över Uppsala domkyrkas historia.

Det finns emellertid även studier som koncentrerat sig på domkyrkans ekonomi och förvaltning. Främst bör Göran Dahlbäcks forskning om domkyrkans gods innehav under medeltiden nämnas.¹ Någon lika omfattande studie för tiden efter reformationen finns inte. I det fallet är Lunds domkyrka och Stockholms kyrkostyrelse bättre lottade.² Jag har haft stor användning av Robert Swedlunds kommenterade utgåva av Uppsala domkyrkas skrå.³ Domkyrkans syssloman Nils Johan Söderberg, som jag inledningsvis refererade till, har också skrivit flera innehållsrika artiklar om domkyrkans förvaltning, både själv och tillsammans med andra.⁴ Även efterträdaren Mats Åmark var en historieforskande syssloman, men med större intresse för personhistoria, arkitekturen och kyrkoinventarierna.⁵

Även Uppsala stads historia bör här nämnas. I detta verk behandlas också kyrkostyrelsen, där den sätts in i det för denna studie högst relevanta kommunalpolitiska perspektivet.⁶

Domkyrkostyrelsen mellan stat, kyrka och lokalsamhälle

Domkyrkans förvaltning kan tolkas utifrån två perspektiv som är vanliga i tidigare forskning. Det ena perspektivet ställer kyrkan mot staten eller, lite annorlunda uttryckt, de politiskt ledande lekmännens inflytande gentemot prästerskapets över kyrkoorganisationen. Det andra perspektivet ställer centralmaktens, eller ”överhetens” inflytande gentemot lokalsamhällets.

Kyrkan och staten

En tradition har betonat motsättningen mellan den lutherskt-evangeliska kyrkan och staten som en maktkamp. I ett trängt läge har kyrkan kämpat för att behålla ett visst mått av frihet gentemot kungamakten. I första hand är det friheten för kyrkans män att få utforma och försvara läran mot olika avvikelser som var föremål för denna maktkamp.⁷ Synsättet har säkerligen närts av den mer än sekellånga process, som vid millennieskiftet slutade i kyrkans skiljande från staten. Men problematiken är inte enbart en sentida konstruktion, utan var klart uttalad under den tidigmoderna tiden. Den har i själva verket följt kyrkan genom hela dess historia. Martin Luther förespråkade att en åtskillnad måste göras mellan å ena sidan det andliga regementet över tron och å andra sidan det världsliga regementet, furstemakten, vilken stod för den yttre auktoriteten.⁸

Under tidigmodern tid var denna motsättning knutet till hur man uppfattade samhällets ståndindelning. I Luthers treståndslära fanns det politiska ståndet, hushållsståndet och kyrkoståndet. Alla ingick i kyrkoståndet, d.v.s. man kan uppfatta alla som medlemmar i kyrkan, men ståndet var uppdelat

1 Dahlbäck 1977; Dahlbäck 1986; Dahlbäck 1993

2 Newman 1946; Murray 1949.

3 Swedlund 1934

4 Söderberg 1932; Söderberg & Swedlund 1934; Söderberg 1936; Söderberg & Söderberg 1936.

5 Bl.a. Åmark 1953 (1938).

6 Ljung 1954; Petré 1958; Lundh 1977.

7 Bland annat märkbart i Montgomery 2002, som bygger på tidigare kyrkohistorisk forskning.

8 Bonney 1992 (1991), s. 20.

mellan lärarna (prästerna) och åhörarna (eller lekmännen).¹ I stormaktstidens Sverige fanns också en fyrståndsindelning som utgick från riksdagens fyra stånd: adel, präster, borgare och bönder. Men den speglade också uppdelningen av undersåtarna i olika grupper med skilda privilegier och funktioner i samhället. I denna vidare betydelse av prästeståndet ingick alla präster inom svenska kyrkan, alla universitetsprofessorer och lärare vid gymnasier och trivialskolor. I vissa andra avseenden än politisk representation räknades även prästfamiljerna och sådana kategorier som till exempel klockare till prästeståndet, eller prästerskapet som denna vidare grupp också kallas.²

Ett exempel på motsättningar är prästerskapets konflikt med Johan III på 1570- och 1580-talen om liturgin.³ Ett annat är motståndet mot planerna under 1620- och 1630-talet på ett med lekmän befolkat kollegium för kyrkofrågor, ett *consistorium generale*, som styrande över kyrkan.⁴ I dessa konflikter förmådde prästerskapet att värja en viss kyrklig autonomi. Privilegierna 1650 tryggade prästerskapets ställning som ett av de fyra riksdagsstånden.⁵ Tillkomsten av kyrkolagen 1686 var däremot ett bakslag. Den tillkom utan att prästerskapet tillåtit något inflytande över den.⁶ Under 1700-talet växlade bilden något. Hoten kom då istället från konkurrerande religiösa rörelser som pietism och herrnhutism, samt från upplysningsideal som tog allt mindre hänsyn till den religiösa doktrinen.⁷

Kyrkan i militärstatens tjänst

I kontrast till det dualistiska synsättet står de historiker som utifrån ett systemorienterat perspektiv på den tidigmoderna staten har betraktat kyrkan som en del av militärstaten. Militärstaten var inriktad på att dra in resurser från invånare, för användning till militära ändamål. Kyrkan utnyttjades till kontroll av allmogen, till uttag av resurser i form av skatter och manskap och till ideologisk påverkan. Prästerna var inte alltid entusiastiska över dessa arbetsuppgifter, men ställde i stort sett upp.⁸ De kristna trosuppfattningar som predikades, hade funktionen att få undersåtarna att acceptera sin plats i samhället och den förda politiken.⁹

Om den kyrkohistoriska traditionen betonat en kyrklig frihetssträvan, framtonar här istället bilden av en i stort sett följsam och lojal kyrka, en kugge i det statliga maskineriet. Däremot berör forskningen inte kyrkan som en organisation för religionsutövning, utöver när det religiösa budskapet kan bidra till legitimiteten i det politiska systemet. Den inriktas istället mot när kyrkan gjorde tjänst åt andra verksamhetsgrenar.

1 Stadin 2004, s. 18.

2 Stadin 2004, s. 22, 169.

3 Persson 1973.

4 Cnattingius 1939.

5 Ihse 2005, s. 35.

6 Kjellerström 1955.

7 Martling 1992, s. 32–35; Nordbäck 2004.

8 Lindegren 1985, s. 334; Nilsson 1990, s. 63–76, 238–23; Nilsson 1994, s. 121–123.

9 t.ex. Ödman 1999; Reuterswärd 2001; Ericsson 2002, s. 73–132.

Ett köpsläende om resurser

I avhandlingen ”Präst, stånd och stat” perioden 1642–1686, tar Cecilia Ihse sin utgångspunkt i den dubbla bild forskningsläget levererar om förhållandet mellan prästeståndet och kungamakten. Ihses ståndpunkt ger både utrymme för kampen om läran och för kyrkans följsamma bidrag till militärstatens uppbyggnad. Hon utgår från att prästestånd och kungamakt var två delar av staten, vilket inte uteslöt att deras mål kunde skilja sig. Prästeståndet och kungamakten inledde ett köpsläende för att kunna dra nytta av varandras resurser. Kungamakten behövde kyrkans ideologiska och organisatoriska resurser, samtidigt som prästerskapet fick beskydd och kunde värna om predikandet av Guds ord och utdelandet av sakramenten som inre, kyrkliga angelägenheter.¹

Ihse talar om prästeståndet och inte om kyrkan. Det är helt rimligt eftersom det är prästerna, genom sin formering till ett riksdagsstånd, som förhandlar med kungamakten. Men vad är då kyrkan? Enligt sociologen Max Weber är ”kyrka” en institution som gör anspråk på ett monopol på de tvångsmedel, som det innebär att kunna dela ut och att förvägra nådegåvor.² I en precisering lägger Weber vikt vid att kyrkor är institutioner som ser sig som eviga förvaltare av dessa nådegåvor och att det är de personer som i kraft av att de innehar ett ämbete i denna institution, som förvaltar nådegåvorna.³ Det handlar förstås om prästämbetet när det rör sig om kristna kyrkor. Ihse har inte använt Weber, men definitionen passar hennes empiriska resultat och slutsatser. Det är just ett monopol på nådegåvor prästeståndet förhandlar om.

Centralmakten och lokalsamhället

Forskning om den lokala självstyrelsen ger större utrymme åt kyrkan som en religiös organisation. Bland självstyrelsens olika institutioner intog församlingarnas sockenstämmor en framträdande plats. Ärenden om församlingens ekonomi och kyrkobyggnaden var, tillsammans med ärenden om församlingslivet som sockentukt och fattigvård, det som sockenstämmorna ursprungligen samlades kring. I denna forskning ställs inte stat mot kyrka, utan centralmakten eller överheten ställs mot lokalsamhället. Ur det perspektivet hörde biskoparna och domkapitel till samma utifrån kommande centralmakt som landshövdingarna.⁴

I självstyrelseforskningen finns ibland en tendens att betrakta ”sekulära” ärenden som intressantare. Fattigvård, sockentukt och sockenmagasin pekar mer framåt mot en utveckling av sockensjälvstyrelsen till moderna kommuner än ärenden om kyrkobyggnaden. Kopplingen mellan lokalsamhälle och kyrkoorganisation är mer framträdande i äldre självstyrelseforskning och i den forskning som undersöker präster som yrkeskategori eller socialt skikt.⁵ Ett undantag i nyare forskning är Peter Lindströms avhandling ”Prästval och politisk kultur 1650–1800”, vilken genom sitt ämnesval riktar intresset mot kyrkofrågor samtidigt som undersökningen belyser en utveckling av lokalsamhällets politiska kultur.⁶

1 Ihse 2005, s. 31, 34–36, 40, 174–189.

2 Weber 1983, s. 38. Ska man vara noga är detta definitionen på *hierokratiska organisationer*, varpå kyrkan är ett exempel.

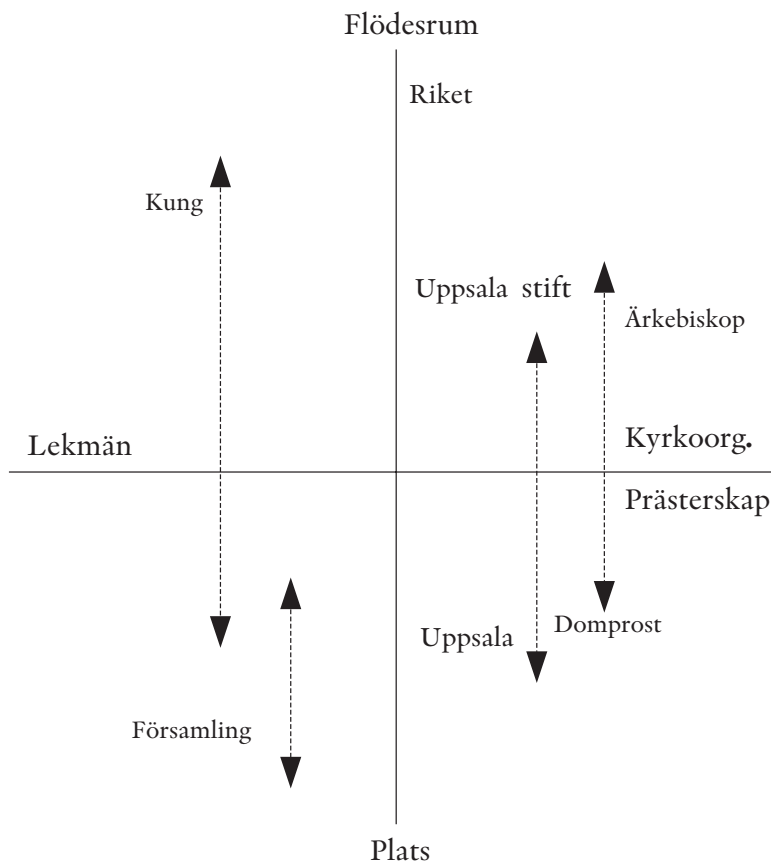
3 Weber 1987, s. 240–241.

4 t. ex. Gustafsson 1989; Aronsson 1992; Tiscornia 1992; Furuhausen 1996.

5 Gullstrand 1923; Johansson 1937; Bergström 1991.

6 Peter Lindström 2003, s. 106–110, 190–202.

Figur 1. Modell över inflytandet över Uppsala domkyrka

I Annika Sandéns avhandling om Linköping 1600–1620, lyfts ett annat tema fram, som är brett nog att sammanfatta målet för lokal självstyrelse, nämligen välfärd eller det goda samhället. Temat lyfter fram det oskiljbara mellan andlig och världslig välfärd. Målet med församlingsstyrelsen var att skapa ett kristet samhälle, både i relationen till Gud och i relationen till nästan. Sandén studerar också samverkan mellan stadens världsliga och andliga institutioner för att uppnå välfärd.¹

En modell och en inledande sammanfattning

I forskningsläget återfinns alltså två olika motsättningar när det gäller inflytandet över kyrkan. Dels finns motsättningen mellan lekmännens och prästerskapets inflytande. Dels finns en motsättning mellan den lokala nivån och den centrala nivån. Figur 1 är en illustrerande modell över dessa motsättningar.

I modellen föredrar jag att låna ett begreppspår från sociologen Manuel Castells och tala om flödesrum och plats. Den i forskningsläget framträdande

¹ Sandén 2005.

uppdelningen mellan lokalsamhälle och centralmakt leder lätt till analytiska problem, inte minst när den lokala nivån råkar vara en av rikets mest centrala platser. I forskningsläget om lokal självstyrelse uppfattas ofta det lokala samhället inte bara som ett geografiskt sett lokalt samhälle utan som allmogen eller det civila samhället, ställt mot staten eller överheten. För många församlingar i det tidigmoderna Sverige är denna mångtydighet inget större problem. Sockenborna hörde till allmogen om det var på landsbygden, eller till borgerskapet om de bodde i städerna. Överheten höll sig på både socialt och geografiskt avstånd.¹

I Uppsala ser det annorlunda ut. Ser man till var ärkebiskopen bodde, nämligen granne med domkyrkan, är det svårt att tänka sig en mer lokal aktör. Hans inflytandesfär var däremot större och omfattade hela Uppsala stift och riket i sin helhet. Hela det svenska ståndssamhället verkade trängas i stadens få kvarter och inne i domkyrkan. Till och med uppdelningen ”väster om ån” och ”öster om ån” är en förenkling. De två societeterna levde sida vid sida i kvarteren, medan centralmaktens främsta representanter kungarna ofta residerade i Vasaborgen uppe på rullstensåsen. Det fanns till och med en bondkyrka precis bredvid domkyrkan och de två församlingarna delade på prästen. Det är någonstans i denna heterogena miljö orsaken står att finna till att domkyrkoförsamlingen inte uppfattade domkyrkans vård och skötsel som en sak, med vilken de ”skulle hava något att skaffa”, som Söderberg konstaterade.

I modellens ena axel renodlar jag den rumsliga aspekten. Castells begrepp flödesrum och plats (egentligen ”platsrum”) används för att analysera det sena 1900-talets globalisering och informationssamhälle. Flödesrum är de kanaler för informationsflöden som skapats av den nya informationsteknologin. En plats är ett fysiskt sammanhängande rum med välavgränsade funktions- och meningssammanhang.² ”Platsrum” och ”flödesrum” är begrepp som hjälper till att undanröja en del av de motsägelser som finns i uttrycket ”centralmakt och lokalsamhälle”.³

Både Uppsala domkyrka och Uppsala stad kan, med lite olika betoning på deras funktion och mening, beskrivas som platser. Flödesrummen kopplar Castells för egen del till de senaste decenniernas nya informationsteknologi, men jag tycker det är oproblematiskt att låna begreppet till tidigmodern tid. Även vid denna tid överskred vissa personer och institutioner i sitt handlande avgränsningarna för en viss plats. Socialt och politiskt sett var det en handlingsradie som oftast hörde till samhällets överskikt, de som hade resurser nog att resa själva, transportera varor eller skriva brev, samt auktoritet nog att bli åtlydda på avstånd.⁴ De olika aktörerna uppvisar olika spännvidd i förmågan att agera på plats och i flödesrummen, och förmågan förändras också över tid. I figur 1 illustreras dessa handlingsradier med de streckade dubbelriktade pilarna. Dessa handlingsradier skiftade en hel del över tid så pilarna kan inte vara annat än provisoriska.

1 Jfr Simonson 1999, s. 28–30, 47–48.

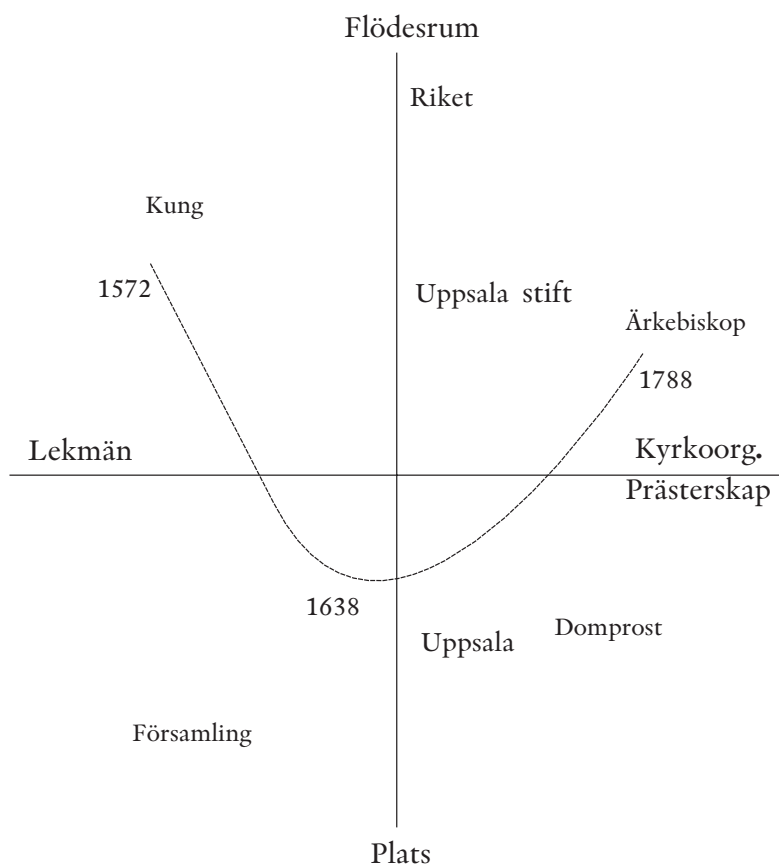
2 Castells 1996, s. 412, 423,

3 I min avhandling om Torstuna härad som lokalsamhälle har jag bl. a. använt uttrycken Kontinuerliga kontaktfält och diskontinuerliga sociala rum för att beskriva samma sak.

Castells uttryck är mindre tungvrickande och därför att föredra. Simonson 1999, s. 47, 157.

4 Mann 1986, s. 7.

Figur 2. Inflytandet över domkyrkan c:a 1540–1800

Utvecklingen över tid

I figur 2 sammanfattar jag de förändringstendenser i inflytandet som framkommer i undersökningen. Figuren illustrerar endast mina slutsatser och redovisar inte några kvantitetsförhållanden. Det finns ingen skala för någon av axlarna. ”Mätpunkterna” är sammanfattande slutsatser som grundar sig på både kvantitativa och kvalitativa förhållanden. Som kommer att framgå i de följande kapitlen finns hela tiden någon form av spänningsfält mellan olika slags inflytande och ingen entydig övervikt åt något håll. Därför är modellen en stark förenkling – men så är det ju med modeller.

1500-talet var en period med starkt direkt kungligt inflytande. De tidiga vasakungarna uppehöll sig ofta i Uppsala och visade ett stort intresse för domkyrkan. Inte minst gjorde Johan III det i samband med att domkyrkan återuppbyggdes efter en brand 1572. Rikets ledande adelsätter visade också ett tydligt intresse. Uppsala domkyrka var en rikshelgedom. Kyrkoorganisationen höll endast långsamt på att återhämta sig efter reformationen och kyrko-

reduktionen under 1530- och 1540-talen. Under senare delen av 1500-talet fick stiftsledningen fastare former. Biskopsämbetet tryggades efter en period då Gustav Vasa övervägt andra former för kyrkostyrelsen. Efter 1575 säkrades också existensen av domkapitlet som en institution vid biskopens sida och stabiliserades sedan gradvis under följande decennier.

År 1638 är en viktig hållpunkt i domkyrkans historia. Inflytandet för församlingens borgerliga och akademiska societet institutionaliserades genom att ett domkyrkoråd inrättades. I domkyrkorådet satt stadens kyrkvård och en akademisk kyrkvård, en av stadens borgmästare, domprosten och sysslomannen. Församlingen fick ökat inflytande i kyrkan och beslöt att avskaffa permanenta bänkpлатser i domkyrkan för överhetspersoner som inte hörde till församlingen. Samma år hamnade Riddarholmskyrkan i Stockholm under slottets förvaltning och blev en samlingspunkt för hovet och de mest framträdande adelsfamiljerna. Gustav II Adolf och efterföljande regenter begravdes i Riddarholmskyrkan istället för i Uppsala. Uppsala domkyrka fick en stärkt roll som församlingskyrka. På ett mer allmänt plan förklaras utvecklingen av de förändrade roller Stockholm och Uppsala fick i det politiska systemet.

Efter 1638 ökade efterhand prästerskapets inflytande. Domkapitlets kontroll över sysslomannens förvaltning ökade. Den ekonomi sysslomannen förvaltade ökade också i betydelse jämfört med de medel kyrkvårdarna förvaltade. Domkyrkorådets koppling till stadens två societeter försvagades efterhand och institutionen framstod alltmer som en arbetsgrupp associerad till domkapitlet, som sköt undan frågor som hade med församlingen att göra. Domkapitlets och ärkebiskopens närvaro och administrativa styrka var en viktig faktor. Uppsalas sociala och politiska struktur med två societeter i stark osämja gjorde det omöjligt att inom domkyrkorådet bygga vidare på den allians mellan societeterna som tillfälligt spelade en stor roll vid domkyrkorådets bildande 1638. År 1788 och därefter framstod Uppsala domkyrka i första hand som en stiftskyrka under ärkebiskop Uno von Troils ledning. De omfattande förändringarna under 1800-talet ändrade inte på detta grundläggande förhållande. Domkyrkan förblev en stiftskyrka också efter 1860-talet.

2. Omvandlingens tid cirka 1540–1630

Efter en trevande början vid mitten av 1100-talet, växte under det följande århundradet en fast och mäktig domkyrkoorganisation fram i Uppsala. Ett nytt domkapitel till ärkebiskopens stöd skapades i slutet av 1240-talet. Till skillnad från sin föregångare var detta domkapitel sekulärt. Det innebar att dess medlemmar, kanikerna, alla var präster men utan att de lydde under klosterregler och levde i klostergemenskap.¹ Drygt två decennier senare, troligen år 1273, flyttades ärkesätet från (gamla) Uppsala till den framväxande köpstaden Östra Aros några kilometer söderut vid Fyrisån. Katedralbyggnaden satte igång under 1270-talet och så småningom övertog också staden namnet Uppsala.²

Domkyrkan förvaltades av biskopen och domkapitlet. Göran Dahlbäck har liknat organisationen med en koncern med olika verksamhetsgrenar och med ärkebiskopen som styrelseordförande.³ Från 800-talet och framåt hade en rättsutveckling pågått i den europeiska kyrkorätten där domkyrkoförmögenheterna fördelats på olika rättssubjekt. Utvecklingen fullbordades på 1200-talet genom att en särskild förmögenhetskassa bildades som kallades för fabrican.⁴

En fabrica bildades även i Uppsala när katedralen började byggas. Ansvaret för fabrican låg på domkyrkans syssloman, som var redovisningsansvarig inför domkapitlet.⁵ Fabricans avrad användes till byggnation och reparation av domkyrkan, till de hus som omgav domkyrkan och för omkostnaderna vid gudstjänster: vin, vax, rökelse med mera. Dessutom delade fabrican ut arvoden till prebendater, d.v.s. till präster som mot ersättning från en stiftelse höll mässor i kyrkans olika kapell.⁶

Köpstadens invånare hade ingenting med förvaltningen av domkyrkan att göra. Kungamakten kunde ha gjort anspråk på inflytande eftersom domkyrkan byggdes på mark som kungen överlätit, eller i egenskap av skyddsmakt för kyrkan.⁷ Detta var dock inget som på allvar besvärade det senmedeltida domkapitlet, som vid det laget hävdade ett autonomt inflytande över Uppsala domkyrka.

Vid medeltidens slut var Uppsala domkyrka också Sveriges mest förmögna institution. År 1525, det år då godsinnehavet kulminerade, låg avraden bara från fabricans gods på drygt 112 läster säd, eller mer än 150 000 liter, medan jordinnehavet uppgick till 313 markland. Ett markland motsvarade en skapligt stor gård.⁸

Sedan kom reformationen och allting ändrades.

1 Dahlbäck 1977, s. 32, 57.

2 Dahlbäck 1977, s. 32–33, 55; Dahlbäck & Lovén 2006, s. 4–10.

3 Dahlbäck & Lovén 2006, s. 14.

4 Dahlbäck 1977, s. 173.

5 Dahlbäck 1977, s. 33, 280–281.

6 Dahlbäck 1977, s. 190, 193.

7 Dahlbäck & Lovén 2006, s. 6.

8 Dahlbäck 1977, s. 184, 193. Enlig kameral praxis under 1500-talet var en (spannmåls-)läst detsamma som 12 tunnor spannmål om 120 liter tunnan. Jansson 1995, s. 164–66, 274–275.

Domkyrkan och egendomsrätten under reformationen

Den tanke om kyrkan som församlingsegendom som oroad Brask 1524 fick i själva verket inget genomslag förrän under andra hälften av 1800-talet.¹ Visserligen var den lutherska tanken om kyrkan som en folkets kyrka viktig i Gustav Vasas argumentation för kyrkoreduktionen och i synnerhet för kyrkokonfiskationerna. Men i Gustav Vasas tolkning betydde inte detta att församlingarna ägde sina kyrkor, utan att fursten hade rätt att för folkets syften förfoga över den kyrkliga egendomen.² Till denna syn fogades påståendet att kyrkan förvärvat egendom på olaglig väg och att de rätta ägarna borde återfå sin jord. Dessutom hävdades kronans rätt till motprestationer för kyrkans frälseprivilegier.³

Det var med dessa motiveringar kyrkoreduktionen genomfördes. Den överförde kyrkoegendom till kronan och till enskilda – inte minst till Gustav Vasas stora egna godskomplex, hans ”arv och eget”. Men ingen egendom överfördes till församlingarna. I själva verket var församlingarnas upplevelser av att få ”sina” kyrkor utplundrade av kungens fogdar en orsak till väpnat uppror, både vid klockupproret i Dalarna 1531 och vid Dackefejden i Småland och Östergötland 1542–1543.⁴ ”Det var snart lika ljuvt att gå i en öde skog, som i en kyrka”, som de upproriska smålänningarna uttryckte det med anspelning på kyrkokonfiskationerna.⁵

Efter reformationen fanns en skillnad mellan en kyrklig tolkning av kyrkorna som juridiska personer med egendomsrätt, och en kunglig som hävdade kronans överäganderätt. Kyrkolagen 1686 följde den kyrkliga linjen genom att tala om kyrkornas egendomar. Istället inskräptes ytterligare kronans administrativa kontroll över egendomsförvaltningen.⁶ Egendomsrätten förblev dock vag under hela den här behandlade perioden.⁷

Reduktionen och den nya ekonomin

Västerås recess 1527 fastslog att domkyrkorna skulle få tillräckligt för sitt ”redliga uppehälle”, även om denna garanti var av tveksamt värde så länge kungen hade rätten att avgöra vad som var tillräckligt.⁸ *Nova ordinantia* från 1575, liksom kyrkoordningen 1571, understryker också att kyrkorna skulle få tillräckliga anslag. Det gällde i synnerhet domkyrkorna, vilka sedan Gustav Vasas tid var helt beroende av kungligt underhåll.⁹ Avvecklingen av Uppsala domkyrkas stora godsinnehav gick snabbt efter att Västerås recess 1527 gjorde det möjligt. Den var i stort sett fullföljd redan under 1530-talet.¹⁰ Från och med 1540-talet fick domkyrkan istället en årlig tilldelning av tiondet.¹¹

1 Schalling 1927, s. 8–9.

2 Olsson 1947, s. 262.

3 Olsson 1947, s. 282.

4 Enligt Lars-Olof Larsson spelade emellertid kyrkopolitiken en mer underordnad roll i Dackefejden. Larsson 2002, s. 255–256.

5 citerat (bl.a.) i Larsson 2002, s. 255.

6 Schalling 1924, 50–57, 78–79; Schalling 1927, s. 24–25.

7 Schalling 1924, s. 4–8.

8 Olsson 1947, s. 290.

9 Persson 1973, s. 48–49.

10 Dahlbäck 1977, s. 4, 346–354. Jfr utvecklingen i Linköpings stift i Schück 1959, s. 581–585.

11 Dahlbäck 1977, s. 22; Hallenberg 2001, s. 77.

På 1560-talet anslog kronan vanligen fem läster spannmål (c:a 7000 liter) till domkyrkan.¹ Johan III ökade 1572 anslaget betydligt till en tunna spannmål från var socken i hela stiftet (c:a 15 000 liter).² 1584 fördubblades antalet till två tunnor per socken.³ Tilldelningen sades vara tillfällig, så länge återuppbyggnaden pågick efter branden 1572.⁴ I stället blev dessa så kallade domkyrkotunnor en fast intäkt och ryggraden i domkyrkans ekonomi under 1600- och 1700-talet. En påminnelse om dem fanns ännu i posten *ersättning för domkyrkotunnorna* i 1932 års förslag till domkyrkokostat. Då gav emellertid intäkter från domkyrkans fastigheter i staden dubbelt så mycket.⁵

Även om åren på svältstat tog slut på 1570-talet, hade den reformerade domkyrkan en budget som var ungefär en femtedel så stor som den medeltidens sysslomän haft att röra sig med. Som vi skall se var inte domkyrkotunnorna den enda inkomsten, men den var den mest betydande. Övriga inkomster förändrar inte bilden av en katedral med ekonomiskt sett radikalt förändrade förutsättningar. Uppsala domkyrkas sysslomän kunde trösta sig med att kyrkan trots allt gick ett bättre öde till mötes än klosterordnar och tiggarkonvent under reformationen. De senare svältes med några undantag ut redan under Gustav Vasas regering, genom restriktioner i tiggjarbrödernas rörlighet eller genom att förvaltningen överfördes på adelsmän, vilka som regel höll inne räntorna.⁶ Förmodligen var det en klen tröst.

Den ekonomiska förvaltningen

Kyrkoreduktionen innebar också nya aktörer vid insamlingen av domkyrkans avrad. Eftersom kronans fogdeförvaltning ännu inte var uppbyggd under 1530-talet, fortsatte till en början kyrkan att samla in uppbörden – trots att lejonparten inte längre tillföll den.⁷ Under 1540-talet tog däremot den kungliga fogdeförvaltningen över.⁸

Sannolikt har domkyrkotunnorna samlats in på samma sätt som tiondet under 1500-talet. Mestadels ansvarade prostarna för insamlingen av tiondespannmålen. Från 1540-talet fram till 1587 kontrollerade Kammaren direkt prostarnas leveranser. Därefter övertog häradsfogdarna ansvaret. Periodvis fanns särskilda tiondefogdar, till exempel vissa år under perioden 1604–1613.⁹ Kontakter med köpmän och andra som kunde omsätta spannmålstunnorna till

1 *Bischoppers presters* [...] *underhåll öffuer hela rikket*, trådhäfte från 1561, *Förläningsregister* [...] från 1564, *Kungl. Maj:ts ordning över fördelning av tionden* [...] från 1566 (här preciseras uppgiften att tiondet kommer från Börsstils och Hargs socknar). I *Biskoppers presters underhåll och förläning* från 1569, räknas tiondet från de två socknarna ned till 3 1/2 läster, i gengäld tillkommer räntan från Vårdsätra hemman i Bondkyrko socken. Prästernas vederlag 1561, 1564, Kyrkors, skolors m. fl. underhåll 1548–1592, vol 6, Kyrkors skolors och hospitals akter, KA.

2 År 1527 fanns 189 pastorat i stiftet, varav 123 i Uppland, 8 i Gästrikland och 58 i ”Norrland”, Kjöllersström 1960, s. 102.

3 Bengtsson 2007(a).

4 *1572 års ordning för Upsala, Westerås, Linköpings, Wexjö stift, det sednare omfattande Calmare län och Öland*, vol 6, Kyrkors, skolors och hospitals akter, KA.

5 Söderberg 1932, s. 17.

6 Berntson 2003, s. 111–112, 166–169.

7 Hammarström 1956, s. 336.

8 Hallenberg 2001, s. 77.

9 Almquist 1917–1923:I, s. 255–256, Ihse 2005, s. 121–122 och där anförd litteratur.

mer lätthanterliga penningar bör ha varit en viktig del av sysslomannens verksamhet. I ett ärende i domkapitlet 1594–1595 framgår att sysslomannen Abraham Melchiorsson uppburit domkyrkans säd ”i hela Hälsingland”. Abraham hade inte direkt kontroll över spannmålen, utan korresponderade om den med en skrivare.¹

Domkyrkans räkenskaper i landskapshandlingarna, alltså de räkenskaper fogdarna levererade till räknekammaren i Stockholm, visar hur kronofogdar ansvarat för uppbörden. I huvudboken 1572 står slottsfogden vid Uppsala slott Erik Hindersson som ansvarig tillsammans med sysslomannen herr Niels Erics.² I räkenskaperna 1604–1610, som enbart är en uppbördslängd över domkyrkotunnorna, står istället tiondefogden för Uppland och delar av Västmanland Peder Larsson som ansvarig.³ Det innebär att flera fogdar levererat till domkyrkan och att endast Kammaren haft överblicken. Inget fögderi eller län täckte någon gång hela Uppsala stift. Möjligen har Erik Hindersson (sedermera borgmästare i Uppsala) haft ett övergripande ansvar tillsammans med sysslomannen herr Niels på 1570-talet. Det framgår av räkenskaperna att herr Niels ansvarat för inköp och varit mer involverad i byggnadsverksamheten.

Även folk från församlingen verkar göra sig märkbara i hanteringen av domkyrkans ekonomi vid 1600-talets början. I 1609 års huvudbok stod av allt att döma kyrkvårdarna som ansvariga för räkenskaperna.⁴ Någon helt entydig bild ger inte räkenskaperna mer än att praxis före 1630-talet verkar ha skiftat, samt att sysslomän och kyrkvårdar i skiftande utsträckning haft ansvar för domkyrkans ekonomi. Fogdens roll är något oklar, men fögderiförvaltningen i stort är i alla fall ansvarig för uppbörden av den viktiga domkyrkotunnan.

Domkapitlet och domkyrkan

Under 1540-talet infogades också domkyrkan i nya administrativa sammanhang. Domkyrkans arkiv införlivades med kronans kansli.⁵ Domkapitlets ställning undergrävdes med nya indragningar av jord 1546–1547 och under Erik XIV:s tid upphörde domkapitlet i stort sett att fungera. Dess existens säkrades dock under Johan III, men i en skepnad som avvek betydligt från det medeltida domkapitlet. Kyrkoordningen 1571 beskriver en stab av medhjälpare vid biskopens sida. Johan III stadgade 1575 i Nova Ordinantia att varje stift skulle ha ett domkapitel om sju personer.⁶ Uppsättningen skiftade de första decennierna, men 1621 beslöt Gustav II Adolf att Uppsala domkapitel skulle bestå av ärkebiskopen och de teologie professorerna.⁷

1 Domkapitlets protokoll 1594-12-23, § 5, 1595-01-29, § 3, UDA, vol A I:1, ULA.

2 UH 1578:25, KA. Almquist 1917-23:IV, s. 46.

3 UH 1610:25, KA.

4 UH 1609:28, KA. Räkenskaperna är undertecknade av Lars Larsson, som anges som kyrkvård, och Lars Andersson. I Almquists kollektivbiografi över fogdar finns ingen Lars Andersson i Uppland för denna tid.

5 Av det skälet återfinns idag domkyrkans medeltida handlingar i Riksarkivets arkiv från centralförvaltningen. Lundkvist 1981, s. 268.

6 Persson 1973, s. 50–51.

7 Holmquist 1907, s. 9–12; Smedberg 1980a, s. 24–25.

Trots kvardröjande oklarheter beträffande sammansättningen var Uppsala domkapitel åter en etablerad institution vid 1500-talets slut. I bevarade protokoll 1593–1608 finns flera exempel på att domkapitlet fattade beslut om Uppsala domkyrka. En del ärenden illustrerar hur domkapitlet beslöt om att utnyttja domkyrkan till sina egna förrättningar, till exempel för prästvigningar och när folk i stiftet dömdes att stå kyrkoplikt.¹ Exempelen är inte särskilt anmärkningsvärda och avslöjar inte närmare om domkapitlet behövde förhandla med domprosten om utnyttjandet eller helt enkelt kunde bestämma på egen hand. Det är troligt att domprosten och sysslomannen ingick i domkapitlet.²

Domkapitlet ingrep dock också mer direkt i förvaltningen. Det beslöt 1595 att domprosten skulle ha noga uppsikt över att predikan morgon och kväll inte försumrades och ålade sysslomannen att predika under söndagar och helgdagar.³ Domkapitlet beslöt om när klockringning skulle ske.⁴ När klockaren vid ett tillfälle inte skötte ringningen ordentligt och dessutom tog sig orådet före att låna ut bibliotekets (bibliotekets) böcker till vem som helst, tog domkapitlet honom i upptuktelse och avkrävde honom bibliotekens nyckeln.⁵

Flera ärenden handlar om domkyrkans ekonomi. Domkapitlet skulle korrespondera med en fogde för att få fram koppar till domkyrkans tak och fastställde att fästefolk som bröt en förlovning skulle betala en avgift till domkyrkan motsvarande den vid vigsel.⁶ När den förre sysslomannen Andreas ställde krav på ersättning för inköpt vin, tog domkapitlet över ärendet.⁷

Vid förhandlingar med överheten kunde ärkebiskopen agera ensam. Det framgår när ärkebiskop Abraham Angermannus i september 1595 inför domkapitlet rapporterade resultatet av sitt besök vid hovet i Stockholm, bland annat om underhållet till domkyrkans personal, om en tegelhage till domkyrkan och om leverans från två fogdar av bräder till domkyrkans behov.⁸

Domkapitlet hade uppenbarligen stora befogenheter över domkyrkan, men trots att protokollen 1593–1608 är relativt omfattande, blir exemplen inte många.⁹ Domkapitlet ingrep inte ofta i domkyrkoförvaltningen, trots att en del beslut var nog så detaljerade.

Detta var inget ovanligt i 1500-talets samhälle. Befogenheten att styra och ställa var sällan noga reglerad och var inte så starkt förknippad med olika institutioner och en strikt kompetensuppdelning dem emellan. Istället fanns en allmän samhällshierarki, där höghet, rättigheter och skyldigheter uttrycktes i det rådande privilegiesystemet.¹⁰ En person kunde, utifrån sin höga ställning, göra anspråk på att bryta in och bestämma. Denna obegränsade maktposition inskränktes i praktiken ofta av att överhetspersonerna sällan hade den administrativa förmågan att utöva sådan makt rutinmässigt.

1 Domkapitlets protokoll 1594-10-30, § 5, 1594-12-23, § 4, 1600-09-07, § 5, UDA vol A I:1, ULA.

2 Jfr Smedberg 1980(b), s. 24–25.

3 Domkapitlets protokoll 1595-06-06 § 5, 1596-01-26, § 5, UDA, vol A I:1, ULA.

4 Domkapitlets protokoll 1594-05-27, § 10, UDA vol A I:1, ULA.

5 Domkapitlets protokoll 1595-12-17, § 3, UDA vol A I:1, ULA.

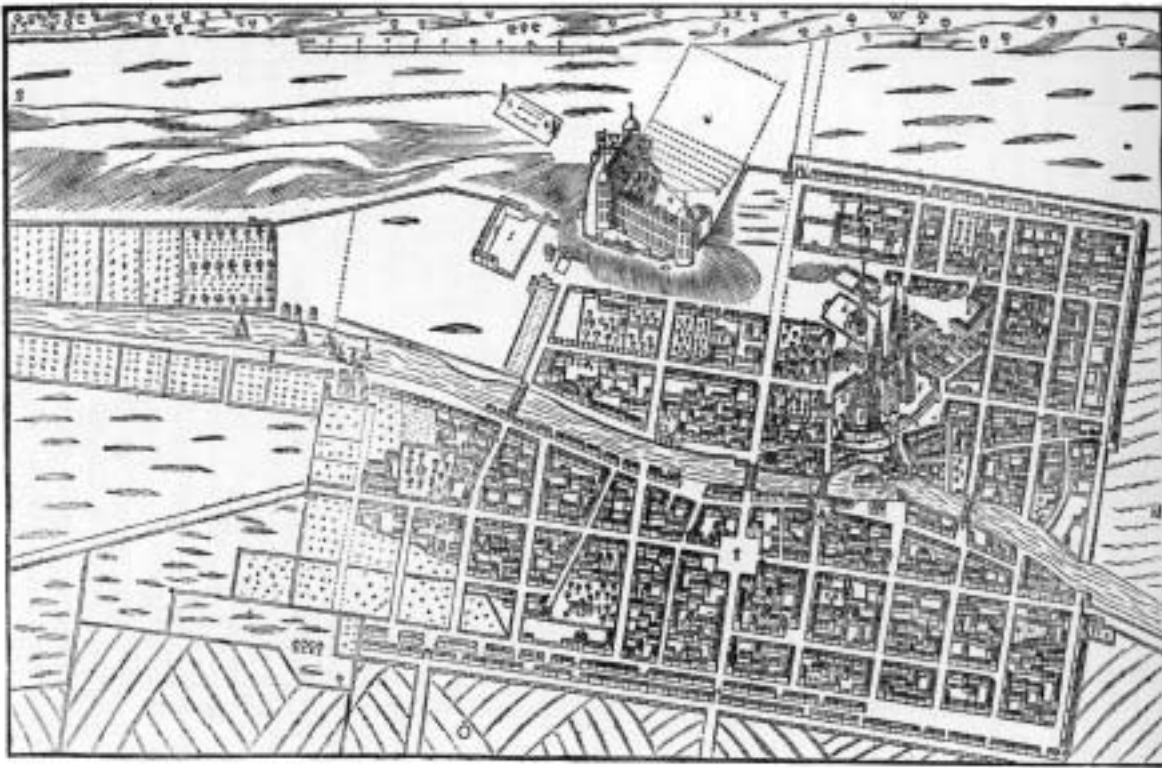
6 Domkapitlets protokoll 1596-01-07, § 4, UDA vol A I:1, ULA.

7 Domkapitlets protokoll 1599-09-26, § 6, UDA vol A I:1, ULA.

8 Domkapitlets protokoll 1595-09-09, UDA vol A I:1, ULA.

9 Jag har utgått från Stiftshistoriska kommitténs i Uppsala ortnamnsregister över domkapitlets protokoll för att hitta ärenden.

10 Strömberg-Back 1963, s. 26–28.

Domkyrkan som församlingskyrka

På Örebro riksdag 1529 hade beslutats att det bara skulle finnas en kyrkoherde i varje stad.¹ 1534 hade de två stadskyrkorna i Uppsala S:t Per och Vårfrukyrkan förenats till en församling.² Den 25 mars 1543 brann östra sidan av Uppsala stad och förstörde de båda stadskyrkorna.³ De uppgick då i sin tur i Helga Trefaldighets församling, som egentligen var en landsbygdsförsamling (Bondkyrkan, Bondkyrko församling).⁴ De följande decennierna inhystes församlingen i domkyrkan, medan Helga Trefaldighets kyrka periodvis stod tom. Johan III skilde stadsförsamling och landsförsamling åt i början på 1580-talet, och därmed blev domkyrkan Uppsala stads församlingskyrka.⁵ De båda församlingarna återförenades 1613 under samma kyrkoherde, men man verkar då ha skilt noga på församlingskyrkorna.⁶

Uppsala borgerskap fick istället annat sällskap i domkyrkan. Uppsala möte 1593 beslöt att återupprätta universitetet. Det invigdes 1595.⁷ Universitetets betydelse tilltog avsevärt efter Gustav II Adolfs stora donationer på 1620-talet.⁸ Från att enbart ha varit en stiftskyrka, blev därför Uppsala domkyrka en församlingskyrka med två societeter: borgerskapets eller vanligen stadens societet och den akademiska societeten.

Olof Rudbecks planritning över Uppsala från 1670-talet. "Väster" om Fyrisån (åns lopp genom Uppsala är egentligen sydöstlig) ligger slott, universitet och kyrka. Universitetets huvudbyggnad Gustavianum ligger mittemot domkyrkans västport med tornen. Passerar man dombron nedanför domkyrkan hamnar man i borgarkvarteren "öster om ån" med sin mer oansenliga bebyggelse. I stadens utkant var befolkningen blandad och längst ut i det västliga hörnet (överst till höger) fanns Uppsalas ruffigare kvarter.

1 Murray 1949, s. 73.

2 Ljung 1954, s. 226.

3 Ljung 1954, s. 244.

4 Ljung 1954, s. 226, 248–250.

5 Ljung 1954, s. 268.

6 Ljung 1954, s. 269.

7 Montgomery 2002, s. 16.

8 Ljung 1954, s. 55; Thoré 2001, s. 25.

Sedan medeltiden hade i församlingskyrkorna kyrkvårdarna och kyrkoherden haft ansvaret att förvalta kyrkans medel, under ansvar både inför församlingen och inför biskopen, medan domkyrkornas ekonomi sköttes av sysslomannen. År 1571 års kyrkoordning bekräftade den tidigare ordningen med sysslomännen ansvariga inför biskop och domkapitel. Stadgan angående städernas administration 1619 fastslog borgerskapets rätt att utse kyrkvårdar, eller kyrkoföreståndare, samt reglerade deras utnämning, ansvar och verksamhet.¹ Stadgan gällde egentligen inte för Uppsala stad, men har troligen haft betydelse för att borgerskapet med större kraft har kunnat hävda rätten till inflytande över domkyrkan.² Potentiellt fanns det alltså två institutioner med ansvar för domkyrkans ekonomi. Som redan framskymtat, verkar kyrkvårdarna år 1609 ha haft ett övergripande ansvar.

Källmaterialet sviker inför frågan om i vilken utsträckning staden medverkade i förvaltningen av domkyrkan under det sena 1500-talet och tidiga 1600-talet. Domkapitlets protokoll visar att staden har haft ett ansvar vid tillsättningen av olika ämbetsmän. Borgarna skulle, enligt domkapitlets protokoll 1595, förordna ringare ”så här som annorstädes”.³ När en Hans Organista inför domkapitlet sökte tjänst som organist, hade han redan varit i kontakt med borgmästaren och han uppmanades att återvända dit för en närmare diskussion om lönen.⁴ Det var i ett svar på borgarnas klagan över svårigheterna att försörja sin kyrkoherde (domprosten) 1613, som Gustav II Adolf föreskrev att pastorn också skulle vara kyrkoherde i Helga Trefaldighets kyrka.⁵ De som agerade för staden var i praktiken borgmästare och magistrat, eller stadens råd som institutionen också kallas. I ett nedslag i de äldsta bevarade rådhusrättsprotokollen från 1630 har jag inte återfunnit något ärende som har med domkyrkan att göra.⁶ Däremot märks magistratens handlande av i det akademiska konsistoriets protokoll under 1630-talet.⁷ Förhållandet bör ha liknat det i Stockholm, där det var magistraten som under 1400-, 1500- och tidigt 1600-tal utövade ett avgörande och mycket aktivt inflytande över Storkyrkans fabrica och även över andra delar av församlingslivet.⁸

Den akademiska societeten

Den akademiska societeten i Uppsala stod betydligt närmare domkapitlet och domkyrkan än vad borgerskapet gjorde. Domkapitlet bestod av den teologiska fakultetens professorer och kontrollerade bland annat utnämnda professorers inställning i trosfrågor. Behovet av prästutbildning var det främsta skälet till universitetets återupprättande. Ärkebiskoparna tog stor del i universitetets uppbyggnad och ärkebiskopen blev enligt 1625 års universitetsprivilegier universitetets prokansler. År 1621 stadgades att den förste teologie professorn

1 Hedar 1925-27, s. 201-204. Petré, s. 409.

2 Petré, 1958, s. 1; jfr Swedlund 1934, s. 15.

3 Domkapitlets protokoll 1594-05-27, § 10, UDA vol A I:1, ULA.

4 Domkapitlets protokoll 1598-05-10, § 6, UDA vol A I:1, ULA.

5 Gustav II Adolfs brev, 1613-08-18, I acta ecclesiastica, *Uppsala stift, Tillinge – Uppsala Näs* vol 62, RA.

6 Rådhusrättsprotokoll 1630, URMA vol A I a:1, ULA.

7 Se nedan, kapitel 3.

8 Murray 1949, s. 12-18, 52.

också skulle vara församlingens kyrkoherde. Det var först under 1620-talet åtskillnaden mellan det akademiska konsistoriet och domkapitlet klarnade.¹ Närheten underströks också rumsligt och arkitektoniskt när de domkyrkan bredvidliggande byggnaderna Academia Carolina och Gustavianum övertogs av universitetet på 1620-talet. Samma rumsliga sammanhang återkom i överintendenten Carl Hårlemans plan för återuppbyggnaden efter 1702 års brand, som genomfördes på 1730-talet.²

De nära kopplingarna till trots: enligt de efterlämnade protokollen 1626–1636 agerade inte det akademiska konsistoriet som en institution som stod i spetsen för domkyrkoförvaltningen. Den bevakade istället sin societets intressen. Ärendena om domkyrkan börjar ofta med att ärkebiskopen kom med någon förfrågan eller begäran om bidrag till domkyrkans omvårdnad. De församlade professorerna gick inte utan förbehåll med på ärkebiskopens begäran. När ärkebiskop Petrus Kenicius 1630 bad om ett bidrag från professorerna för att reparera orgeln, svarade de att de hellre bidrog till en ny orgel men avvaktade med att ange storleken på det belopp de var beredda att ge.³ En liknande försiktig inställning intog konsistoriet inför äskanden om bidrag till nya klockor, varvid professorn och domprosten (i 1600-talskällorna kallas domprosten oftast kyrkoherde eller pastor) Laurentius Olai Wallius förmedlade ett erbjudande från adelsmannen Falkenberg om att få köpa hans klocka på Konungsberg till en låg kostnad.⁴ När ärkebiskopen framkastade att också professorerna skulle betala för klockringning och gravplats, med hänvisning till att deras avgiftsfrihet stack i ögonen på borgerskapet, verkar detta ha väckt bestörtning hos professorerna. De återkom efter mogen eftertanke och ansåg ärkebiskopens begäran vara rimlig, men ville inte föreskrivas en fastställd summa, utan betala efter ”affection och förmögenhet”.⁵

Den villkorliga givmildheten

Glimtarna från konsistorieprotokollen antyder att kyrkan inte haft tillräckligt stora tillgångar för att bekosta vidmakthållandet av byggnad och inventarier, utan behövt ett tillskott från societeterna. Konsistoriet kunde ställa villkor för sin medverkan, som i fallet med orgeln. Att professorerna visade sig måna om att bevara frivilligheten i utlägggen berodde troligen delvis på möjligheten att villkora givmildheten. Det fanns också en annan sida. Med en fast avgift var det inte längre möjligt att demonstrera vare sig affektion eller förmögenhet. I ärendet med kyrkklockorna hade den mindre och redan färdiga klockan professorernas namn ingraverat. Den avgiften försökte de inte undkomma. Måhända var den ära som förknippades med demonstrativ givmildhet till kyrkan mer accentuerad hos professorerna – de hörde trots allt till prästerskapet. Det är ändå troligt att samma mekanismer förekom i den borgerliga societeten.

1 Holmquist 1938, s. 256–260. Efter reformationen blir konsistorium eller consistorium ecclesiasticum en vanlig benämning för domkapitlet. Jag använder domkapitel för att undvika förväxling med det akademiska konsistoriet, eller consistorium academicum.

2 Lindahl 1982, s. 31–33.

3 Konsistoriets protokoll 1630-09-01, § 4, AKP bd I, s. 118.

4 Konsistoriets protokoll 1633-04-03, § 2, AKP bd I, s. 268.

5 Konsistoriets protokoll 1629-04-29, § 6 och 1632-01-18, § 7, AKP bd I, s. 68, 184.

Inflytandet över kyrkorummet

Uppsala domkyrka var inte bara Guds hus. Inne i kyrkan fanns ett för besökarna ytterligt påtagligt världsligt system med formella nyttjanderätter och mer vagt hävdade rum. Dessa hävdades av individer, släkter och korporationer och deras placering i kyrkan gav också uttryck för rangen i samhället. Kyrkorummet borde återspegla en ideal samhällsordning, som den uttrycktes i Hustavlan. Denna ordning var både patriarkal och hierarkisk.¹

Många ärenden och flera strider handlade om att fördela dessa territorier i kyrkan. I fortsättningen på konsistoriets svar till ärkebiskopen om ersättning för gravplats i januari 1632, föreslogs att de bakre koren i kyrkan skulle reserveras som lägerstad för den akademiska societetens medlemmar. Konsistoriet hade för avsikt att för detta ändamål använda inte mindre än 10 000 daler som de förväntade sig från salig drottning Kristina d. ä.² I ett annat ärende samma år förhandlade ärkebiskopen med konsistoriet om upprättandet av en gravplats, som greve Per Banér önskade köpa för sin brors räkning. Placeringen krävde att teologernas bänkar togs bort, något som teologie professorn och domprosten Laurentius Olai Wallius opponerade sig mot då de hade byggts till betydande kostnad och på Kungl. Maj:ts befallning. Någon föreslog att bänkarna kunde sättas på rullar så att de kunde flyttas vid behov.³ Under 1630-talet skulle fördelningen av bänkrum leda till en uppsplitande strid mellan den akademiska och den borgerliga societeten.

Professorerna var inte opåverkade av att Banérs begäran om gravplats kunde bli en synnerligen god affär för kyrkan. De spekulerade rentav i att ett högt pris på gravplatser också ökade adelsätternas ära.⁴ Till skillnad från en vanlig församlingskyrka, lockade Uppsala domkyrka adelsätter med föga anknytning till församlinglivet att investera i gravplatser och gravkor. Individer från adelsfamiljer utmärkte sig också med frikostiga donationer av penningmedel och inventarier. De adliga gravkoren präglade domkyrkans interiör och gjorde adessläkterna till en betydelsefull gruppering i förvaltningen av Uppsala domkyrka. Skälet till högadelns intresse för gravplatser i domkyrkan var kyrkans ställning som rikshelgedom.

1 Ödman 1995, s. 227–230; Sandén 2005, s. 138–142.

2 Konsistoriets protokoll 1632-01-18, § 7, AKP bd I, s. 184. I väntan på att dessa medel föll ut (och det skulle dröja) föredrog emellertid konsistoriet att satsa medel på att bygga färdigt S:t Eriks kapell vid skolan och utnyttja det för gravplatser och ”andra nyttiga övningar”. Under 1600- och 1700-talet fanns både daler silvermynt (dsm), daler kopparmynt (dkm) och riksdaler (rdr). År 1632 försökte man ännu upprätthålla silvermyntets och kopparmyntets lika värde, men från mitten av 1600-talet hade förhållandet 1 daler silvermynt = 3 daler kopparmynt stadgat sig. Riksdalern var knuten till internationell valuta och kunde flyta i förhållande till svenska daler. Dessutom var inte dalern helt stabil i förhållande till det äldre systemet med mark, ören och penningar som användes parallellt.

3 Konsistoriets protokoll 1632-08-02, § 1, AKP bd I, s. 219–220.

4 Konsistoriets protokoll 1632-08-02, § 1, AKP bd I, s. 219–220.

Rikshelgedomen

Kungamakten hade betydande makt över Uppsala domkyrka. Reformationen innebar att kungen sade sig vara kyrkans överhuvud. Reduktionen gav Kungl. Maj:t makten över kyrkans finansiella ramar. Redan tidigt under reformationen hävdade Gustav Vasa rätten att tillsätta kyrkoherde i alla stadsförsamlingar.¹ De blev s.k. regala pastorat, till skillnad från de konsistoriella pastoraten, som istället låg under biskopens ansvarsområde.² Betydelsen av kungens utnämningssätt minskades dock av att ämbetet som domprost fr. o. m. 1621 gick till 1:e teologie professorn vid universitetet.³

Till denna kungliga myndighet över domkyrkor i allmänhet, visade kungamakten ett högst påtagligt intresse för just Uppsala domkyrka. Under 1500- och 1600-talet användes domkyrkan för viktiga ceremonier som hörde samman med statslivet och med den kungliga dynastin: Uppsala domkyrka blev den lutherska statsbildningens rikshelgedom.⁴

Begravningar och kröningar

Som en drastisk symbol för den nya tiden fick jungfru Maria lämna sitt kor åt Gustav Vasa och hans två redan avlidna gemåler 1560. Det var efterträdaren Erik XIV som arrangerade begravningen och som därmed utsåg domkyrkan till Vasaättens viktigaste ceremonium.⁵ Den sedermera avsatte Erik XIV begravdes själv mer diskret och mindre värdigt i Västerås domkyrka 1577.⁶ Efterträdaren Johan III fortsatte dock i övrigt på den inslagna vägen och lät begrava sin avlidna gemål i det s. k. Jagellonska gravkoret i Uppsala domkyrka.⁷ Hans egen begravning i domkyrkan var en viktig tilldragelse. Domkapitlets protokoll nämner hur det kungliga liket eskorterades från Ulltuna söder om Uppsala av hertig Karl och kung Sigismund (nämnda i denna ordning!) med några fänikor ryttari och landsknektar i följe, för att föras in i domkyrkan vid pass klockan 4 på eftermiddagen den 1 februari 1594.⁸

De kungliga begravningarna utvecklades dock aldrig till någon sedvänja utan upphörde efter att Gustav Vasa, Johan III och deras hustrur begravts. De sista att begravas var änkedrottningarna Gunilla Bielke 1598 och Katarina Stenbock 1622. Gustav II Adolf begravdes istället i Riddarholmskyrkan i Stockholm 1634, som i fortsättningen blev begravningsplatsen för de svenska monarkerna.⁹

Däremot fortsatte Uppsala att vara kröningsstad och platsen för de betydelsefulla kröningsriksdagarna under Vasaätten (1523–1654) och den pfalziska ätten (1654–1719). Bara drottning Kristina och Karl XII kröntes på annan plats. Gustav Vasa kröntes 1528, Erik XIV 1561, Johan III 1569,

1 Holmquist 1933, s. 99.

2 Lindström, Peter 2003, s. 20.

3 Holmquist 1938, s. 256–260.

4 Grundberg 2005.

5 Lindahl 1982, s. 30.

6 Andersson 1993 (1963), s. 228.

7 Lindahl 1982, s. 30.

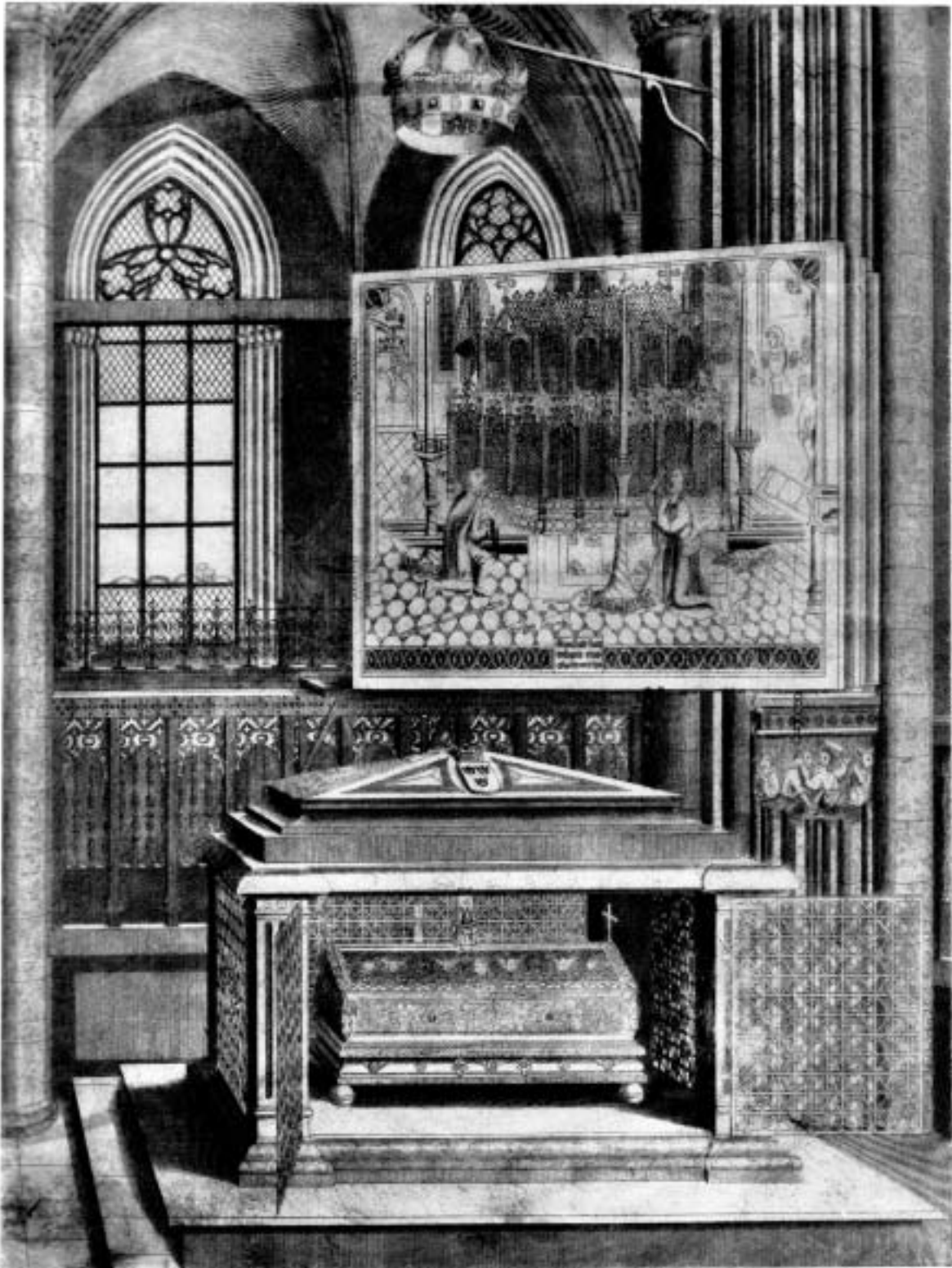
8 Domkapitlets protokoll 1594-02-01, § 1, UDA vol A I:1, ULA.

9 Lindahl 1982, s. 30.

Vasakoret, före detta Mariakoret, vid 1600-talets mitt. I mitten låg Gustav Vasa och hans hustru Katarina av Sachsen-Lauenburg och Margareta Leijonhuvud. Vid vänstra väggen låg Johan III. Under 1700-talet flyttades Johan till sin hustrus Katerina Jagellonicas gravkor.

Relikerna som den lutherska rikshelgedomen inte kunde avvara. Enligt helgonlegenden övermannades och halshöggs kung Erik Jedvardsson i Uppsala 1160 av den danske tronpretendenten Magnus Henriksen. För den medeltida domkyrkan hade kulten av S:t Erik varit central. Under 1430-talets strider mot unionskungen Erik av Pommern insatte de upproriska bilden av Erik den helige i rikssigillet. Parallellerna mellan Erik den heliges och Gustav Vasas kamp mot danska tronkrävare var tydlig och Gustav Vasa översåg med de risker för fortsatt påvisk helgonkult det innebar att behålla relikerna i kyrkan. I stället var det den mot katolicismen toleranta Johan III som lät konfiskera och smälta ned det senmedeltida skrinet och ersätta det med det relikskrin som här avbildats av Johan Peringskiöld 1719. S:t Erik kanoniserades för övrigt aldrig av Vatikanen.

Sigismund I 1594, Karl IX 1607, Gustav II Adolf 1617, Karl X Gustav 1654, då även Kristina abdikerade, Karl XI 1675 och Ulrika Eleonora 1719.¹ Enligt Upplandslagen och senare landslagen skulle de valda konungarna hyllas vid Mora sten, c:a 10 km söder om Uppsala.² Landslagen rekommenderade också att kröningen skulle ske i Uppsala och av ärkebiskopen ”för bådas deras värdighets skull”, men överlät avgörandet åt kungen.³

Rikets andra stad

Under 1500-talet hade Uppsala stor politisk betydelse, inte bara genom att vara den traditionella kröningsstaden. Gustav Vasa vistades ofta och gärna på Uppsalas distingsmarknader och Eriksmässor under 1520-talet.⁴ Sedan allmogens betydelse i det politiska spelet ökat från 1400-talet och framåt, spelade marknader där mycket folk samlades en viktig roll för opinionsbildning och som plats för beslutsfattande. Ofta valdes marknader som plats för riksdagar. Med sin distingsmarknad och Eriksmässa fick Uppsala en ställning som den mest framträdande mötesplatsen under 1500-talet och det tidiga 1600-talet.⁵ Stockholm hade mindre betydelse som mötesplats och saknade länge någon större marknad.⁶

Gustav Vasa och senare Johan III satsade betydande resurser på den stora Vasaborgen och andra befästningsanläggningar i staden. Vasaborgen användes fortfarande under 1600-talet ofta som residens av kungafamiljen. Möjligen kan det ha föresvävat Johan III att i byggverksamheten markera ett tydligt samband mellan slott och domkyrka.⁷ I så fall skymtar ett program för Uppsala som liknar den miljö som skapades i Stockholm på 1630-talet mellan slottet Tre kronor och Riddarholmskyrkan.

Domkyrkans rikspolitiska betydelse innebar att Kungl. Maj:t högst påtagligt blandade sig i kyrkobyggnadens förvaltning. Det var strängt taget oundvikligt i och med att större byggnationer inte var möjliga att genomföra utan extra tilldelningar. Johan III:s personliga inblandning i och intresse för återuppbyggnaden av domkyrkan efter 1572 års brand är det tydligaste exemplet.⁸ Men även Gustav Vasa, som annars inte gjort sig känd som en monark som vårdat sig överdrivet om kyrkor, engagerade sig direkt i Uppsala domkyrka – inte bara i det egna gravkoret. Erik XIV hyste planer på ordentliga förändringar av kyrkobyggnader i riket, när det nordiska sjuårskriget kom hindrande i vägen. Karl IX och Gustav II Adolf fullföljde engagemanget för ombyggnationen efter branden 1572 och ingrep i resandet av tornspirorna, ett arbete som avslutades på 1620-talet under byggmästaren Gerhard de Besches ledning.⁹

1 Åmark 1953, s. 92-93, 144-150.

2 Hafström 1971, s. 56.

3 Konungsbalken, kapitel 8, MELL.

4 Lindahl 1982, s. 29-30.

5 Staf 1935, 336-339.

6 Staf 1935, s. 254, 359-360.

7 Lindahl 1982, s. 30-31.

8 Johan III:s styrning märks i riksregistraturen för 1572 och följande år, se *Konung Johan III:s Bygnads- och Befästningsföretag*, s. 253-279.

9 Bengtsson 2007(a).

3. 1630-talets trätor och domkyrkorådets uppkomst

I december 1631 begärde ärkebiskop Petrus Kenicius in betänkanden över domkyrkans skrå från borgmästare, magistrat och det akademiska konsistoriet. Ordet skrå användes i detta fall i den äldre betydelsen av pergament och i överförd mening den överenskommelse som nedtecknades på pergamentet. Det rörde sig alltså om en stadga som skulle reglera verksamheten i domkyrkan. Diskussionen om utformningen av domkyrkans skrå fortgick till dess att ett nybildat kyrkoråd i augusti 1638 kunde skicka in det till Kungl Maj:t för stadfästande.¹

Kyrkoråd och sockenstämmor i Sverige

Det var en allmän utveckling under 1600-talet att församlingsborna, antingen indirekt genom kyrkoråd eller direkt genom sockenstämmor, började medverka i styrelsen av kyrkorna. Domkyrkans skrå motsvarar här de sockenstadgor som författades på olika håll.² I 1600-, 1700- och 1800-talets Sverige utvecklades sockenstämmor till betydelsefulla lokala förvaltningsorgan. De beslöt om kyrkans ekonomi och byggande samt om ordningen i kyrkan. Genom utövandet av sockentukt och beslut kring fattig- och sjukvård fick sockenstämman ett mer övergripande ansvar för att organisera det lokala samhället. Sockenstämman bestod av kyrkoherden och hans församling, där de besuttna husbönderna var de tongivande. Denna sockensjälvstyrelse låg sedan till grund för de landskommuner som bildades 1862.³

Ett alternativ till sockenstämmor var ett indirekt församlingsinflytande genom kyrkoråd eller sexmannanämnder. Vid tiden för Uppsala domkyrkas skrås tillkomst 1638 försökte kyrkan allmänt verka för sådana indirekta sockenstyren. På landsbygden fick sockenstämman trots denna ambition efterhand det dominerande inflytandet, medan sexmannanämnder och kyrkoråd spelade en blygsam roll.⁴ I städerna hade kyrkoråden större betydelse och fungerade parallellt med en sockenstämma som beslutande i kyrkofrågor.⁵

Maktfördelningen mellan sockenstämma och kyrkoråd skiftade mellan olika städer. Före Kungl. Maj:ts förordning 1817 om sockenstämmor med mera fanns ingen tydlig uppdelning på olika roller och kompetensområden, de var två konkurrerande institutioner.⁶ I Uppsala uppstod ingen sockenstämma förrän

¹ Domkyrkorådets protokoll 1638-08-21, § 1, UDkD vol 1, ULA, pag 1.

² Johansson 1937, s. 14–15.

³ Tiscornia 1992, s. 131.

⁴ Johansson 1937, s. 16–22.

⁵ Johansson 1937, s. 238–249.

⁶ Johansson 1937, 239–247.

1820 och därmed var det domkyrkorådet som stod för församlingsstyrelsen. Den mer ingående forskningen om kyrkostyrelserna i Linköping av Annika Sandén, i Stockholm av Robert Murray och i Lund av Bengt Barnekow och Hilding Pleijel möjliggör jämförelser med utvecklingen i Uppsala.

Kyrkostyrelsen i Linköping under tidigt 1600-tal

I Karl Herbert Johanssons studie av Linköpings stift hade Linköpings domkyrkoförsamling det svagast utvecklade kyrkorådet medan S:t Olai församling i Norrköping hade det starkaste. Johansson förklarar det med att sysslomannen i domkyrkoförsamlingen skötte ekonomin medan sockenstämman och magistraten skötte om tukten. Därmed återstod litet för ett kyrkoråd att ta hand om. Biskop, domkapitel, landshövding, borgmästare och rådmän i Linköping deltog alla i sockenstämman.¹

Sandén visar hur sockenstämman under 1600-talets två första decennier fungerade tillsammans med stadens magistrat och med stiftssynoden bestående av Linköpings stifts prästerskap, biskopen och domkapitlet. De olika institutionernas kompetensområden var delvis överlappande, och Sandén finner att både magistraten, sockenstämman och rådhusrätten behandlade frågor om domkyrkans reparation.² I stort sett fanns det emellertid en arbetsuppdelning. Medan stiftssynoden hanterade kyrkans ideologiska innehåll var sockenstämman inriktad på kyrkolivets praktiska former och ordningen i kyrkan.³ Sockenstämman beslutade också om vården av kyrkobyggnaden. Sådana ärenden hamnade inte hos domkapitlet.⁴

Domkapitlets medlemmar deltog ändå i dessa beslut eftersom de tillsammans med biskopen deltog i sockenstämman. Sockenstämman i Linköping hade en bred sammansättning och en uppslutning av stadens elit som säkrade att besluten kunde genomdrivas. Även kungens befallningsman, borgmästaren och magistraten deltog.⁵ Däremot var det borgarnas sak att utse de kyrkvårdare som stod för det praktiska arbetet med kyrkan.⁶

Kyrkostyrelsen i Stockholm till c:a 1630

Stockholms kyrkostyrelse såg annorlunda ut. Borgerskapets inflytande över kyrkostyrelsen hade varit starkt sedan medeltiden. Dess ställning kvarstod under reformationen, även om de kungliga ingripandena i kyrkostyrelsen blev mer uttalat.⁷ Under de första reformationsåren var det i Storkyrkoförsamlingen Olaus Petri utvecklade den svenska mässan. Stockholms borgerskap bildade stödtrupp till Gustav Vasa under reformationsriksdagen i Västerås 1527.⁸ Fram till 1630-talet märks ingen utveckling mot sockenstämmor i Stockholm.

1 Johansson 1937, s. 239, not 3.

2 Sandén 2005, s. 86.

3 Sandén 2005, s. 75.

4 Sandén 2005, s. 77-79.

5 Sandén 2005, s. 75-76.

6 Sandén 2005, s. 77.

7 Murray 1949, s. 40, 55-56.

8 Murray 1949, s. 40-44.

Till säregenheterna för Stockholm hörde att där efterhand bildades flera församlingar. Finska och tyska församlingarna började ta form redan under 1530-talet, trots Örebro mötes beslut 1529 att en stad enbart skulle ha en församling. Motivet var kraven på att få höra mässan på det egna språket. Det dröjde till 1570-talet innan de hade status som självständiga församlingar och kyrkolokaler förblev ett problem fortfarande in i början av 1600-talet.¹ I slutet av Johan III:s regering bildades också territorialförsamlingar på Norrmalm (1587) och Södermalm (1591).² Slutligen undandrogs som nämnts ovan under 1620- och 1630-talet klosterkyrkan, eller Riddarholmskyrkan, från magistratens inflytande och lades under slottsfogdens och slottsbokhållarens kyrkvärdsskap. Det blev ett eget pastorat 1638. Riddarholmskyrkan blev därmed en form av församlingskyrka för kungafamiljen och högadeln, vilka också geografiskt var rätt väl samlade i Riddarholmens närhet när de gästade Stockholm.³ Riddarholmskyrkan var ett särfall, där borgerskapet utestängdes från inflytande. I de övriga församlingarna hade sexmännen och kyrkvärdarna svårt att upprätthålla en självständig auktoritet och hamnade lätt i beroende av magistraten. Råd och borgmästare höll Storkyrkoförsamlingen i ett fast grepp. De rådde över byggnation, granskade kyrkvärdarnas räkenskaper, bekräftade gravköp och kunde även bestämma över klockringning och om kollekt för särskilda ändamål.⁴ Malmarnas församlingar agerade först mer oberoende gentemot magistraten, men när Norr- och Södermalm 1604–1605 under en period betraktades som egna städer med varsin magistrat, sorterades också församlingsstyrelserna snart under dem.⁵

Domkyrkostyrelsen i Lund

Som universitetsstad sedan 1668 blev Lund den stad som hade störst likheter med Uppsala. Men Lunds bakgrund var annorlunda genom att staden hörde till Danmark fram till 1660. Lunds domkyrka blev församlingskyrka efter 1536 när alla andra stadsförsamlingar upphörde. Kvar i Lund blev förutom domkyrkan bara S:t Peders kyrka, vilken i likhet med Helga Trefaldighet i Uppsala var en landsförsamling. Förvandlingen av domkyrkan till församlingskyrka innebar emellertid inte att domkapitlets inflytande över kyrkostyrelsen rubbades. Ingenting tyder på att råd och borgmästare fick något inflytande över domkyrkan.⁶ Styret som sådant ändrades, eftersom biskopsämbetet upplöstes och domkapitlets sammansättning blev annorlunda. Men den ommöbleringen medförde inget ökat lokalt inflytande.⁷

Lunds domkapitel fick samma sammansättning som i Uppsala i och med *Kungl. Maj:ts Förordning om rättegång uti domkapitel* från 1687.⁸ Tidigare avvek Lunds domkapitel väsentligt. När det ombildades 1536, ingick biskop, teologie

1 Murray 1949, s. 73, 94–101, 122–124.

2 Murray 1949, s. 104–105.

3 Murray 1949, s. 114–118.

4 Murray 1949, s. 226–237.

5 Murray 1949, s. 113–114.

6 Barnekow 1946, s. 8–13.

7 Barnekow 1946, s. 7. Se nedan kapitel 3, avsnittet *Domkapitlets organisation vinner stadga*.

8 Pleijel 1946, s. 112.

lektor, domkyrkoförsamlingens kyrkoherde och skolans rektor. Dessutom utsåg den danske kungen ett flertal lekmän som kaniker: adliga eller ofrälse statsämbetsmän eller folk med universitetsexamen. Bland domkapitlets kaniker och prelater fanns också domkyrkans två kyrkvårdar.¹ Domkapitlet förändrades i riktning mot en akademi efter kriget mot svenskarna 1643–1645, för att efter den svenska erövringen upplösas och efterträdas av den teologiska fakulteten vid det år 1666–1667 nybildade Lunds universitet.² I försvenskningens arbetet som följde efter nästa krig, det skånska kriget 1675–1678, drev Lundabiskopen Canutus Hahn på för ett domkapitel enligt svensk modell. Detta fullföljdes 1687 i och med förordningens standardisering av alla domkapitlens sammansättning.³

Samtidigt som Lunds domkapitel ändrades, föddes också tanken på ett domkyrkoråd. Men det instiftades först 1695, med kyrkoherden (domprosten) som ordförande och i övrigt med en sammansättning av personer från magistraten och från teologiska fakulteten. I Lund fanns ingen syssloman utan motsvarande uppgifter hade skötts av en domkyrkoinspektör som inte var präst. Denne hade närvaroplikt men var inte fullvärdig medlem i domkyrkorådet.⁴

Trätorna under 1630-talet

I de 1631 inledda förhandlingarna om domkyrkans skrå i Uppsala, verkar skrivningarna om gravplatser och vinpenningar ha tilldragit sig det största intresset.⁵ Men den stora stridsfrågan som försenade överenskommelsen om domkyrkoskrået blev inte vinpenningarna utan bänkrummen. Striden gällde var studenterna skulle få plats i kyrkan. Medan professorerna ansåg att de skulle få sitta på tredje bänken, efter borgerskapet, var borgarna benägna att inte tillåta studenterna någon bänkplats över huvud taget. Frågan gick upp till regeringsnivå och landshövdingen beordrades att få till stånd en förlikning, samtidigt som universitetskanslern Johan Skytte försökte lugna sinnena hos professorerna. Vid det laget stod borgerskapet under viss press eftersom de redan anlitat en snickare för att bygga bänkar. Professorerna vägrade först att låta arbetet ta sin början innan bänkfrågan var löst, men visade senare ett större tillmötesgående.⁶ En förlikning ingicks och inarbetades i ett nytt förslag till kyrkoskrå den 19 oktober 1636.⁷ Konflikterna kring studenternas bänkplatser fortsatte under hela 1640-talet och skulle återkomma i slutet av seklet, men efter överenskommelsen i oktober verkar det mest handla om odisciplinerade studenter.⁸ Konsistoriets iver att ingripa mot studenterna var inte särskilt hög.⁹ Till skillnad från våren och sommaren 1636, då borgerskapet inför universitets-

1 Barnekow 1946, s. 28–33.

2 Barnekow 1946, s. 36–39.

3 Pleijel 1946, s. 101–114.

4 Pleijel 1946, s. 148–152.

5 Konsistoriets protokoll 1631-12-07, § 1, AKP II, s. 179.

6 Konsistoriets protokoll Kristi himmelfärds dag, 1636, § 1; 1636-06-17, § 1; 1636-07-06, § 1; 1636-08-10, § 3; 1636-08-15, § 1; 1636-08-19; AKP bd II, s. 295, 297, 298, 301-302, 307, 310.

7 Konsistoriets protokoll 1636-10-19, § 2, AKP bd II, s. 20.

8 Om denna strid, se Geschwind 2001, s. 150–154.

9 Geschwind 2001, s. 152–153.

kanslern beskyllde professorerna för att ”uppstudsas” studenterna mot dem, betraktade dock konsistoriet med visst allvar incidenter som när några studenter spikade igen en av borgerskapets bänkrader.¹

Sysslomannen utan bänkplats

Istället tog bänkträtorna en annan och intressant vändning under 1637. Uppgörelsen 1636 hade ställt sysslomannen och några andra ur prästerskapet utan självklart bänkrum. Sysslomannen protesterade häftigt över detta ganska märkliga förhållande, uppbackad av ärkebiskopen. Konsistoriet intog en avvisande hållning; sysslomannen hörde inte till den akademiska societeten och kunde därför inte förvänta sig att akademien skulle lösa bänkfrågan för hans del. Han borde istället vända sig till domkapitlet. Professorerna stod inte eniga i detta. Magister Jonas Wexionensis inlade en protest mot behandlingen av prästerskapet, men de övriga vidhöll att akademien inte hade skyldighet att bygga bänkar åt andra än åt dem som hörde till societeten.² Professorerna markerade alltså år 1637 den egna societeten med sådan emfas att de förvägrade ståndsbröderna i samma stad men utanför akademien tillträde till de egna bänkraderna. I uppgörelsen med ärkebiskopen ett halvt år senare hamnade sysslomannen istället i borgerskapets bänkrader.³

Alliansen mot ärkebiskopen

Ärkebiskopen Laurentius Paulinus Gothus, som just efterträtt Petrus Kenicius, verkade å sin sida för att ge den år 1637 tillträdande sysslomannen Johannes Nybelius ett större inflytande. I november 1637 genomdrev ärkebiskopen i domkapitlet att sysslomannen inte bara skulle ta hand om den yttre byggnadsverksamheten, utan även ansvara för den inre vården som bekostades med den ovissa räntan (mestadels från avgifter).⁴ Dessutom föreslog ärkebiskopen veckan efter att sysslomannen och domkyrkans kaplan skulle medverka som auskultanter vid domkapitlets sammanträden.⁵ För ärkebiskopen bör det ha varit fördelaktigt att satsa på en allians med sysslomannen och de präster som stod utanför societeterna. Troligen innebar sysslomannens övertagande av ansvaret för den ovissa räntan och de inre sysslorna att stadens kyrkvårdar berövades ett ansvarsområde. Åtminstone överensstämde den inte med den mer permanenta lösningen av ansvarsfördelningen som var i vardande.

Under 1638 skedde också ett närmande mellan den borgerliga och den akademiska societeten. I mars detta år enades de om borgarnas förslag till ny klockare och att ha en gemensam linje i valet av domprost. Konsistoriet lovade också att ingripa mot att studenterna befolkade borgerskapets bänkar, trots att frågan uppenbarligen fortfarande var känslig. Borgerskapet var också intresserat av att höra konsistoriets åsikt om ärkebiskopens planer att flytta dopfunten

1 Konsistoriets protokoll 1637-12-20, § 5, AKP bd II, s. 64.

2 Konsistoriets protokoll 1637-05-13, § 5, AKP bd II, s. 44.

3 Konsistoriets protokoll 1637-12-09, § 1, AKP bd II, s. 80-81.

4 Domkapitlets protokoll 1637-11-22, § 5, UDA, vol A I:2, ULA

5 Domkapitlets protokoll 1637-11-27, § 1, UDA, vol A I:2, ULA.

i domkyrkan.¹ Några veckor senare återkom borgerskapet för nya konsultationer. Den 12 april sammanträdde konsistoriet enskilt och svarade på borgerskapets frågor. Professorernas tack för att borgmästare och magistrat inbjudit konsistoriet till överläggningar, förmedlades av rektorn till borgarnas representant Clas Eden.²

Mötet utan ärkebiskopen

Efter predikan morgonen därpå, som var en fredag, samlades rektor, professorer, borgmästare, magistrat och befallningsman för gemensamma överläggningar. Föregående söndag hade ärkebiskopen kallat in magistraten och befallningsmannen i sakristian och presenterat ett förslag att flytta dopfunten från långhuset till koret. Han hade också önskat att den nya domprost som skulle tillsättas, skulle vara en person som kunde vara ärkebiskopen behjälplig vid visitationer.

Den akademiska societeten hade inte kallats till detta möte. På lördagen var det istället ärkebiskopens tur att exkluderas, medan borgerskapet, professorerna och befallningsmannen enades i sitt motstånd mot ärkebiskopens önskemål. Borgerskapet fick även stöd i sin klagan över att domprost Wallius självsvaldigt flyttat en tavla från sin plats vid orgelverket i domkyrkan till bondkyrkan. Dessutom konfererades om bänkbyggning, orgelbyggande och klockartjänst.³ Den irritation mellan församlingarna som slutligen urartat till öppen konflikt 1636 hade bytts ut mot en samförståndsanda. Våren 1638 gick frontlinjen istället mellan societeterna å ena sidan, ärkebiskopen och domkyrkans prästerskap å den andra.

Domkyrkan hävdas som församlingskyrka

I 1630-talets konflikter är det tydligt hur professorerna å sin sida, borgmästare och magistrat å sin sida, betonade domkyrkan som en församlingskyrka. Striden om studenternas plats grundade sig i skilda ståndpunkter om huruvida de hörde till församlingen eller inte. Uppgörelsen om bänkraderna 1636 innebar bland annat att särskilda bänkrader för den gästande nobiliteten avskaffades. Istället fick man vid behov bereda plats för de förnäma gästerna i församlingens bänkrader.

Akademien definierade sig själv som en societet och en del av församlingen mer än som en del av stiftsledningen. Professorerna avstod från tidigare privilegier, men markerade å andra sidan hårdare mot prästerskapet utanför akademien skillnaden mellan universitet och stiftsorganisationen. Magister Wexionensis protest mot behandlingen av domkyrkans präster i bänkfrågan antyder vilka stridigheter ett sådant ställningstagande kan ha orsakat inom professorskollegiet.

Om inte förr, så blev det på 1630-talet tydligt att Uppsala domkyrka också

1 Konsistoriets protokoll 1638-03-21, § 4, AKP bd II, s. 99.

2 Konsistoriets protokoll 1638-04-12, § 4-6, AKP bd II, s.114-115.

3 Konsistoriets protokoll 1638-04-13, AKP bd II, s. 117-119.

var en församlingskyrka. Vad som också stod klart var att förvaltningen av domkyrkan var i ett oordnat tillstånd, med ständiga dragkamper mellan de olika grupper som hade intressen i kyrkan. Domkyrkoskrået 1638 gjorde inte slut på intressesmötningarna, men det gav en institutionell ram för beslutsfattande som i sina grunddrag skulle förbli gällande i över tvåhundra år.

Domkyrkoskrået 1638 och domkyrkorådets bildande

Senhösten 1637 skedde ett genombrott i överenskommelsen om kyrkoskrået. Konsistorieprotokollen ger intrycket att borgerskapet och ärkebiskopen varit de pådrivande, medan konsistoriet förhalade frågan.¹ I november 1637 samlade sig till slut konsistoriets professorer till en granskning. De enades om ett förslag på placeringen av professorsgravar i domkyrkan och en taxa vid begravningar, samt föreslog en del tillägg som i korthet gick ut på att domkyrkans föreståndare skulle anges tydligt och att borgerskapet (men inte akademikerna) hade en dagsverks-skyldighet gentemot kyrkan.² Den ende missnöjde i konsistoriet var domprost Wallius, som uppfattade sitt och sysslomannens ämbete som alltför reglerat i skrået.³

År 1638 enade sig slutligen ärkebiskopen, konsistoriet, domprosten, kungens befallningsman samt Uppsalas borgmästare och magistrat om domkyrkans skrå.⁴ Skrået reglerade bland annat i detalj fördelningen av bänkrum och gravplatser och fastställde avgifter för olika tjänster – alltså det som orsakat så mycket rabalder de föregående åren. Det viktigaste för framtiden var emellertid att skrået fastställde vilka som var domkyrkans föreståndare. Dessa bildade vad som senare skulle kallas domkyrkorådet och som blev domkyrkans viktigaste förvaltningsorgan.

Domkyrkans föreståndare

Enligt domkyrkoskrået var domkyrkans föreståndare domprosten, en professor från det akademiska konsistoriet (som i konsistorieprotokollen kallades kyrkorådets inspektör), sysslomannen och två kyrkvärdar som rekryterades från magistraten. Domprosten var den som sammankallade de övriga till överläggningar. Vid domprostens frånvaro hade professorn detta mandat. Sysslomannen förde protokollet och klockaren hade till uppgift att gå föreståndarnas ärenden.⁵ Någon gång, inte långt efter 1638, modifierades sammansättningen så att konsistoriets representant betraktades som kyrkvärd för den akademiska societeten, medan den ene av borgerskapets representanter i regel var en av stadens två borgmästare. Det var ännu ett steg i riktning mot större likställdhet mellan societeterna.

Kyrkans föreståndare skulle besluta i alla ringare ärenden och skjuta de svårare till ärkebiskopen. Denne kunde i sin tur skjuta saken vidare till domkapitlet.⁶ Domkyrkoskrået angav därmed en instansordning med dom-

1 T.ex. Konsistoriets protokoll 1637-01-18, § 9 och 1637-01-28, § 1, AKP bd II, s. 8, 9.

2 Konsistoriets protokoll 1637-11-22, § 1, 1637-12-05, § 2, 1637-12-09, § 1, AKP bd II, s. 69, 72, 80.

3 Konsistoriets protokoll 1637-12-05, § 2, AKP bd II, s. 72.

4 *Uppsala domkyrkas skrå* 1638.

5 *Uppsala domkyrkas skrå* 1638, "Om kyrkiones Kista, Böcker och Embeten", § 1 och § 3, Swedlund 1934, s. 16.

6 *Uppsala domkyrkas skrå* 1638, "Om kyrkiones Kista, Böcker och Embeten", § 1 och § 3, Swedlund 1934, s. 16.

kyrkorådet som första instans, biskopen som andra instans och domkapitlet som den tredje. Avgörandet huruvida ett ärende skulle gå vidare låg hos den nedre instansen. Instansordningen modifierades i praktiken kraftigt av att sysslomannen var direkt ansvarig inför ärkebiskopen för sina räkenskaper, medan kyrkvårdarna var ansvariga inför sina societeter.

Utvärtes och invärtes medel

I skråordningens uppdelning av sysslomannens och kyrkvårdarnas ansvar var det viktigare att fördela olika intäktsposter än de olika uppgifter som orsakade utgifter. Enligt skråordningen ansvarade sysslomannen för den vissa räntan, domkyrkotunnan, samt för de ovissa räntorna från hyror. Kyrkvårdarna ansvarade för övriga ovissa räntor: avgifter för gravplatser, bänkrum, bårtäcken, brudpällar och andra kyrkans attiraljer, samt avgifter för klockringning. ”Viss” och ”oviss” betecknar i det här fallet hur förutsägbar intäktens storlek var. Domkyrkotunnornas antal var desamma år efter år, medan hyror och avgifter kunde skifta. Parallellt talade man om att sysslomannen ansvarade för de ”utvärtes medlen”, kyrkvårdarna för de ”invärtes medlen”. De utvärtes medlen inflöt från källor utanför församlingen, medan invärtes medel var avgifter och sammanskott som togs ut från församlingen. Denna uppdelning fastslogs också vid Kungl. Maj:ts utfärdande av domkyrkostaten 1695, vilken för lång tid framåt fixerade domkyrkans intäkter och utgifter.¹

Maktbalansen i domkyrkorådet

Figur 3 visar hur domkyrkorådets sammansättning representerade de olika grupperingar som gjort sig gällande i de föregående konflikterna. Robert Swedlund har kommenterat skrået med att det skall ses i ljuset av borgerskapets krav på ökat inflytande.² Ser man till det varaktiga resultatet av skrået är Swedlunds iakttagelse säkerligen riktig. Uppsalaborgarna hade under decennier haft ett betydande ekonomiskt ansvar för domkyrkan men ett oklart inflytande över verksamheten. Professorerna var till en början inte lika involverade i domkyrkorådets praktiska verksamhet. Deras representant kallade de inspektor, vilket tyder på att han tänktes kontrollera verksamheten, inte delta i den. Under 1639 och 1640 klagade konsistoriet över att inspektorn inte fått någon nyckel (till domkyrkans kistor) och därför inte kunde utföra sitt uppdrag.³

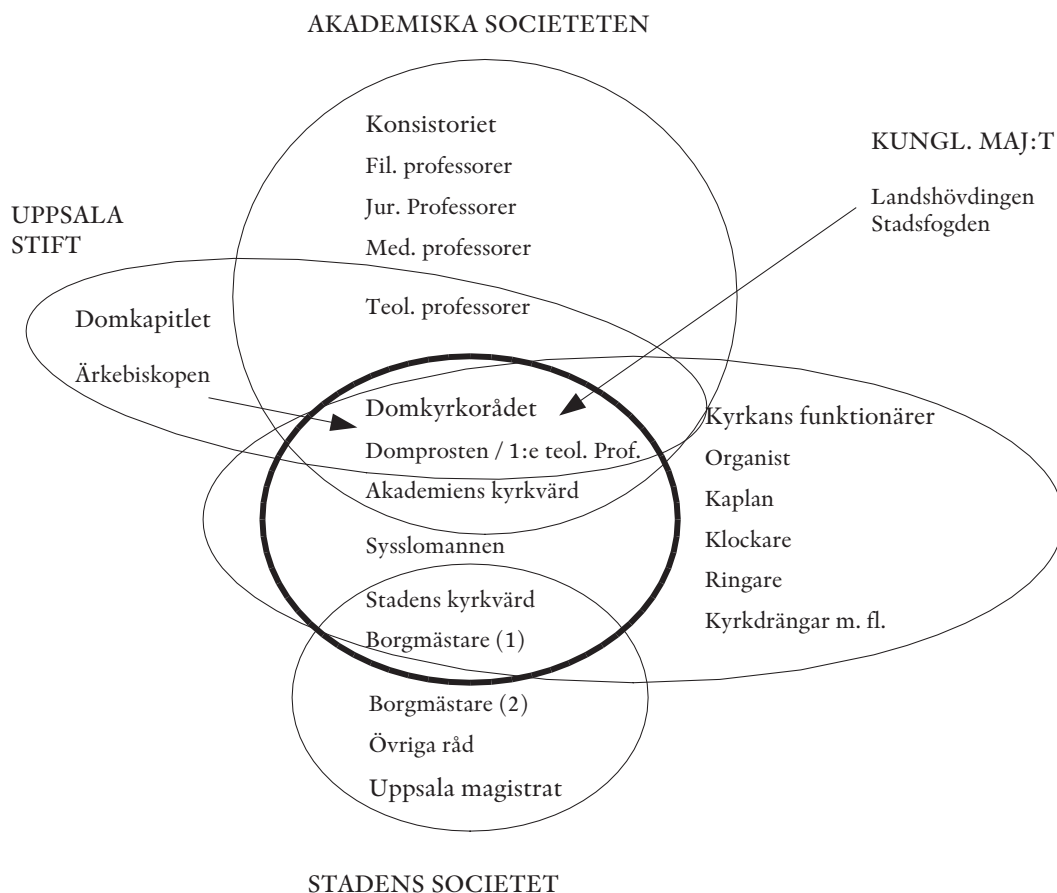
Enligt skrået ingick inte stadsfogden i förvaltningen, trots att han undertecknat överenskommelsen och trots att ärkebiskopen föredragit att kalla in honom framför konsistoriets professorer till sakkristian för att tala om dopfunten. I skråets ingress nämns inte ens konsistoriet som undertecknare. Sett utifrån händelseutvecklingen 1637 och 1638 kan man ändå säga att den akademiska societeten tryggt sitt inflytande i lika hög grad som stadens

1 Swedlund 1934, s. 21.

2 Swedlund 1934, s. 15, 18.

3 Konsistoriets protokoll 1639-06-08, § 2, 1639-09-04, § 11 och 1640-06-26, § 1, AKP bd II, s. 231, 244, 293.

Figur 3. Uppsala domkyrkoråds sammansättning under 1600-talet

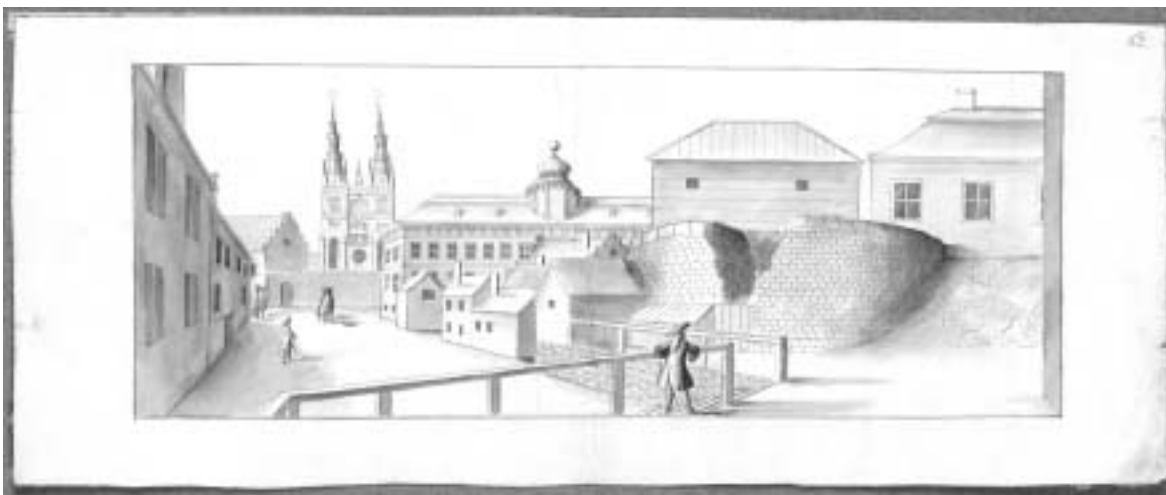
societet. Konsistoriet hade framför allt knäsat principen att de faktiskt företrädde en akademisk societet och hamnade därigenom i motsatsställning till ärkebiskopen och domkapitlet. Det var också konsistoriet som förespråkade det tillägg om kyrkans föreståndare som skapade domkyrkorådet.¹

En ambivalens mellan akademien som societet eller en del av stiftsorganisationen och associerad med domkapitlet skulle kvarstå under hela den tid jag behandlar här, men 1620- och 1630-talet verkar ha varit en avgörande period för att etablera föreställningen om en societet som sådan. Orsaken bör sökas i universitetets starka tillväxt och sannolikt också av den ökande betydelsen av professorer som inte hörde till den teologiska fakulteten. Konsistoriet lekte vid denna tid också med tanken att upprusta och utnyttja S:t Eriks kapell, som låg vid Riddartorget söder om domkyrkan, för gravplatser och ”andra nyttiga övningar”.² Hade dessa planer satts i verket hade det sannolikt lett till att akademikerna bildat ett eget kapellag.

Ärkebiskopen föredrog våren 1638 att diskutera domkyrkan med borgerskapet och befallningsmannen. Han förefaller vara den som riskerade att förlora

¹ Jfr ovan. Konsistoriets protokoll 1637-12-05, § 2, AKP bd II, s.72.

² Konsistoriets protokoll 1632-01-18, § 7, AKP bd I, s. 184.

Universitetets huvudbyggnad Gustavianum mitt emot domkyrkan, tecknad av Erik Dahlberg. Den rumsliga närheten motsvarade de nära banden mellan kyrkan och universitetet. Samtidigt markerade byggnaden universitetets självständighet och självmedvetenhet. I kupolen som byggdes under 1660-talet fanns Olof Rudbeck d.ä:s anatomiska teater som en symbol för 1600-talets vetenskapliga revolution. På sikt underminerade den vetenskapliga utvecklingen kyrkans position och anspråk på världsförklaring och det var märkbart redan under de s.k. cartesianska striderna som ställde bl.a. Rudbeck mot teologerna. Händelseutvecklingen när domkyrkorådet skapades under 1630-talet var också ett led i frikopplingen mellan de två institutionerna, men på ett organisatoriskt och inte på ett idémässigt plan.

mest inflytande genom nyordningen. I den föregående oklara situationen kunde han ta initiativet i domkyrkoärenden och välja vem han ville tala med.

Samtidigt var det först Petrus Kenicius och sedan Laurentius Paulinus Gothus som tryckte på för att få till stånd en överenskommelse. Troligen vägde fördelen med biskoparnas manöverutrymme lätt jämfört med de svårigheter som uppstod i 1630-talets ständiga förhandlingar, där båda societeterna regelbundet satte sig på tvären och höll på sitt. På sikt skulle ärkebiskopen också vinna i inflytande tack vare domkyrkorådet.¹

Järntriangeln i domkyrkorådet

Även om skiljelinjen 1638 gick mellan ärkebiskopen och församlingarna fanns det i konstruktionen av domkyrkorådet förutsättningar för en fortsatt dominans för akademiker och prästerskap på grund av den starkare samhörigheten. Domkapitlet bestod av den teologiska fakultetens professorer, vilka också utgjorde en del av det akademiska konsistoriet. Domprosten var alltid en teologie professor och satt i både domkapitel, konsistorium och domkyrkoråd. Redan under 1600-talet var det inte ovanligt att ärkebiskopen deltog i domkyrkorådets möte. På 1700-talet betraktades han och även landshövdingen som medlemmar i domkyrkorådet.²

Landshövdingens och ärkebiskopens inträde i domkyrkorådet bör ha fått tre betydelsefulla följder för hur domkyrkorådet fungerade. Den ena är att domkyrkorådets karaktär av att vara församlingarnas organ försvagades. Den

¹ Se nedan, kapitel 4, avsnittet *De inflytelserika ledamöterna*.

² Söderberg & Söderberg 1935, s. 24.

andra är att den instansordning som uttrycks i domkyrkoskrået, där domkyrkans föreståndare förde ärenden vidare till ärkebiskopen, som i sin tur förde ärenden vidare till domkapitlet, också måste ha försvagats. Istället fanns det förutsättningar för en ”järntriangel” av akademins teologer, prästerskapet inklusive biskopen, och landshövdingen: makthavarna ”väster om ån”.

Först från omkring 1669/70 påvisar bevarade protokoll mer regelbundna och tätt förekommande sammanträden. Av de totalt tolv sammanträden som protokollförts 1680 hölls tre i maj, medan inga sammanträden hölls i februari, april, juli och november. Denna oregelbundenhet är dock inte så stor att rådet framstår som en periodvis vilande institution. Under 1640- och 1650-talet verkar domkyrkorådet ha sammanträtt sällan och oregelbundet. Ett sammanträde per år verkar ha varit det vanliga. Mycket talar emellertid för att äldre protokoll bevarats ofullständigt och det är därför vanskligt att uttala sig mer definitivt om domkyrkorådets livaktighet före 1670-talet.¹

Domkapitlet vinner stadga

Även domkapitlet var inne i en formativ period under 1630- och 1640-talet. Ärkebiskop Paulinus hade 1637 lagt fram ett förslag som siktade mot att avgränsa domkapitlets sammansättning till prästvigda, och där han bland annat önskade få med domkyrkans kaplan och syssloman.² Först 1644 kunde ett kompromissförslag på stadgar för domkapitlet sammansättning och arbetssätt antas, med de fyra teologie professorerna som ordinarie, samt av kapitlet utsedda extraordinarie bland övriga professorer och från stadens prästerskap. Bland annat hörde sysslomannen till dessa extra ordinarie som inte hade rösträtt.

Denna sammanträdesordning följdes i stort sett fram till Kungl Maj:ts förordning om rättegång i domkapitlet 1687, även om systemet med extra ordinarie efterhand ebbede ut.³ Förordningen bekräftade i stort sett den rådande sammansättningen i Uppsala domkapitel. Det stadgade att domkapitlet skulle bestå av biskopen, domprosten och stiftsstadens lektorer, med undantag för Uppsala och Lund, där bisittarna istället skulle vara de teologie professorerna.⁴ Enligt 1687 års förordning skulle domkapitlet sammanträda varje onsdag klockan åtta.⁵ Så regelbundet hölls inte förhandlingarna, varken före eller efter 1687. Stickprov mellan 1594 och 1827 ger ett resultat på mellan 18 och 76 sammanträden per år, mest

1 Protokollen i den första av volymen band, ”Acta Causarum 1638–1694” är sannolikt renskrifter av koncept. Renskrivning kan ha skett av flera protokoll vid ett tillfälle, men av stiländringar att döma har inte alla protokoll förts in i boken vid samma tillfälle. Bandet med protokollen inleds med en förteckning över gjorda förteckningar av domprosten Petrus Rudbeckius, vilken tillträdde tjänsten som domprost år 1675. Det är troligt att han stått för inbindningen av protokollen och att äldre protokoll därför inte bevarats lika fullständigt. Avsaknaden av protokoll 1654–55 och 1657–65 har också noterats i protokollen av en senare hand, dock troligen fortfarande 1600-talsstil, som anger att inget protokoll från dessa år har återfunnits. Domkyrkorådets protokoll 1638–1738, vol 1, UDKD, ULA, band 1 ”Acta causarum 1638–1694”, randanteckning vid protokoll fört 1656-08-13.

2 Domkapitlets protokoll 1637-22-29, § 1, (bekräftelse från Kungl. Maj:t 1638-03-07, § 1), UDA, vol A I:2, ULA.

3 Holmquist 1908, s. 150–159.

4 Domkapitelkommitténs betänkande I:11919, s. 49

5 Smedberg 1980a, s. 25.

frekvent under 1700-talet. Även på 1600- och 1800-talet höll dock domkapitlet vanligen fler sammanträden varje månad, om än med ojämna mellanrum.¹

Kungamaktens inflytande över domkyrkan

Domkyrkorådet representerade Uppsalabor, vare sig de hörde till borgerskapet eller prästeståndet, till universitetet eller om de hade ett kyrkligt ämbete. Kungens representant i staden, stadsfogden, lämnades utanför domkyrkorådet. Trots det fortsatte det kungliga inflytandet att vara betydande och det inskränkte sig inte till makten över kyrkans budget. En av det nybildade domkyrkorådets första åtgärder var att begära kunglig stadfästelse av domkyrkskrået.²

Ändå är jag benägen att uppfatta just 1630- och 1640-talet som den viktigaste brytpunkten för ett vikande kungligt engagemang i Uppsala domkyrka. Domkyrkans skrå 1638 och överenskommelserna omkring det, betonade domkyrkan som en församlingskyrka och gjorde den utifrån besökande överheten till tillfälliga gäster utan egna bänkrum. Samma år blev Riddarholmskyrkan i Stockholm ett eget pastorat under slottsförvaltningen för just denna överhet.

Tolv år senare bestämde drottning Kristina i ett sent skede, att hennes kröning av praktiska skäl skulle förläggas till Stockholm istället för Uppsala. Hon bemötte rådsherrarnas oro för hur gemene man skulle uppfatta detta byte av kröningsstad med att ”det ena rumet är Gudh så kiert som det andra”.³ Därefter utnyttjades domkyrkan egentligen bara vid tre tillfällen: vid Kristinas abdikation och Karl X Gustavs trontillträde och kröning 1654, vid Karl XI:s kröning 1675 och Ulrika Eleonora d.y:s kröning 1719.⁴

Stockholms betydelse ökar

Det var sannolikt en tillfällighet att domkyrkans skrå tillkom samma år som Riddarholmskyrkan lades under Stockholms slott. På ett mer grundläggande plan var det emellertid två led i Stockholms och Uppsalas förändrade position i riket, som skedde åren mellan 1620 och 1650. Efter branden i Stockholm 1625 sattes ett ambitiöst uppbyggnadsprogram igång som skulle lyfta Stockholms stad från oansenlig småstadsbebyggelse till en representativ stad, värdig en nybliven stormakt.⁵ Stockholm ökade sin befolkning från 8 900 till 35 000

1 Beräknat på åren 1594, 1654, 1715, 1801 och 1827. Gunnar Smedberg har undersökt åren 1653, 1660, 1701, 1734, 1773, 1795 och 1724, Smedberg 1980(b), s. 25. Resultatet liknar det Malin Lennartsson redovisar för domkapitlet i Växjö stift, med i snitt 27 protokoll per år 1651–55. Enligt föreskrifterna skulle dock domkapitlet i Växjö sammanträda varje vecka, vilket också överensstämmer med de bevarade protokollen från 1600-talets slut. Lennartsson antar därför att de äldre protokollen är ofullständigt bevarade, särskilt med tanke på att mötesfrekvensen var ojämn. Lennartsson 1999, s. 45. I och med att det ojämna mönstret för Uppsala domkapitels del är detsamma från 1500-talets slut till 1800-talets mitt, finns emellertid inget skäl att misstänka ofullständigt bevarade protokoll i det fallet. Det är därtill osannolikt att en så kontinuerlig serie årgångar skulle bevaras, samtidigt som det finns betydande luckor inom årgångarna.

2 Domkyrkorådets protokoll 1638-08-21, UdKD vol 1, ULA. Band: ”Kyrckiones Acter 1638–1694”

3 Grundberg 2005, s. 175.

4 Åmark 1953, s. 92–93, 144–150.

5 Forsberg 2001.

mellan 1610- och 1650-talet. Trots att även Uppsala ökade sin befolkning med omkring en fjärdedel, så ökade skillnaden i folkmängd mellan Stockholm och Uppsala dramatiskt. Stockholm hade varit ungefär 5 gånger större men blev ungefär 15 gånger större vid seklets mitt.¹ Rådet och den växande centralförvaltningen blev under samma tid fast förankrade i Stockholm.²

Uppsalas ekonomiska utveckling drabbades samtidigt av bl.a. det stapelstadssystem som infördes under 1610-talet och som försatte Uppsala i en missgynnad position mellan Stockholm och Bergslagen.³ Uppsala förlorade sin tidigare centrala position i den regionala handeln med bl.a. Bergslagens järn, just vid den tid då handeln expanderade kraftigt.

Något av sin gamla nimbus som kröningsstad behöll Uppsala också efter att Stockholm definitivt intagit platsen som Sveriges huvudstad på 1600-talet. Förmyndarregeringens beslut om en radikal omgestaltning av Uppsalas stadsplan 1643, för en gångs skull utan att någon stadsbrand röjt vägen, kan tolkas som en vilja att låta en upprustning av rikets andra stad Uppsala följa på upprustningen av Stockholm.⁴

Det byråkratiska enväldet

För det byråkratiska karolinska enväldet fanns däremot inga sådana skäl att omhulda Uppsala. Efter 1693 inkallades med ett undantag 1713 inga riksdagar: varken i Stockholm, Uppsala eller någon annanstans. Byråkratin var det som återstod av det politiska livet och den fanns i Stockholm.

Till skillnad från flera av sina föregångare, valde inte Karl XI Uppsala som residens vid sidan av Stockholm, utan den mer avskilda kungsgården i Kungsör.⁵ Sonen Karl XII lät kröna sig i Storkyrkan i Stockholm 1697, varvid han själv och inte ärkebiskopen satte kronan på huvudet. Den symboliska inskränkning av den kungliga makten som det traditionella kröningsceremoniet i Uppsala erbjöd var ingenting för det karolinska enväldet.⁶

Under statsvälvningen efter Karl XII:s död, kröntes visserligen Ulrika Eleonora i Uppsala domkyrka, men hela det politiska spelet kring tronföljden och författningen ägde rum i Stockholm.⁷ Frihetstidens riksdagar hölls ständigt i Stockholm.⁸ Gustav III visade Uppsala större uppmärksamhet, inte minst på grund av stadens gamla lagrar, men utan att det återgav staden dess tidigare betydelse.

De kungliga ingripandena slutade inte helt. Karl XI bestämde över bygandet och innehavet av det Oxenstiernska koret i kyrkan 1691. Ännu Gustav III kunde ge direkta instruktioner om hur stuckaturena i Vasakoret skulle tas bort och valvet vitmålas, men det var då efter domkapitlets förfrågan.⁹ Så rörde det också ett kor med för det gustavianska enväldet särskilt stort symbolvärde.¹⁰ Det som avtog efter 1630-talet var kungarnas direkta närvaro.

1 Lilja 2000, s. 405.

2 Florén 1987, s. 510–511.

3 Geschwind 2001, s. 48–49.

4 Petré 1958, s. 9–11.

5 Mörner 2001, s. 216–220.

6 Grundberg 2005.

7 Thanner 1953, passim.

8 Sennefelt 2001, s. 212–213.

9 Bengtsson 2007(a).

10 Alm 2002, 122–123.

Överintendentens välde

Istället tilltog Kungl. Maj:ts administrativa grepp om domkyrkan. Redan i Kammarordningen 1618 systematiserades Kammarens ansvar för kronans byggnadsväsen.¹ I samband med återuppbyggnaden av Stockholms slott tillsattes 1697 Nicodemus Tessin d.y. som överintendent, med ansvar för alla kungliga byggnader och trädgårdar.² 1747 beslöt riksdagens sekreta utskott att alla ritningar till nybyggnader och reparationer på landsorten skulle överses av överintendenten och att denne så vitt det lät sig göras också skulle ha inseende över själva byggandet. År 1759 utvidgades denna granskning till att också omfatta alla kyrkor.³ Under Carl Fredrik Adelcrantz tid som överintendent (1767–1795) stärktes kontrollen ytterligare genom nya direktiv 1776. De inskräppte att även förändringar i kyrkointeriören, såsom predikstolar, kyrkorglar och även de gravvårdar och minnesmärken som enskilda önskade inrätta, skulle överses och godkännas av överintendenten. Arbeten skulle utföras av konstnärer som var medlemmar i eller godkända av målar- och bildhuggarakademin.⁴

Trots detta avtog Kungl. Maj:ts direkta ingripanden i domkyrkans vård under 1700-talet. Överintendenternas närvaro märktes visserligen redan under domkyrkans återuppbyggnad efter branden 1702.⁵ Men domkapitlet och domkyrkorådet hade initiativet över återuppbyggnaden. Den betydande insats överintendenten Carl Härleman gjorde på 1740-talet, var efter att ha anlitats av domkyrkoförvaltningen i Uppsala.⁶

Däremot tillkom att landshövdingarna såsom kunglig befallningshavande agerade på plats. Under 1700-talet tog som sagt landshövdingen stadigvarande säte i domkyrkorådet.

Kunglig befallningshavande i domkyrkorådet

Kungamaktens lokala representant var ståthållaren, eller landshövdingen som han vanligen benämndes efter landshövdingeinstruktionen 1635. Denna innehöll ett förbud för landshövdingarna att delta i den andliga jurisdiktionen och förvaltningen. Däremot skulle de hålla uppsikt över att den rena läran predikades samt över skötseln av kyrkor, akademier, gymnasier och hospital.

Den statsrättsliga utvecklingen under andra halvan av 1600-talet banade väg för landshövdingens medverkan i domkyrkorådet. Redan prästerskapets privilegier 1650 fastslog att landshövdingen skulle bistå vid exekutionen av beslut som fattats vid sockenstämman.⁷ Det stärkte sockenstämmans auktoritet, men knöt också länsstyrelsen och församlingsstyrelsen närmare varandra. Förbudet för landshövdingar mot att ingripa i förvaltningen togs bort i 1687 års landshövdingeinstruktion.⁸ 1695 bestämdes att landshövdingar skulle ta del av de ärenden från biskops- och prostvisitationer som biskopar och prostar inte själva kunnat avhjälpa. Landshövdingarna skulle rannsaka målen

1 Swedlund 1969, s. 28.

2 Swedlund 1969, s. 30.

3 Swedlund 1969, s. 36.

4 Swedlund 1969, s. 37.

5 Zeitler 1982, s. 50.

6 Bengtsson 2007(a).

7 Asker 2004, s. 45–46.

8 Asker 2004, s. 44–45.

och remittera dem till världslig rätt.¹ 1739 bestämdes att landshövdingen skulle medverka i de granskningar och godkännanden av kyrkobyggen som domkapitlet genomförde enligt kyrkolagen.²

Björn Asker konstaterar i sin studie över bland annat Upplands landshövdingar 1635–1735 att deras korrespondens med kyrkliga myndigheter var ganska begränsad, mellan 5 % och 2 % av samtliga utgående brev.³ Det inflytande landshövdingen och hans underlydande inom länsstyrelsen hade över domkyrkan var dock större än vad mängden utgående brev antyder. Från 1650-talet hade landsbokhållarna översyn över sysslomannens räkenskaper.⁴

Uppsala blir residensort

Ett trendbrott kom från och med 1680-talet då landshövdingarna faktiskt började residera i Uppsala, i domkyrkans omedelbara närhet. Under större delen av 1600-talet styrde landshövdingen över ett Upplands län som ungefär bestod av nuvarande Uppsala och Stockholms län. Först från 1714 existerade en mer stabil länsindelning med ett Uppsala län och ett Stockholms län.⁵ Landshövdingeförordningen 1635 angav Stockholm som residensstad och där uppehöll sig Upplands landshövdingar i stor utsträckning. I 1687 års landshövdingeförordning angavs emellertid Uppsala som residensstad och under de följande åren kan man se att denna förändring fick effekt.⁶ Landshövding Jakob Gyllenborg (1689–1695) uppehöll sig lika mycket i Uppsala som i Stockholm, trots sina åtaganden i reduktionskommissionen. Efterträdaren Johan Hoghusen uppvisade efterhand samma mönster. Från mitten av 1690-talet verkade också landskamreraren med sina skrivare stadigt i Uppsala, medan landssekreteraren befann sig på samma plats som landshövdingen. De mantalsskrevs i Uppsala tillsammans med enspännarna (kurirerna) först från och med 1712.⁷

Det handlade inte bara om ett enkelt skifte av residensstad från Stockholm till Uppsala, utan det rörde sig om samma process som när centralförvaltningen under 1500-tal och tidigt 1600-tal alltmer rotade sig på en plats, oberoende av vem som för tillfället råkade inneha ämbetet. Från tidigt 1700-tal och framåt befann sig länsstyrelsen i Uppsala, inte på den plats där landshövdingen för tillfället råkade befinna sig. År 1692 inköptes en gård på slottsbacken som inreddes som bostad åt landshövdingen, och där också en kanslibygnad uppfördes. Först 1757 inrättades slottet som landshövdingebostad och ämbetslokal för länsstyrelsen.⁸

1 Asker 2004, s. 45.

2 Franzen 2004, s. 75.

3 Asker 2004, s. 281–282, 295–296.

4 Se nedan, kapitel 5, avsnittet *Domkyrkoekonomin i regelverk och praxis efter 1638* s. 78.

5 Asker 2004, s. 154.

6 Asker 2004, s. 166–167.

7 Asker 2004, s. 177–179.

8 Asker 2004, s. 172.

De närvarande landshövdingarna

I Nils Johan Söderbergs skildring av branden 1702 och det efterföljande återuppbyggandet av domkyrkan, är det tydligt vilken framträdande roll landshövding Hoghusen spelade. Tillsammans med ärkebiskop Eric Benzelius d. ä. skötte Hoghusen de viktiga kontakterna med rådet, bland annat när detta tillsatte byggmästare Hans Buchegger för att besiktiga domkyrkan.¹ Landshövdingens inflytande grundade sig bland annat på att han tillsammans med domprosten Lars Molin disponerade de 10 000 daler silvermynt som Karl XII anslagit till domkyrkans och andra offentliga byggnaders upprättande i staden. Denna tilldelning svarade förmodligen för närmare tre fjärdedelar av de medel som användes till reparationer efter branden.²

Under åren närmast efter reparationen deltog landshövdingen ofta i domkyrkorådets sammanträden. Ärkebiskop Benzelius närvaro avtog markant efter 1703 på grund av tilltagande sjuklighet och domprost Molin fick därför ett större ansvar tillsammans med Hoghusen.³ I länsstyrelsens arkiv finns två volymer med inkommande brev från sysslomannen Öijer, ärkebiskopen, domprosten med flera från domkyrkans sida, vilka visar på de täta förbindelserna med länsstyrelsen under återuppbyggnaden.⁴

Landshövdingens inblandning i återuppbyggnaden av domkyrkan är inte det enda exemplet på att dennes inflytande i Uppsala ökade. Torsten Petré tecknar en utveckling av landshövdingens förhållande till Uppsala stad som av allt att döma också överensstämmer med förhållandet till domkyrkoförvaltningen:

Om landshövdingen under 1600-talet var en relativt sällsynt gäst i staden och stadsstyrelsen, men då desto mer maktfullkomligt bjudande och befallande, blir han under frihetstiden en myndighetsperson som i sitt residens lever med i staden och samarbetar med - eller stundom motarbetar - stadens övriga myndigheter. Avståndet mellan staden och länets hövding har minskat, inte bara geografiskt sett.⁵

I residensstäderna skulle landshövdingarna under 1700-talet inta en ledande position i stadsstyret. Under 1600- och 1700-talet förändrades städernas magistrater i riktning mot en myndighet i statsförvaltningen. I en undersökning av Karlstad konstaterar Dag Lindström att stadens magistrat och kämnärsrätt fram till 1600-talets slut i allt mindre utsträckning ägnade sig åt konfliktlösning och i högre utsträckning hanterade mer formella ärenden. Samtidigt blev landshövdingens närvaro i och inflytande över magistraten tydligare. Magistraten blev ett underordnat organ i statsförvaltningen.⁶

Samma utveckling beskriver Herbert Lundh och Torsten Petré för Uppsala under 1600- och 1700-talen. Istället för att representera staden var magistraten en myndighet som stod i ett lydheidsförhållande till kungen och närmast till landshövdingen i Uppsala.⁷ Landshövdingarnas ingripanden i stadens förvalt-

1 Söderberg 1936, s. 165.

2 Söderberg 1936, s. 170.

3 Söderberg 1936, s. 179.

4 Handlingar rörande Uppsala domkyrka, skrivelser från ärkebiskopen m. m., G IX a:11, & Domkyrkosysslomannen L. Öijers brev till Landshövdingen angående Domkyrkans reparation efter 1702 års brand, G IX a:16, Uppsala länsstyrelsens arkiv, landskontoret, ULA.

5 Petré 1958, s. 227–228.

6 Dag Lindström 2003.

7 Petré 1958; Lundh 1977, s. 40–45.

Uppsala tronar på minnet från fornstora dagar. En interiör från domkyrkan vid jubelfesten 1793 som firades med anledning av Uppsala möte tvåhundra år tidigare. Det mötet var inledningen på en nära allians mellan den lutherska kyrkan och hertig Karl i opposition mot den svensk-polske Vasakungen Sigismund. Den yngre Vasaättens strängt ortodoxa lutherska stat som etablerades efter att Sigismund avsatts, hade ännu tvåhundra år senare inte släppt greppet om befolkningen. Vid Uppsala möte togs också besluten om att återuppväcka Uppsala universitet till den lutherska ortodoxins värn.

ning var desto större då societeterna hade så svårt att samverka. Landshövdingarna i slutet på 1700-talet försökte ömsom medla mellan konsistorium och magistrat, ömsom tog de över rodret själva.¹

Inför 200-årsjubileet 1793 av det för den lutherska ortodoxin så avgörande Uppsala möte, gjorde landshövding Elis Schröderheim stora ansträngningar för att förbereda staden och tog också tillfället i akt att försöka skapa en permanent politikommission mellan societeterna. Kommissionen avsomnade raskt efter att Schröderheim slutat som landshövding.² Så kunglig befallningshavande landshövdingen än var, så blev han under 1700-talet också en i raden av lokala aktörer kring domkyrkan.

¹ Holm 1977, s. 422-423, 439-440.

² Lundh 1977, s. 140.

JUBELFÄSTEN I UPSALA DOMKYRKA DEN 8 JAN. 1703.

4. Domkyrkorådet och domkapitlet

I domkyrkans skrå från 1638 beskrivs en instansordning. Domkyrkorådet samlade domkyrkans föreståndare och förvaltade domkyrkan. I viktigare ärenden kunde rådet ta initiativ till att hänvisa dem till ärkebiskopen, vilken i sin tur kunde ta initiativ till att presentera dem inför domkapitlet. Ungefär så såg också domkapitlets förhållande till stiftets övriga församlingar ut. Domkapitlet var hela stiftets beslutande organ, kyrkoråd och sockenstämmor var de enskilda församlingarnas beslutande organ.

I ett memorial från 1833 kopplade domprosten Bergström de utvärtes och invärtes medlen till domkapitlet respektive domkyrkorådet.¹ Så ser det inte ut i domkyrkans skrå från 1638. I den delas ansvaret för utvärtes och invärtes medel upp mellan sysslomannen och kyrkvårdarna, vilka alla hörde till domkyrkorådet. Någoting hade hänt mellan dessa tvåhundra år, som inneburit att förhållandet mellan domkyrkoråd och domkapitel i första hand beskrivs som en funktionsuppdelning och inte som en instansordning.

En faktor har redan nämnts, nämligen landshövdingens och ärkebiskopens medverkan i domkyrkorådet. Att det kunde ske antyder att en uppluckring av instansordningen redan skett. I en tidigare undersökning har Robert Swedlund fäst uppmärksamheten på det redovisningsansvar sysslomannen hade inför domkapitlet som en verksam bakomliggande faktor till denna utveckling. Den utvecklingen understöddes av kyrkolagen 1686 och Uppsala domkyrkas stat 1695.²

Kyrkolagen lade ansvaret för domkyrkornas vård på domkapitlen utan att ange någon roll för kyrkoråd och församlingar.³ I själva verket hade Kungl. Maj:t i en sista redigering tagit bort bland annat kapitlet om sockenstyrelse och kyrkoråd.⁴ 1695 års stat rubbade i sig inte tidigare praxis men innebar en tydligare ekonomisk styrning från de kamerala myndigheterna sida.⁵ Med tanke på kyrkolagen innebar det också att myndigheternas direktiv och svar på förfrågningar gick till ärkebiskop och domkapitel, inte till kyrkorådet. Det karolinska enväldets tid var en period då Kungl. Maj:t visade ett större intresse av att ingripa i kyrkans ekonomi och förvaltning.

Domkyrkorådets svaga kontroll över kyrkvårdarnas förvaltning av de invärtes medlen bidrog också till att rådet tappade i inflytande i förhållande till domkapitlet.⁶ Redan från början var sysslomannens medel väsentligt större och skillnaden ökade också när flera poster efterhand överfördes från kyrkvårdar till sysslomannen. Det var därför svårt för domkyrkorådet att fatta några beslut

1 Söderberg & Söderberg 1935, s. 27.

2 Swedlund 1934, s. 17–18.

3 Schalling 1927, s. 22–23; Swedlund 1934, s. 17–18.

4 Gullstrand 1923, s. 132; Kjellerström 1955, s. 119.

5 Swedlund 1934, s. 18–19.

6 Swedlund 1934, s. 22–25.

som inte förutsatte en utbetalning från sysslomannens medel.¹ Förskjutningarna orsakade under 1700-talet en oordning i förvaltningen, där ingen var riktigt klar över vilken institution som skulle göra vad, menar Swedlund vidare.²

I det följande undersöks positionsförskjutningen mellan domkapitel och domkyrkoråd. Mina resultat bekräftar delvis Swedlunds slutsatser, men kompletterar dem också.

Domkapitel och domkyrkoråd 1637–38

Domkyrkorådets första sammanträde hölls den 21 augusti 1638. Rådets tillkomst innebar att ärkebiskopen och domkapitlet avstod från att ingripa i vissa frågor.

I september 1637 klagade ärkebiskopen i domkapitlet över att psalmerna togs upp i för höga röstlägen och att timklockan gick fel. Domkapitlet angav också hur klockringningen skulle ske. I dessa ärenden fördes en direkt diskussion med domprosten.³ I november samma år beslöt domkapitlet att sysslomannen skulle upprätta en klockstapel, förnya taket i öster och fästa ett löst torn över nordportalen.⁴ I juli 1638 föreslog ärkebiskopen att alla som inte deltagit i insamlingen till orgelverket skulle uppmanas till det. Domkapitlet reglerade också tiggeriet och fastslog att klockaren femtedag jul skulle leverera persedlar från kyrkan till hospitalet.⁵

Domkapitlet avstår från ärenden

Under det knappa halvår som återstod av 1638, då domkapitlet sammanträdde parallellt med det nybildade domkyrkorådet, återkom inte denna typ av ärenden i domkapitlet. När sysslomannen i november 1638 begärde besked om dels vad som skulle byggas under 1639, dels vilket pris som skulle sättas på domkyrkotunnorna, sade sig domkapitlet inte ha några besked att ge om byggandet, men att priset skulle sättas till 2 daler silvermynt tunnan.⁶

Istället tog domkyrkorådet upp flera ärenden av detta slag efter att det konstituerat sig. Efter att rådet i sitt första möte beslutat att begära Kungl. Maj:ts konfirmation på kyrkoskrået, ägnades resten av mötet åt beslut om reparationer och anläggningar.⁷ Vid rådets andra möte 24 augusti handlade tre punkter om förrättningar i kyrkan, de två övriga om fattigvård.⁸ Domkyrkorådet tog även ansvar för gåvor till kyrkan.⁹ Mötet den 24 augusti var emellertid inte ett renodlat domkyrkorådsmöte: både ärkebiskop, domkapitel och fogde deltog.

1 Swedlund 1934, s. 22, 25–27.

2 Swedlund 1934, s. 30.

3 Domkapitlets protokoll 1637-09-27, § 5-6, UDA, vol A I:2, ULA.

4 Domkapitlets protokoll 1637-11-22, § 5, UDA, vol A I:2, ULA.

5 Domkapitlets protokoll 1638-06-14, § 0, 2, UDA vol A I:2, ULA.

6 Domkapitlets protokoll 1638-11-21, § 5, UDA vol A I:2, ULA.

7 Domkyrkorådets protokoll 1638-08-21, § 1–5, UDkD vol 1, ULA, Band: ”Kyrckiones Acter 1638–1694”.

8 Domkyrkorådets protokoll 1638-08-24, § 1–5, UDkD vol 1, ULA, Band: ”Kyrckiones Acter 1638–1694”.

9 Domkyrkorådets protokoll 1638-08-27, § 1, 1638-12-22, § 2, UDkD vol 1, ULA, Band: ”Kyrckiones Acter 1638–1694”.

Domkapitel och ärkebiskop deltog i ytterligare ett möte den 21 november.¹ I domkapitlets protokoll beskrivs det samordnade mötet som att kyrkoföreståndarna presenterade förslag på bänkkordning inför domkapitlet och att domkapitlet uttryckte sitt gillande och godkännande.² Förutom domkyrkorådets första möte protokollfördes ytterligare två utan ärkebiskopens och domkapitlets närvaro. Ärendena var av flera slag: om skriftande och skriftepenningar, om en dopskål, om bänkrum och ordningen i kyrkan, om anställning av en ny organist och dennes lönevillkor, om betalning till snickaren som låtit bygga manfolksbänkarna samt ett kyrkotuktsärende. Domkyrkorådets medlemmar ålade också varandra att inte sprida sådant som avhandlades i hemlighet på mötena.³

Den nya organisten, eller rector cantus, var Samuel Becchius, vilken inför domkapitlet lagt fram ett förslag om organiserandet av kyrkomusiken.⁴ Det skedde vid samma tillfälle som då domkyrkorådet presenterade sin bänkkordning. Kyrkoföreståndarna deltog troligen därför också vid denna punkt. Becchius förslag finns dock inte protokollfört i domkyrkorådets protokoll.

Uppdelningen mellan domkyrkorådets hantering av organistens lön och domkapitlets hantering av hans förslag kan ha skett för att det förra berört kyrkvärdarnas medel. Före skræets tillkomst hände det som tidigare nämnts, att kyrkvärdarna och borgmästarna var motparter vid löneförhandlingarna.

Inrättandet av domkyrkorådet hade verkligen betydelse för att överföra ärenden från domkapitlet till domkyrkorådet. Att flera av domkyrkorådets möten hösten 1638 hölls gemensamt med domkapitlet visar att domkyrkorådet ännu inte hade formats till en självständig institution. En tydlig förändring var att ärkebiskopen före skræets tillkomst kunde använda domkapitlet för att genomdriva viktiga organisationsförändringar för domkyrkan, som åtgärden att förstärka sysslomannens ställning i november 1637.⁵

Domkapitlet och domkyrkoekonomin

Just sysslomannens ställning är av särskilt intresse för att förstå utvecklingen fram till Bergströms PM från 1833. Robert Swedlund betraktar ju sysslomannens redovisningsskyldighet inför domkapitlet som en viktig orsak till maktförskjutningen till domkapitlets fördel under 1700-talet.⁶ Skræet skapade ett system där sysslomannen var en av domkyrkans föreståndare och tillsammans i domkyrkorådet beslöt om de utvärtens medlens utnyttjande. Samtidigt var han redovisningsskyldig inför domkapitlet.

1 Domkyrkorådets protokoll 1638-11-21, UDkD vol 1, ULA. Band: "Kyrckiones Acter 1638-1694".

2 Domkapitlets protokoll 1638-11-21, § 5, 10.

3 Domkyrkorådets protokoll 1638-08-27, § 1-2, 1638-12-22, § 1-7, UDkD, vol 1, ULA. Band "Kyrckiones Acter 1638-1694".

4 Domkapitlets protokoll 1637-11-22, § 5, UDA, vol A I:2, ULA.

5 Domkapitlets protokoll 1637-11-22, § 5, UDA, vol A I:2, ULA.

6 Swedlund 1934, s. 22-23.

Under striderna 1637–1638 hörde sysslomannen till ärkebiskopens parti. I augusti 1638 hamnade han i domkyrkorådet och under hösten markerade domkapitlet för sysslomannen att den fortfarande rådde över priset på domkyrkotunnorna, men inte längre över beslut om byggnationen. Domkapitlet tilldelade sig samma roll som konsistoriet vid denna tid hade i Stockholm. Det befattade sig inte med kyrkobyggnadsfrågor och sällan med ekonomiska frågor över huvud taget.¹ Domkyrkorådet i Uppsala tog däremot hösten 1638 beslut om byggnationer, som måste ha påverkat sysslomannens utgifter.

Det finns en logik i detta. Sysslomannens medel, vilket också kallades domkyrkans medel och motsvarade den medeltida fabrican, var inte enbart avsedda för domkyrkan utan var också en viktig finansieringskälla för domkapitlet. Bland annat avlönades domkapitlets notarie med dessa medel.² I gengäld kunde domkapitlet också styra över extra medel till domkyrkan, till exempel genom bötesförelägganden.³ Däremot framstår det inte som ett stabilt system, när de båda institutionernas ekonomiska ansvar på detta sätt flätades samman.

Domkapitlet och sysslomannen vid 1600-talets slut

Med hjälp av Uppsala stiftshistoriska kommittés ortregister över domkapitlets protokoll går det enkelt leta upp de ärenden som berör Uppsala domkyrka. Jag har inriktat mig på perioden före och efter tillkomsten av kyrkolagen 1686 och domkyrkokostaten 1695. De närmast tillgängliga åren är 1676 och 1701, eftersom ortregistret däremellan enbart verkar ha upprättats med Uppsala som sökord.⁴

Domkapitlets protokoll från 1676 och 1701 domineras av ärenden om sysslomannens ekonomiska förvaltning. Domkapitlet krävde in räkenskaper från sysslomannen för granskning.⁵ Sysslomannen fick också besked om vilket pris som skulle sättas på domkyrkotunnorna vid försäljning, antingen i början av året eller inför det nya räkenskapsåret.⁶ Domkapitlet ingrep mer i domkyrkans och sysslomannens förvaltning 1701 än 1676, vilket stöder Swedlunds antagande om att kyrkolagen och stadfästelsen av domkyrkans stat har spelat in. Däremot verkar kyrkolag och domkyrkokostat snarast förstärka en redan påbörjad process.

Sysslomannens redovisningsansvar medförde ett vidare engagemang i sysslomannens ekonomiska förvaltning från domkapitlets sida. Bland annat blev domkapitlet förhandlingspart i olika transaktioner och i ekonomiska tvister. Det förhandlade med Kungl Maj:t 1676 när domkyrkotunnorna året innan anslagits till andra behov och med den borgmästaränka i Gävle som

1 Murray 1949, s. 189.

2 Domkapitlets protokoll 1637-11-18, § 2, UDA, vol A I:2, ULA.

3 Domkapitlets protokoll 1638-11-21, § 1, UDA vol A I:1, ULA.

4 Ortregister till Uppsala domkapitels protokoll. Stiftshistoriska kommitténs excerptsamling förvaras i Stiftets hus, Dragarbrunnsgatan 71, Uppsala. Presentationen "Stiftshistoriska kommitténs excerptsamling" från 2005 ger en utförligare presentation av samlingens innehåll, och återfinns i ULA:s handbokshylla

5 Domkapitlets protokoll 1676-08-02, § 1, 8, UDA vol A I:8, ULA.

6 Domkapitlets protokoll 1676-12-06, § 8, UDA vol A I:8, 1701-01-09, § 1, 2, 1701-01-23, § 12, 1701-02-27, § 19, 1701-11-27, § 3, 1701-12-18, § 2, UDA vol A I:16, ULA.

arrenderade domkyrkotunnor och som på grund av Kungl Maj:ts omfördelning gjort en förlust.¹ I augusti 1676 understödde också domkapitlet syssloman Carl Berg i en gränstvist denne förde mot professor Johannes Columbus.²

Ökad styrning 1701

År 1701 ingrep domkapitlet i flera sorters ärenden. Hushyror och tomtören var två av sysslomannens intäktskällor som domkapitlet uttalade sig om.³ Domkapitlet beordrade sysslomannen att ordna en inspektion av domkyrkans brister, samt nämnde att domkyrkans inventarium skulle överses i enlighet med en kunglig befallning.⁴ Vid ett tillfälle beordrade också domkapitlet sysslomannen att utföra ett arbete i domkyrkan: trappan upp till orgelläktaren skulle ändras.⁵

Domkapitlet beslöt också om löner bekostade med domkyrkans medel, som musikdirektör Zellingers lön på 80 daler silvermynt 1701. Domkapitlets beslut konfirmerades senare av Kammarkollegiet.⁶ Flera ärenden handlade om skulder till domkyrkan, där det även finns exempel på att landshövdingen anlätades.⁷ Kyrkoherde Noreaus i Nora kom själv till domkapitlet för att svara för det underskott på 3 500 daler kopparmynt i kyrkans räkenskaper från hans tid som syssloman.⁸

Ytterligare en intäktskälla var försäljning av överskottstegel från domkyrkans tegelbruk. I oktober 1701 presenterade syssloman Öijer ett prisförslag inför domkapitlet. I det fallet ansåg emellertid ärkebiskopen att frågan borde behandlas av domkyrkorådet och dit hänvisade domkapitlet även sysslomannens övriga punkter om tegelbruket.⁹ Det är inte så tydligt vad som urskiljer just tegelbruket som en angelägenhet för domkyrkorådet. Möjligen hade det att göra med att intäkterna kom från försäljning och inte hade den karaktär av uppbörd som kännetecknade domkyrkotunnor och tomtören.

En jämförelse med Lund

Domkapitlets kontroll av sysslomannen kontrasterar mot situationen i Lund. Vid instiftandet av domkyrkorådet i Lund 1695, hade kontrollen av domkyrkoinspektorn istället lagts på domkyrkorådet. Under slutet av 1600-talet och in på 1760-talet hade domkyrkorådet uppenbara problem att kontrollera den alltför självständiga inspektorns ekonomiska verksamhet. Domkyrkoinspektorn var till skillnad från sysslomannen en självständig ämbetsman. Situationen förändrades i och med domkyrkorådets nya instruktioner 1765, som tydligt degraderade domkyrkoinspektorn och gjorde honom underställd domkyrko-

1 Domkapitlets protokoll 1676-04-12, § 1, 1676-11-02, § 2, 1676-11-18, § 1, UDA vol A I:8, ULA.

2 Domkapitlets protokoll 1676-08-02, § 7, 1676-08-09, § 1, UDA vol A I:8, ULA.

3 Domkapitlets protokoll 1701-09-04, § 17, 1701-09-11, § 14, UDA vol A I:16, ULA.

4 Domkapitlets protokoll 1701-04-25, § 13, UDA vol A I:16, ULA.

5 Domkapitlets protokoll 1701-09-11, § 14, UDA vol A I:16, ULA.

6 Domkapitlets protokoll 1701-05-10, § 6, 1701-07-31, § 2, [om hyresgäst, se även:] 1701-05-22, § 3, UDA vol A I:16, ULA.

7 Domkapitlets protokoll 1701-09-04, § 18, 1701-07-31, § 5, 1701-08-14, § 1, 1701-12-18, § 2, UDA vol A I:16, ULA.

8 Domkapitlets protokoll 1701-08-28, § 8, UDA vol A I:16, ULA.

9 Domkapitlets protokoll 1701-10-16, § 1, UDA vol A I:16, ULA.

rådet.¹ Inte heller då liknade inspektorns ställning sysslomannens i Uppsala. Den senare ingick ju på likställda villkor i domkyrkorådet och hade ett redovisningsansvar inför domkapitlet.

Domkapitlet och sysslomannen efter 1760

Swedlund beskriver hur domkyrkorådets befogenheter kringskars under 1760-talet, när sysslomannen gjorde motstånd mot kyrkorådsbeslut utan domkapitlets medgivande och som innebar utgifter för sysslomannen.² Istället utvecklades en praxis där domkyrkorådet fattade beslut om de åtgärder som krävde en utbetalning och domkapitlet konfirmerade beslutet utan en självständig granskning.³

På 1780-talet försökte domkyrkorådet få reda i ansvarsfördelningen. Det beslöt 1785 att sysslomannen skulle göra en hemställan till domkapitlet vid varje tillfälle som det krävdes utbetalning från hans medel. Året därpå föreslog rådman Fahlberg en revidering av ekonomin, där en del av kyrkvärdarnas förlorade medel skulle återföras, så att domkyrkorådets beroende av sysslomannens medel inte blev lika stort. Försöken att reformera domkyrkoförvaltningen 1786 och följande år rann emellertid till stor del ut i sanden.⁴ Resultatet blev en situation där domkapitlets kontrollerande funktion över sysslomannens medel stärktes på domkyrkorådets eget initiativ. Däremot infriades inte det andra ledet – en ökning av domkyrkorådets, alltså kyrkvärdarnas, egna medel.

Domkapitlets noggranna kontroll...

Ett nedslag i protokollen från 1788 visar att domkapitlets kontroll då verkligen stärkts. Sysslomannen redovisade med jämna mellanrum de räkningar som förföll till betalning för att få domkapitlets godkännande. I de flesta fall handlade räkningarna om materialinköp och arbeten på domkyrkobyggnaden eller kyrkans omkringliggande byggnader. Domkapitlet godkände regelmässigt de presenterade räkningarna.⁵ Vid ett tillfälle noterades att ärkebiskopen redan beordrat sysslomannen om en utbetalning till kyrkvärden Fahlberg.⁶ Att detta särskilt noterades tyder dock på att det hörde till undantagen att ärkebiskopen agerade på detta sätt.

Men domkapitlets kontroll utgjordes inte enbart av att det godkände utbetalningar. Syssloman Groth redovisade också regelbundet domkyrkans ekonomi den föregående månaden i de så kallade månadsförslagen. Även om domkapitlet lika regelbundet ”inte hade något att erinra” hade denna procedur en viktig kontrollfunktion. Månadsförslagen sparades bland domkapitlets handlingar, vilket gjorde det möjligt att också kontrollera sysslomannens uppgifter i efterhand.⁷ När syssloman Groth behövde lägga ned pengar i

1 Pleijel 1946, s. 151–156.

2 Swedlund 1934, s. 27.

3 Swedlund 1934, s. 28–29.

4 Swedlund 1934, s. 32–33.

5 Domkapitlets protokoll 1788-01-19, § 37, 1788-02-13, 1788-05-07, § 24, 1788-06-18, § 21, 1788-07-23, § 22, 1788-09-24, § 21, 1788-10-29, § 32, UDA vol A I:79, ULA.

6 Domkapitlets protokoll 1788-07-23, § 22:1, UDA vol A I:79, ULA.

7 Domkapitlets protokoll 1788-01-19, § 19, 1788-02-13, § 17, 1788-06-18, § 23, 1788-07-23, § 27, 1788-07-30, § 20, 1788-09-24, § 18, 1788-10-04, § 12, UDA vol A I:79, ULA.

domkyrkans kista, eller ta ut pengar och reverser som skulle bevakas, skedde det i sällskap med någon från domkapitlet. Detta skedde endast vid två tillfällen 1788 och protokollfördes noggrant.¹ Domkapitlet stärkte även sin bevakning över lån och räntor som skulle betalas, genom att Groth fick upprätta en skuldbok som lades på konsistoriebordet.² Däremot fick Groth känna på en anmärkning endast vid ett tillfälle för en bristfällig bevakning av en skuld.³ Krediter var annars ett återkommande ämne vid domkapitlets sammanträden.

...och Landskontorets låga kontrollnivå

Denna rigorösa bevakning av sysslomannens ekonomiska förvaltning bör ha förhindrat allvarigare misshushållning av domkyrkans medel, om än till priset av minst sagt komplicerade procedurer även vid mindre transaktioner. I gengäld verkar Landskontorets revision inte ha varit särskilt pockande. I juli beslöt domkapitlet att lämna in Groths samlade domkyrkoräkenskaper från 1780 till 1787 till Landskontoret, med domkapitlets anmärkningar och Groths förklaringar till dem.⁴ Om Landskontoret verkligen accepterade detta åttaårsintervall var kontrollen av sysslomannen huvudsakligen en intern affär inom kyrkan.

Inte heller formerna för omvandlingen av domkyrkotunnorna (det vill säga från säd till reda penningar) vittnar om någon större stränghet. Precis som tidigare var det domkapitlet som fastställde priset på domkyrkotunnorna efter markegångstaxorna.⁵ I januari 1788 beviljade domkapitlet sysslomannen Anders Groths begäran att tillsammans med revisionssekreteraren och vice landshövdingen få arrendera domkyrkotunnorna i Ångermanland under tio års tid.⁶ Det verkar paradoxalt att ett domkapitel som strävade efter sådan rigorös kontroll av sysslomannens ekonomiska förhållanden, accepterade ett konsortium där sysslomannen ingick tillsammans med dem som hade att kontrollera honom. Samtidigt verkar det utifrån just detta förhållande fullt rimligt att inte fästa någon större vikt vid en revision som Groths vänner vid länsstyrelsen genomförde. Det var en kontrollmekanism där formalismen var det viktiga – inte vilka personer eller institutioner som utförde den.

Twisten om de småländska hemmanen

Samlingen av rådmän, borgmästare, professorer, landshövding, domprost och ärkebiskop i domkyrkorådet, ter sig åtminstone på papperet mer lovande i fråga om erfarenhet av förvaltning och i mångsidig kompetens än domkapitlets samling av teologie professorer. De stod inte heller domkapitlets representanter efter i fråga om social status. För övrigt var både ärkebiskop, domprost och i många fall också den akademiska kyrkvärden med i båda organen. Trots det hade domkapitlet vissa organisatoriska försteg som lätt gav det större initiativförmåga än domkyrkorådet i många ärenden. Det illustreras väl av händelseförloppet i den uppblående tvisten om de småländska hemmanen 1788.

1 Domkapitlets protokoll 1788-06-18, § 22, 1788-06-22, 1788-08-27, UDA vol A I:79, ULA.

2 Domkapitlets protokoll 1788-07-23, § 26, UDA vol A I:79, ULA.

3 Domkapitlets protokoll 1788-09-24, § 20, UDA vol A I:79, ULA.

4 Domkapitlets protokoll 1788-07-30, § 18, UDA vol A I:79, ULA.

5 Domkapitlets protokoll 1788-01-19, § 39, UDA vol A I:79, ULA.

6 Domkapitlets protokoll 1788-01-19, § 38, UDA vol A I:79, ULA.

C. E. Lewenhaupts stämning

Detta år stämde greve C. E. Lewenhaupt domkyrkan på dess småländska donationsgods. De hade testamenterats till domkyrkan av Ebba Leijonhuvud 1653 vid sidan av ytterligare penningmedel och inventarier, och kom i domkyrkans besittning efter hennes död året därpå. Hemmanen förvaltades av domkyrkan ännu under 1800-talet, då de avyttrades och tillgångarna fonderades.¹ Men under en tid gick de ur domkyrkans händer som en följd av processen mot Lewenhaupt. Aspelands häradsrätt dömde till Lewenhaupts förmån och donationsgodsen återgick först 1794, då Kungl. Maj:t efter Göta Hovrätts utslag återställde domkyrkans äganderätt.²

Greven menade att hemmanen dels skulle betraktas som en pant för en utlovad summa som sedan länge uppfyllts av hemmanens ränta, dels att innehavet gick emot 1723 års adelsprivilegier. I dem fastslogs adelns exklusiva rätt att äga frälsejord. Kyrkan borde, menade Lewenhaupt, räknas till det ofrälse prästeståndet – en principiellt intressant åsikt om vad vi idag närmast skulle betrakta som en juridisk person.³ Beträffande Lewenhaupts första argument måste man konstatera att testamentets ordalydelse är dunkelt, då det dels beskriver godsen som en säkerhet för en fixerad summa om 1 000 riksdaler, dels ger domkyrkan frihet att välja mellan försäljning av godsen och att utnyttja räntan.⁴

Ärendets förlopp

Ärendet togs upp den 2 april 1788 i både domkyrkorådet och domkapitlet. Trots att de småländska hemmanen redovisades i sysslomannens räkenskaper var det domkyrkorådet som hanterade målet, medan domkapitlet informerades av ärkebiskopen och hade en mer understödjande roll. Domkyrkorådets första åtgärd var att eftersöka dokument i ärendet.⁵ Därför efterlyste ärkebiskop Uno von Troil på domkapitlets sammanträde samma dag även alla relevanta dokument i domkapitlets ägo, när han informerade om stämningen.⁶ Domkyrkorådet började omgående leta efter ett ombud för domkyrkan.⁷

Trots att något domkyrkorådsmöte inte protokollförts mellan den 2 och 24 april, meddelade ärkebiskopen domkapitlet redan den 16 april att domkyrkorådet först utsett akademiombudsmannen Samuel Duse till ombud och sedan, på grund av Duses förhinder, utsett akademibokhållaren Carl Ålander. Domkapitlet fann Ålanders begäran om skjutspenningar och traktamente rimliga och befallde syssloman Groth att utlämna en förskottering till Ålander.⁸ Enligt domkyrkorådets protokoll utsågs emellertid Ålander först på domkyrkorådsmötet den 24 april.⁹ Protokollet 24 april bekräftade formellt ett beslut som tidigare tagits av någon eller några ur domkyrkorådets krets redan före den 16 april, då domkapitlet gav sitt godkännande.

1 Söderberg & Söderberg 1935, s. 2.

2 Söderberg & Söderberg 1935, s. 21.

3 Domkyrkorådets protokoll 1788-04-02, § 3, UDkD vol 2, ULA.

4 Söderberg & Söderberg 1935, s. 5-6.

5 Domkyrkorådets protokoll 1788-04-02, § 3, UDkD, vol 2, ULA.

6 Domkapitlets protokoll 1788-04-02, § 40, UDA vol A I:79, ULA

7 Domkyrkorådets protokoll 1788-04-02, § 3, UDkD vol 2, ULA.

8 Domkapitlets protokoll 1788-04-16, § 5, UDA vol A I:79, ULA.

9 Domkyrkorådets protokoll 1788-04-24, § 2, UDkD vol 2, ULA.

Den 30 juni läste ärkebiskopen inför domkapitlet upp ett domboksutdrag från Aspelands häradsrätt daterat den 8 maj, som beviljade det uppskov domkyrkan begärt. Utdraget skulle överlämnas till domkyrkorådet.¹ Domkyrkoförvaltningens korrespondens med utomstående gick via domkapitel eller ärkebiskop, trots att domkyrkorådet hade ansvaret. Domkyrkorådets ansvar och rätt att avgöra i ärendet underströks i domkapitlets protokoll den 23 juli, då ärkebiskopen meddelade att det återigen var dags att skicka ett ombud. Trots detta uttalade sig domkapitlet för Ålanders begäran om traktamente och att pengar kunde utkvitteras hos sysslomannen.² Först den 30 juli utsåg domkyrkorådet Ålander och godtog hans krav på ersättning, även om de fann Ålanders bud väl högt.³ Mötet den 30 juli var det första som protokollförts efter den 24 april. Det kan jämföras med att domkapitlet sammanträdde en gång per vecka, utan att någon behövde ta initiativ till ett sammankallande.

Tre fördelar för domkapitlet

Tre faktorer framhäver domkapitlets inflytande i exemplet med de småländska hemmanen, trots domkyrkorådets formella ansvar. För det första illustrerar ärendet väl följderna av att alla beslut som innebar utgifter för sysslomannen behövde domkapitlets godkännande. När domkapitlet den 23 juli godkände Ålanders traktamente och anvisat honom till sysslomannen, fanns det ingen stor anledning för domkyrkorådet att förhandla ned traktamentets storlek den 30 juli.

Domkapitlet företräder domkyrkan utåt

För det andra gav korrespondensen med utomstående domkapitlet ett initiativ i domkyrkoförvaltningen, trots att domkapitlet självt ansåg att ärendet hörde till domkyrkorådets bord. Redan Abraham Angermannus hade ett sådant försteg av att vara den som agerade utåt, då i förhållande till domkapitlet. Kyrkolagen 1686 betydde rimligen mycket i det fallet genom att understryka domkapitlets formella ansvar för domkyrkan. Samma sak är märkbar för domkapitlets agerande i ekonomiska ärenden 1676, då domkapitlet kommunicerade med Kungl Maj:t eller med enskilda motparter utanför domkyrkoorganisationen.⁴ Sannolikt låg också adelspersoners korrespondens med ärkebiskopen bakom att fler ärenden om gravplatser först hamnade på domkapitlets bord, för att sedan slussas vidare till domkyrkorådet. Skrået lade huvuddelen av ansvaret för gravplatserna på domkyrkorådet ("kyrkiones förmän"), förutom att en begraving i något av koren krävde ärkebiskopens och domkapitlets tillstånd.⁵

Inför greve Jakob Gyllenborgs änkas begäran om gravköp 1701 kom domkapitlet med hjälp av skrået fram till avgiften 140 daler silvermynt, men överlät

1 Domkapitlets protokoll 1788-06-03, § 18, UDA vol A I:79, ULA.

2 Domkapitlets protokoll 1788-07-23, § 21, UDA vol A I:79, ULA.

3 Domkyrkorådets protokoll 1788-07-30, § 10, UDkD vol 2, ULA.

4 Se ovan, om domkapitlet och sysslomannen vid 1600-talets slut.

5 *Uppsala domkyrkas skrå*, Kyrkiones inkompt, inledning samt punkterna 1-18.

sedan ärendet till domkyrkorådet.¹ I ett annat gravärende, om priset för att öppna familjen Ribbings grav, uttalade sig domkapitlet med hänvisning till en kunglig befallning föregående år, för att sedan också i detta fall hänskjuta ärendet till domkyrkorådet.² Exempelen är indicier på att ärkebiskop och domkapitel, och inte domkyrkorådet, var adressaterna när Kungl. Maj:t och enskilda som inte hörde till församlingen ville kommunicera med ”domkyrkan”. I Jan Samuelsons undersökning av en prästtillsättning i Skara stift omkring 1720, framgår vilken central roll domkapitlet och särskilt biskopen i Skara hade i den brevväxlingen.³

Mötesfrekvensen

Ett tredje försteg för domkapitlet var dess tätare mötesfrekvens, som gav det större beredskap att agera. Att domkyrkorådet till skillnad från domkapitlet av allt att döma inte hade fasta mötesdagar, utan sammankallades vid behov, gav också ett större inflytande till den som sammankallade.

Enligt skräet 1638 tillkom det domprosten att sammankalla domkyrkorådet. I tvisten om de småländska hemmanen sammankallade emellertid ärkebiskop Uno von Troil.⁴ Det som är mest slående i ärendet är egentligen inte domkapitlets initiativkraft, utan ärkebiskopens von Troil hade en ledande position i både domkyrkoråd och domkapitel. Han förde ärendet framåt i båda institutionerna.

De inflytelserika ledamöterna

När man som i det här fallet försöker förstå förhållandet mellan två olika institutioner och inte riktigt kan uppfatta en tydlig kompetensuppdelning eller hierarki mellan dem, kan man förundra sig över att en sådan oordning kunde fortleva i över tvåhundra år. För de enskilda personer som i kraft av sitt ämbete drev kyrkan, kunde emellertid sådana oklarheter rentav vara en fördel. Så var det för ärkebiskopen Uno von Troil 1788, som lite efter behag kunde välja i vilket forum han drev frågor fram till beslut. Jag har inte kunnat gå in djupare i en studie av de enskilda ledamöternas agerande utanför mötena, men allt talar för att en sådan studie skulle ge en fördjupad bild av var och av vilka besluten egentligen togs. Mer än en antydning om detta kan hämtas redan från protokollen.

Ärkebiskop von Troils agerande

Det allmänna intrycket från protokollen 1788 är att ansvaret för domkyrkans inventarier huvudsakligen låg på domkyrkorådet, med de inskränkningar som fanns inbyggt i behovet av domkapitlets godkännande av sysslomannens utgifter. I två ganska spektakulära fall verkar emellertid domkapitlet ensamt ha

1 Domkapitlets protokoll 1701-10-09, § 2, UDA vol A I:16, ULA.

2 Domkapitlets protokoll 1701-10-09, § 1, UDA vol A I:16, ULA.

3 Samuelson 2005, s. 37.

4 Domkapitlets protokoll 1788-04-16, § 6, UDA vol A I:79, ULA.

beslutat om inventarier, och det på ärkebiskopens initiativ. I augusti 1788 berättade von Troil att han funnit Laurentius Petris gravsten, men i ett så avnött skick att texten var näst intill oläslig. von Troil föreslog att stenen skulle renoveras, vilket domkapitlet enhälligt antog.¹ Domkapitlet verkar inte ha sett något behov av att skjuta ärendet till domkyrkorådet. Samma månad tog von Troil initiativ till överlämnandet av domkyrkans bibliotek till universitetsbiblioteket. Även detta skedde i domkapitlet utan att domkyrkorådet inblandades.²

Just ett ärende där domkyrkorådet behövde domkapitlets godkännande för att utnyttja sysslomannens medel, illustrerar ärkebiskopens fördel av att agera i båda beslutsorganen. I juli 1788 läste von Troil upp orgelbyggare Schwans besiktningsprotokoll över domkyrkoorgeln, vilket övertygade domkyrkorådet om att en reparation inte längre kunde uppskjutas. Då hade ärkebiskopen tidigare samma dag fått domkapitlets godkännande att betala orgelmästare Schwan 330 riksdaler ur sysslomannens kassa, under förutsättning att domkyrkorådet uttalade sig för en reparation.³ Det är samma mönster som med ombudet Ålanders traktamente i processen om de småländska hemmanen.

Ärkebiskop Uno von Troils inflytande över förvaltningen av Uppsala domkyrka var väl så stor som det föregångarna Petrus Kenicius och Laurentius Paulinus Gothus hade före domkyrkorådets tillkomst 1638. Uno von Troil var lika initiativrik kring domkyrkan som de men kunde dessutom, såvitt jag sett från år 1788, räkna med att få ett administrativt understöd från både ett följsamt domkyrkoråd och från domkapitlet.

Dessutom var von Troil universitetets prokansler. Normalt hade prokanslern inte deltagit särskilt aktivt i universitetets styrelse. Uno von Troil såg däremot från och med sin utnämning till ärkebiskop 1787 också till att skaffa sig en framträdande roll i konsistoriet. År 1794 utmanövrerade han universitetets rektor i en maktkamp. Uno von Troil var en person som både satt på många betydelsefulla positioner och var högst villig att också utnyttja dem.⁴

Domprost och syssloman

De oklara ansvarsförhållandena mellan domkapitel och domkyrkoråd skänkte alltså stort inflytande åt framför allt ärkebiskopen, med sin ledande ställning i både domkyrkoråd och domkapitel. Liknande möjligheter att utöva inflytande bör ha gällt för domprosten, även om jag inte funnit så tydliga belägg för det. Han var medlem i domkyrkorådet och som teologie professor var han medlem i både domkapitel och det akademiska konsistoriet. Dessutom ansågs det rätta förhållandet mellan domprosten och församlingen vara den mellan en herde och hans skock - åtminstone i predikan och i själasörjande.⁵ I hur hög grad domprosten verkligen kunde dra nytta av ett sådant ideal är förstås svårt att svara på: säkerligen varierande detta med domprostarnas personliga egenskaper.

1 Domkapitlets protokoll 1788-08-27, § 24, UDA vol A I:79, ULA.

2 Domkapitlets protokoll 1788-08-27, § 23, 1788-10-04, § 9, UDA vol A I:79, ULA.

Händelsen behandlas i Tottie 1991, s. 112.

3 Domkyrkorådets protokoll 1788-07-30, § 5, UDkD vol 2, ULA. Domkapitlets protokoll 1788-07-30, § 19, UDA vol A I:79, ULA.

4 Lundh 1977, s. 189-193.

5 Sandén 2005, s. 160-163, 218.

Uppgiften var sannolikt svårare bland självmedvetna borgare och professorskolleger än för en landsortspräst i sin församling. Å andra sidan var det inte vem som helst som blev domprost i Uppsala.

Också sysslomannen hade tillgång till båda arenorna. Visserligen var han inte medlem av domkapitlet, men under 1780-talet rapporterade han ofta inför det och deltog som fullvärdig medlem i domkyrkorådet. Dessutom befann han sig i betydligt högre utsträckning än kyrkvårdarna i arbete med domkyrkans dagliga förvaltning. I denna dubbla egenskap av beslutande och verkställande person ligger en avsevärd potential för inflytande. Det visade också sysslomannen, när han på 1760-talet vägrade att godta domkyrkorådets beslut som berörde sysslomannens kassa.

Domkyrkorådet och församlingsborna 1688

De ärenden domkyrkorådet hanterade år 1688, femtio år efter sin tillkomst, visar att domkyrkorådet var betydelsefullt för Uppsalaborna: för de fattigaste som var beroende av domkyrkorådets beslut om fattigmedlen och för församlingsborna i gemen, när domkyrkorådet rangordnade dem genom placeringen i bänklängderna. Annika Sandén understryker den makt sockenstämman i Linköping hade över Linköpingsbornas sociala liv. Den övervakade ordningen och styrde över inträdet i gemenskapen. Den hade makt att utdela böter och att utesluta ur gemenskapen. Det sistnämnda kunde till och med innebära en förvisning från staden. De som upprätthöll denna ordning var i första hand en skara män ur borgerskapet.¹

Bänkrummen

Fördelningen av bänkrum dominerade i domkyrkorådets protokoll och sådana ärenden förekom närmare tjugo gånger 1688.² Bänktråtor kan verka banala, men på 1600-talet var bänkplaceringen viktig för att markera vilken rang en person hade i samhället.³ Det var därför en maktpåliggande uppgift att bestämma bänkordningen. Domkyrkorådet uppfattade det till exempel som betänkligt att studerande skulle få köpa plats i de främsta bänkarna på läktaren.⁴ De bänkrumsköp och omplaceringar som hanterades 1688 berörde personer ur samma stads- och akademielit som var representerad i domkyrkorådet, vilket bör ha gjort frågan särskilt känslig.⁵

Familjen Lohrmans öden i bänkraderna 1688 ger en god inblick i konflikter i samband med bänkordningen. I april förhandlade borgmästare Tomas Lohrman fram en bättre placering för sina söner, samt en avgiftsfri bänkplats för dottern med motiveringen att han redan betalt för sin hustru.⁶ I augusti

1 Sandén 2005, s. 136–137.

2 T. ex. Domkapitlets sammanträden 1688-08-28, § 5, 1688-12-22, § 1, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

3 Se ovan, kapitel 2, avsnittet *Inflytandet över kyrkorummet*.

4 Domkyrkorådets protokoll 1688-12-22, § 3, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

5 T.ex. kämnärsnotariehustrun Catharina Dragmans placering och professor Spoles bänkrumsköp. Domkyrkorådets protokoll 1688-04-19, § 5, 8, 16, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

6 Domkyrkorådets protokoll 1688-04-19, § 4, 6, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

återkom Lohrman med klagomål över rådmannen Erik Hars änka, som vägrat släppa fram hans dotter i bänkraden och rentav hållit fast henne i kjorteln. Lohrman hotade att väcka frågan i allmän domstol. När domkyrkorådet övervägde ärendet utvecklade domprosten ett resonemang om att Hars änka visserligen borde släppa förbi borgmästardottern, men att om änkan låg framåtböjd i bön, dottern av hövlighet borde vänta tåligt. Övriga i rådet förefaller ha haft en mer luttrad uppfattning om änkans fromhet och menade att borgmästardottern skulle släppas fram utan prut. Änkan meddelades ha gjort sig skyldig till böndagsbrott och hon riskerade böter om hon inte gjorde upp i godo med borgmästaren. Hon hade valt att inte närvara inför domkyrkorådet – ett handlande som tyder på att hon inte såg några utsikter att få gehör för sin syn på saken.¹

Att det var mellan två kvinnor konflikten blev så infekterad var nog mer än en tillfällighet. Sandén har poängterat den särskilda betydelse kyrkorummet hade för kvinnor, när det gällde att definiera deras rang i lokalsamhället. Medan männen hade tillgång till andra offentliga platser var kyrkan den viktigaste för kvinnorna.²

Men det var inte bara änkor som orsakade oro i bänkarna. Rådmännen hade problem med att många ungdomar satte sig på deras platser, vilket föranledde en åthutning från predikstolen.³ Den gamla rivaliteten mellan de båda societeterna som var så synlig på 1630-talet, syns däremot inte i domkyrkorådsprotokollen 1688. Men det betydde inte att 1630-talets problem var lösta.

Ståndssamhället och domkyrkorådets bristande auktoritet

Redan från året innan finns belägg för att studenternas bänkrum fortfarande var ett problem – och ett problem som enligt ärkebiskop Svebilius och domprosten Petrus Rudbeckius enklast lät sig lösas med att studenterna samlade under eget tak. I ett följebrev som domprosten presenterade inför Kungl. Maj:t 1687, skriver ärkebiskopen att studenterna inte hade bänkplatser och därför trängde undan borgare i domkyrkan och bönder i bondkyrkan (Helga Trefaldighets kyrka). Därför borde S:t Eriks kapell upprustas som studenternas kapell.⁴ År 1692 uppmärksammade en missnöjd Karl XI studenternas stimmande i domkyrkan. Två år senare gav han landshövdingen i uppdrag att göra en ny bänkkordning i domkyrkan.⁵ Domkyrkorådet förbigicks alltså.

Kanske var det bara den adlige landshövdingen som hade möjlighet att ingripa mot sina ståndsbröder bland studenterna, vilka hade varit de främsta orosstiftarna på 1690-talet.⁶ Torsten Petré menar att kyrkotukten i Uppsala inte bedrevs särskilt effektivt.⁷ Ett liknande problem fanns med ordningen på

1 Domkyrkorådets protokoll 1688-08-28, § 2, 3, 1688-08-31, § 1, 2, 3, 5, 6, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638-1694", ULA. (paragrafnumreringen är något oklar i protokollet)

2 Sandén 2005, s. 170-171; Sandén 2006, s. 650-652.

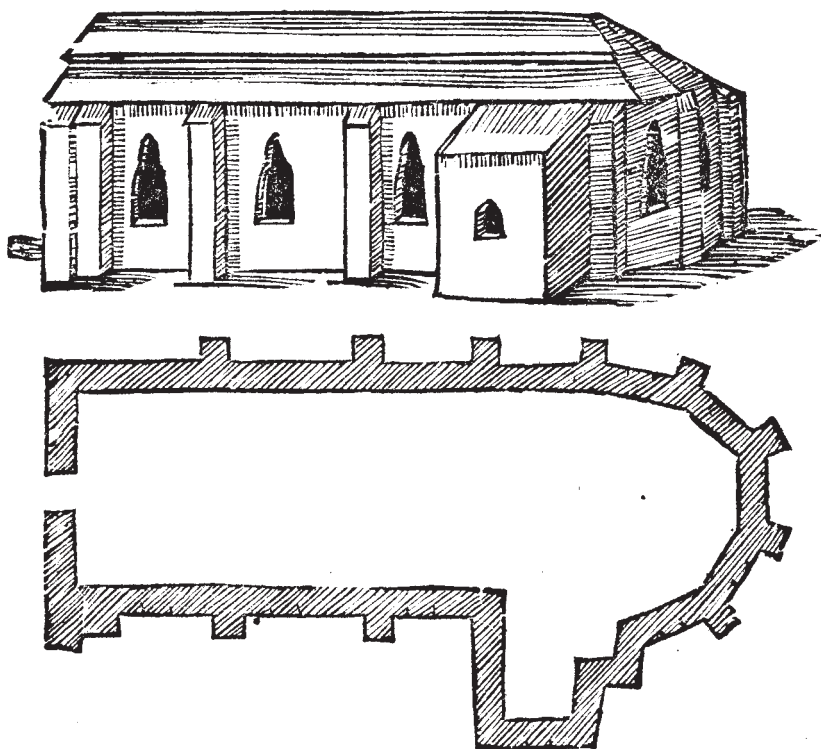
3 Domkyrkorådets protokoll 1688-04-19, § 1, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638-1694", ULA.

4 Följebrev, Svebilius till Kungl Maj:t, daterat Stockholm 10 oktober 1687 [datum för Kungl. Maj:ts nedtecknade beviljande i brevet], i Det odelade kansliet och statsexpeditionerna intill 1840 / Kollegiers m. fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, Konsistorierna / 10. Uppsala konsistorium, vol 2.

5 Geschwind 2001, s. 153-154.

6 Geschwind 2001, s. 154.

7 Petré 1958, s. 416.

S:t Eriks kapell låg på Riddartorget söder om domkyrkan och nordost om Helga Trefaldighets kyrka. När planerna på en upprustning av kapellet för akademins räkning tog form under 1680-talet hade det inte använts till kyrkliga ändamål på lång tid. Resterna revs under 1700-talet och numera syns inga spår ovan jord.

stadens gator, där respektive societets vakter hade oklara befogenheter vid ingripanden mot fridsstörare från den andra societeten.¹ Adelsstudenterna utgjorde ingen stor grupp, men de var ståndsmedvetna, känsliga för angrepp mot sin heder, våldsbenägna och beväpnade. De uppvisade ofta en attityd att de kunde sätta sig över det gällande regelverket. Denna åsikt bekräftades också till stor del av den försiktighet det akademiska konsistoriets ådagalade i sina ingripanden mot dessa höga herrar.²

Murray visar på liknande svårigheter för konsistoriet i Stockholm, när det i början på 1600-talet agerade i kyrkotuktsärenden. Det hade inte makt att ingripa mot personer med högre status och särskilt inte mot högadeln. Följden blev att kyrkotukten riktades mot dem som hade minst inflytande i samhället, mot kvinnor och mot lägre socialgrupper. Däremot kunde en världslig myndighet som magistraten i Stockholm ingripa också mot dem i högre samhällsställning.³

1 Petré 1958, s. 357.

2 Geschwind 2001, s. 174.

3 Murray 1949, s. 174–175.

Den akademiska jurisdiktionen innebar att disciplinära och rättsliga åtgärder gentemot studenter skulle ske inför det akademiska konsistoriet, ett privilegium akademien var mycket noga med att försvara gentemot staden.¹ Det är troligt att detta inskränkte domkyrkorådets möjligheter att ingripa mot studenterna till att endast kunna uppmana det akademiska konsistoriet att ta itu med saken. Frånvaron av ärenden om studenters intrång i bänkarna 1688 speglar därför mer vilka bänkträtor domkyrkorådet kunde hantera, än vilka som faktiskt förekom.

Fattigvården, gravköp m.m.

Fattigvården var ett vanligt förekommande ämne som i likhet med bänkordningen i hög grad ingrep i församlingarnas sociala liv. Domkyrkorådet skrev in bidragsberättigade i register och anvisade medel ur fattigkassan.² I fattigvården fanns också ett inslag av kontroll. Kringvandrande skulle anmälas till magistraten och domkyrkorådet rannsokade om det bland de fattiga fanns människor som var arbetsförmögna och därmed inte berättigade till fattigvård.³

Andra ärenden var gravköp och begravingar.⁴ I november diskuterades ett förslag om att inrätta allmänna gravar utanför kyrkan.⁵ Vid samma sammanträde beviljades kyrkväktarna ersättning för ett arbete de utfört på Katarina Jagellonicas grav.⁶ Dessutom pågick brevväxling med orgelbyggaren Hans Heinrich Cahman.⁷ Förutom denna korta notering och en uppgift om att klockaren mottagit ersättning för att han klätt bänkarna till promotionsakten, finns inget som direkt handlar om inventarier i protokollen.⁸ Flera beslut berörde förhållandena för kyrkväktare, organist, ringare m.fl. anställda.⁹ Några andra enstaka ärenden behandlar fordringar, gåvor och revision av kyrkvårdarnas räkenskaper.¹⁰ De bänkpenningar församlingsborna betalade för sina bänkplatser var en betydelsefull intäkt. Den akademiska kyrkvården och stadens kyrkvård skulle uppbära dessa från sina respektive societeter.¹¹ En lista upprättades över de betalande och deras bänknummer.¹²

1 Geschwind 2001, s. 88–90.

2 Domkyrkorådets protokoll 1688-04-19, § 7, 15, 1688-04-30, § 1, 1688-08-28, § 4, 1688-08-31, § 5, 1688-11-08, § 2, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

3 Domkyrkorådets protokoll 1688-04-19, § 11, 1688-04-30, § 2–4, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

4 Domkyrkorådets protokoll 1688-08-31, § 4, 8, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

5 Domkyrkorådets protokoll 1688-11-08, § 1, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

6 Domkyrkorådets protokoll 1688-11-08, § 4, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

7 Domkyrkorådets sprotokoll 1688-04-19, § 13, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

8 Domkyrkorådets protokoll 1688-12-22, § 2, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

9 Domkyrkorådets protokoll 1688-08-31, § 8, 1688-04-19, § 9, 14, 1688-10-08, § 3, 4, 1688-11-08, § 5, 1688-12-22, § 4, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

10 Domkyrkorådets protokoll 1688-08-31, § 2, 1688-10-08, § 1, 1688-11-08, § 6, 1688-04-19, § 10, 1688-10-08, § 2, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

11 Domkyrkorådets protokoll 1688-04-19, § 2, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

12 Domkyrkorådets protokoll 1688-04-19, § 3, UDkD vol 1, band: "Kyrckiones Acter 1638–1694", ULA.

Domkyrkorådet och församlingsborna 1788

Går man hundra år framåt i tiden, är det en slående skillnad att protokollen 1788 inte redovisar några bänktråtor och överväganden om församlingsbornas placering i bänkarna. Kanske rörde helt enkelt bänkordningen inte längre upp känslorna, men över huvud taget saknas det exempel på att domkyrkorådet ingrep i tvister församlingsborna emellan. Inte heller finns det exempel på ingripanden mot församlingsbornas kyrkodisciplin eller sedlighet i övrigt. I domkyrkorådets protokoll fanns också bara ett fattigvårdsärende.¹ Vid det laget organiserades fattig- och sjukvård i huvudsak utan domkyrkans medverkan, något jag återkommer till.

Domkyrkorådet blir arbetsledning

För sockenstämmor och kyrkoråd i andra församlingar var ärenden av detta slag vanliga.² Men domkyrkorådets ärenden om ordningen i kyrkan berörde inte församlingen utan domkyrkans anställda, eller deras närmaste, när de olovan- des befann sig på fel plats eller vid fel tidpunkt i kyrkan.³

Domkyrkorådet beslöt inte endast om disciplinåtgärder mot de anställda, utan också om arbetsförhållanden och tjänstetillsättningar.⁴ Klockaren Thidstedt avled under sommaren 1788 och klockaren vid Helga Trefaldighets kyrka Jacob Åberg inträdde först som vice klockare under nådåret och förordades sedan av domkyrkorådet i oktober till tjänsten som ny klockare. Innan Åberg kunde tillsättas behövde rådet dock höra med ledamöter från församlingen.⁵ Thidstedts änka sades raskt upp från det hus på södra sidan av domtrappan där klockar- familjen tillåtits bo för sin fattigdoms skull.⁶ Även en vikarierande organist behövde tillsättas under direktör Melins tjänstledighet och till detta utsågs vice organisten Lizelius.⁷

Ärendena om domkyrkans betjante var ingen nyhet 1788 utan förekom också hundra år tidigare, liksom redan 1638. De satte däremot mer sin prägel på domkyrkorådet 1788 när protokollen inte längre innehåller ett större antal ärenden som handlar om församlingens sociala liv. En nyhet är ärenden där domkyrkorådet uppträdde som godsherre över de småländska hemmanen. År 1688 syns inga tecken på att domkyrkorådet aktivt ingripit i förvaltningen av godsens, trots att räntan då förvaltades av kyrkvårdarna och inte av sysslomannen.

Domkyrkorådet som godsherre

Det kan verka märkligt att tvisten om de småländska hemmanen över huvud taget betraktades som domkyrkorådets angelägenhet, med tanke på de praktiska svårigheterna och med tanke på att sysslomannen förvaltade räntan. När

1 Domkyrkorådets protokoll 1788-02-11, UDkD vol 2, ULA.

2 Furuhausen 1996, s. 167–210.

3 Domkyrkorådets protokoll 1788-04-24, § 3, § 7, UDkD vol 2, ULA.

4 Domkyrkorådets protokoll 1788-02-11, § 11, UDkD vol 2, ULA.

5 Domkyrkorådets protokoll 1788-07-30, § 2, 1788-10-01, § 2, 1788-11-26, § 18, UDkD vol 2, ULA.

6 Domkyrkorådets protokoll 1788-07-30, § 4, UDkD vol 2, ULA.

7 Domkyrkorådets protokoll 1788-07-30, § 3, UDkD vol 2, ULA.

Domkyrkorådet hade beviljat klockare Thidstedt och hans familj en bostad i huset söder om domtrappan för deras fattigdomsskull. När Thidstedt dog 1788 agerade dock domkyrkorådet utan någon större hjärtnupenhet och sade raskt upp änkan från bostaden. Domtrappshuset med trappan är den högre byggnaden i bildens mitt och Thidstedt bör ha bott i huset till höger på bilden. Domkyrkogården utgör bildens förgrund.

räntan 1746 överflyttades till sysslomannen, fortsatte i alla fall domkyrkorådet att bestämma över arrenden, förmedlingar och andra ärenden som handlade om landborna på gårdarna.¹ Det finns flera sådana ärenden 1788. Domkyrkorådet godkände landbors ansökan om att få överlåta gårdsdriften till någon annan.² I oktober bad domkyrkans rättare Per Ericsson om avgöranden i en tvist om åborätt, i en annan tvist om olovlig betesdrift, samt om en förmån i lagens gränsmarker i syfte att rädda den egna sonen undan militärtjänst.³

Syssloman Groth levererade också rättarnas räkningar till domkyrkorådet för kontroll, inte till domkapitlet.⁴ Även om sysslomannen förvaltade de intäkter som efter rättarnas avkortningar tillföll domkyrkan, var det domkyrkorådet som skötte förvaltningen av Leijonhuvudska donationen.

1 Swedlund 1934, s. 26.

2 Domkyrkorådets protokoll 1788-02-11, § 3-4, UDkD vol 2, ULA.

3 Domkyrkorådets protokoll 1788-10-11, § 4, § 5, § 6, UDkD vol 2, ULA.

4 Domkyrkorådets protokoll 1788-02-11, § 2, UDkD vol 2, ULA.

Var magistraten och det akademiska konsistoriet församlingens röst?

I det akademiska konsistoriet förekom uppenbart frågor om domkyrkan under 1630-talet. Av konsistorieprotokollen framgår indirekt att så också varit fallet i magistraten. Konstruktionen av domkyrkorådet i Uppsala 1638 innebar att personer ur magistraten och konsistoriet rekryterades som kyrkvårdar och medlemmar i domkyrkorådet. Tanken borde ha varit att dessa institutioner representerade respektive societet.

Det har inte funnits utrymme till en systematisk undersökning av magistratens och i konsistoriets behandling av frågor om domkyrkan efter 1638, bara till ett smärre stickprov. Till magistratsprotokollen finns register från och med 1750, vilket gör det möjligt med ett stickprov för år 1788. För konsistoriets del, å andra sidan, är det enklast att utnyttja de tryckta konsistorieprotokollen fram till år 1700. Därför kan år 1688 undersökas och jämföras med domkyrkorådets ärenden för detta år.

Konsistoriet 1688

I det akademiska konsistoriets protokoll 1688 omtalas domkyrkan inte särskilt ofta. Ett ärende började med att akademins kyrkvård professor Spole informerade om att Chesnecopherus arvingar uppbjöd hans grav. Det var en ren delgivning utan någon åtgärd från konsistoriets sida.¹ När graven återigen togs upp i ett memorial av domprosten Petrus Rudbeckius, påpekade denne att graven borde köpas inom den akademiska societeten eftersom den låg i kyrkans professorskvarter. Konsistoriet svarade att spekulanter kunde höra av sig till det.² Den 23 augusti meddelade rektor att professor Petrus Holms änka köpt graven från hustru Catharina Lang. Kontraktet lästes upp och återlämnades till rektorn. Eftersom den nyblivna rektorn inte var någon annan än domprost Petrus Rudbeckius var det troligen i den senare egenskapen han hade hand om kontraktet.³

Vad som i övrigt avhandlades om domkyrkan, skedde vid det tillfälle då den tidigare rektorn professor Norrman presenterade Rudbeckius memorial, innehållandes sju punkter. Rudbeckius själv var frånvarande, trots att han också hörde till konsistoriet. Förutom Chesnecopherus grav handlar memorialet mest om att förmå professorerna att bidra med medel till olika ändamål. Konsistoriet avslog en begäran om bidrag till den vice pastorns lön. Det förnyade däremot sitt gamla löfte om bistånd till Rudbeckius kyrkoherdebostad. Konsistoriet ville avvakta ett utlåtande om urverket i domkyrkan innan det bidrog med medel till ett större. En bön om bidrag till de fattiga mottogs välvilligt, men utan förpliktande utfästelser.⁴

Rudbeckius äskanden om medel liknar de uppvaktningar konsistoriet fick av ärkebiskopen på 1630-talet. Värt att notera är att Rudbeckius antingen vände sig till professorerna som personer, som i fallet med medel till de fattiga, eller

1 Konsistoriets protokoll 1688-03-14, "Consistorium majus" § 8, AKP bd XIX, s. 37.

2 Konsistoriets protokoll 1688-05-09, § 8, AKP bd XIX, s. 58.

3 Konsistoriets protokoll 1688-08-23, § 5, AKP bd XIX, s. 79.

4 Konsistoriets protokoll 1688-05-09, § 8, AKP bd XIX, 58-59.

önskade medel som konsistoriet som institution förvaltade. Det var fallet med bidraget till den vikarierande pastors löns och urverket. Hans värdanden rikade sig inte till samtliga som ingick i den akademiska societeten. Eller kanske de gjorde just det. I kapitel sex tar jag mer principiellt upp frågan vilka som egentligen betraktades som medlemmar i societeterna.

Två av Rudbeckius punkter rörde ordningen i kyrkan och förhållandet med stadens församling. Han bad konsistoriet komma överens med magistraten om att placera ut vakter på kyrkläktaren, p.g.a. den ”storm” som rådde där under gudstjänsterna. Vidare framförde han klagomål från borgmästarna om att akademins folk trängde undan borgarna från kyrkbänkarna. Konsistoriet beslutade i båda fallen att ta kontakt med borgarna. I det senare fallet nämns att ”Kyrkoråden av Acad:n så väl som staden” skulle sammanträda, och då även ta upp problemet med missnöjda studenter som inte hade någon självklar plats i kyrkan.¹

Sannolikt avsågs med ”kyrkoråden” ett möte mellan kyrkvärdarna eller akademins och borgerskapets föreståndare för domkyrkan och inte att domkyrkorådet skulle sammankallas. I alla fall syns inget samråd i domkyrkorådets protokoll för år 1688 lika litet som den eviga konflikten om bänkrum mellan akademien och staden märks av, trots att konflikten var under full jäsning.

Konsistorieprotokollet bekräftar därför bilden av att domkyrkorådet 1688 inte fungerade som ett forum där akademien och staden kunde mötas i förhandlingar om kyrkorummet – de samtalen skedde någon annanstans, i den mån de skedde alls. Dessutom tyder de fåtaliga ärendena om domkyrkan i övrigt att flödet av ärenden mellan institutionerna var ringa.

Magistraten 1788

Från år 1788 finns det flera serier med magistratsprotokoll. Den gamla magistraten som tidigare beslutade om allt hade också delats upp i flera myndigheter. Jag har undersökt de magistratsprotokoll som handlade om economie- och politieärenden.

I magistratsprotokollens register från 1788 kan jag endast hitta tre hänvisningar som går att tolka som att det har något med församlingslivet och domkyrkan att göra. Det första är endast en delgivning av domkyrkorådets beslut att uppresas en mur vid hospitalet.² Det andra ärendet är magistratens beslut att, i samband med lovsången i kyrkan, bekosta en salut för att fira svenska flottans seger vid Hogland över den ryska. Borgmästaren kan berätta att han fått försäkringar från akademien om att de står för halva kostnaden för de 128 kanonskotten.³ Samarbetet bestod här i att framträdande ledamöter i magistraten och akademiska konsistoriet träffade överenskommelser i förväg. Otvivelaktigt påverkade 128 kanonskott under lovsången gudstjänsten. Ändå kan det inte sägas vara ett beslut som ingick i förvaltningen av domkyrkan.

Det tredje exemplet handlar om organisttjänsten. Om något visar det på de

1 Konsistoriets protokoll 1688-05-09, § 8, AKP bd XIX, s. 58.

2 Magistratens protokoll 1788-06-22, URMA vol 5, 1788, ULA, pag. 178.

3 Magistratens protokoll 1788-08-06, URMA vol 5, ULA, pag. 202. Händelsen omnämns även i Lundh 1977, s. 76-77.

svaga kontakterna mellan domkyrkorådet och magistraten. ”I anledning av ett till magistraten ankommet rykte [...]” att organistsysslan skall skiljas från sysslan som akademikapellet ledare, beslöt magistraten att skriva till domkyrkorådet och ifrågasätta dess befogenhet att agera självständigt i denna fråga. Magistraten förordade också att Lizelius skulle tillsättas som organist.¹ Ryktet har å andra sidan inte heller avsatt spår i något protokollfört beslut i domkyrkorådsprotokollen 1788. Där finns beslutet att utse just Lizelius till att vikariera vid organisten Melins tjänstledighet.² Domkyrkorådets protokoll anger senare också i motsats till ryktet att man skulle avvakta sökanden från akademien eftersom tjänsterna hörde ihop.³ Det utesluter förstås inte att alternativa lösningar har diskuterats utan att ge spår i protokollet.

Magistratens reaktion tyder inte på några täta kontakter med domkyrkoråd och domkapitel, men väl på en uppbragdhet över att inte ha informerats. Tjänstetillsättningarna var en fråga som angick magistraten, enligt magistraten självt.

Ämbetstillsättningar och societeterna

I domkyrkorådets protokoll sägs det att församlingen måste höras om klockartillsättningen, men det framgår inte hur detta skulle gå till. Ämbetstillsättningar var ändå något som societeterna ville ha inflytande över. Tillsättningen av domprost var normalt sett en enskild angelägenhet för konsistoriet, där i regel den äldste teologie professorn belönades med denna attraktiva tjänst. Borgerskapet protesterade ibland mot bristen på inflytande och någon gång också över bruket att utse domprost bland kretsen från de teologie professorerna, men utan effekt.⁴

Andra ämbetstillsättningar, av kaplan, klockare och organist, skedde på allmän rådstuga. I en överenskommelse 1761 bestämdes att borgare, ståndspersoner inklusive änkor och husägande försvarsfolk (personer i någon annans tjänst) hade en röst, samt att man fick en tilläggsröst för husägande och två röster om huset var ett stenhus om minst två våningar. Vid detta tillfälle verkar röstningen inte ha skett societetsvis.⁵

Inför klockarevalet 1764 ändrades ordningen på domkyrkorådets initiativ till en form av elektorval där vardera societeten utsåg 24 delegater vardera. På grund av domprostens utslagsröst vann den akademiska societetens förslag. Staden hade begärt att valet istället skulle hållas enligt 1761 års direktvalsprincip, men detta hade avslagits av Kungl. Maj:t.⁶

Tre åtskilda institutioner

Både i det akademiska konsistoriet 1688 och i magistraten 1788 var frågor om domkyrkan få och de som fanns vittnar mest om att institutionerna inte med-

1 Magistratens protokoll 1788-12-06, URMA vol 5, ULA, pag. 280.

2 Domkyrkorådets protokoll 1788-07-30, § 3, UDkD vol 2, ULA.

3 Domkyrkorådets protokoll 1788-10-11, § 3, UDkD, vol 2, ULA.

4 Petré 1958, s. 413.

5 Petré 1958, s. 414.

6 Petré 1958, s. 415-416.

verkade i kyrkostyrelsen. Från bänkstriderna 1688 finns belägg för att borgmästare och konsistoriet företrädde sina societeter. Men i det fallet verkar det också som om domkyrkorådet misslyckades med att bli en plats där sådana konflikter kunde slitas. Det huvudsakliga intrycket är därför att det inte fanns annat än sporadiska återkopplingar till församlingsborna i frågor om kyrkostyrelsen.

Magistraten och konsistoriet möttes hellre i direkta förhandlingar än genom att utnyttja domkyrkorådet. Borgmästarens besked om överenskommelsen med akademien om saluten 1788 antyder hur dessa förhandlingar ofta gick till. Det var inte societeterna som möttes utan de som ledde dem. Borgmästaren handlade som ärkebiskopen gjorde i domkapitel och domkyrkoråd, när han överenskom med (någon från) akademien att dela på kostnaderna. Magistratens ogillande markering mot att behöva höra om domkyrkorådets planer för organisttjänsten ryktesvägen, trots att magistraten hade två representanter i domkyrkorådet, vittnar om att sådana överenskommelser och informationsbyten inte fungerade friktionsfritt.

5. Syslmannens och kyrkvärdarnas ekonomiska förvaltning

Undersökningen av domkapitlets och domkyrkorådets inflytande i det föregående kapitlet har visat betydelsen av syslmannens och kyrkvärdarnas ekonomiska förvaltning. Efterhand blev syslmannens intäkter tydligare kopplat till domkapitlet och kyrkvärdarnas intäkter tydligare kopplade till domkyrkorådet. För att förstå förhållandet mellan domkapitel och domkyrkoråd blir därför också syslmannens och kyrkvärdarnas ekonomiska förvaltning viktig.

Den senmedeltida och tidigmoderna politiska utvecklingen innebar uppkomsten av ständerförsamlingar som en följd av kungamaktens behov av skatteintäkter, samt i ett senare skede en nedgång i ständermakten som en följd av att kronans finanser kunnat ordnas utan behov av att ständerförsamlingarna beviljade skatteintäkter.¹ Motsvarande förklaring har K. H. Johansson utnyttjat för sockenstämmornas del. Han har även hänvisat till Gullstrands motsatta förklaring till sockenstämmornas nedgång på 1500-talet – nämligen böndernas ovilja att axla ett ekonomiskt ansvar för en utplundrad kyrka.² Motsägelsen är skenbar, eftersom kyrkans behov av understöd bara är en faktor. Till den kommer också i vad mån sockenborna vill eller kan undandra sig ett ansvar för kyrkan.

Nu finns det anledning att misstänka att Uppsala domkyrka hade mindre behov av direkta förhandlingar med societeterna för att klara finanserna än andra församlingskyrkor. Åtminstone anför skrålet fixerade priser för klockringning, bänkrum och andra avgifter. Har denna finansiering räckt krävdes knappast ytterligare förhandlingar med societeterna. Hypotesen gör det intressant att ställa dels de fasta och individinriktade avgifterna mot kollektiva sammanskott, dels ställa församlingarnas samlade ekonomiska bidrag mot andra intäktsposter, som domkyrkotunnor med mera.

Den ekonomi som förvaltades av syslmännen och kyrkvärdarna användes för domkyrkobyggnaden, till inventarier och verksamheten i kyrkan samt i syslmannens fall också för domkapitlets omkostnader. Till domkyrkan kan också knytas finansiering av andra verksamheter. Från 1670 och framåt finns bevarade fattigvårdräkenskaper avskilda från de övriga räkenskaperna.³ Det samma gäller skola och hospital. Prästernas avlöning genom prästbolen och tionde kommer jag här inte att närmare redogöra för. Åtminstone av vad jag kunnat se i materialet så har prästernas avlöning inte engagerat syslmannen och kyrkvärdarna.

¹ Schumpeter 1986 (1918), s. 186–188.

² Johansson 1937, s. 4–5, 232–234, även Gullstrand 1923, s. 28.

³ Fattigvårdräkenskaper 1670–1825, UDkD vol 68, ULA.

Jag kommer å andra sidan att vidga intresset till domkyrkans ekonomiska samspel med det omgivande samhället. Även i det fallet handlar det om olika former av inflytande och om domkyrkans integrering i staden och dess övriga omgivning, men det var ett inflytande av ett mindre direkt slag än det som utövades i förvaltningsorganen.

Svensk forskning om kyrkans ekonomi

Det är ingen tillfällighet att det finns en gedigen avhandling om Uppsala domkyrkas ekonomiska tillgångar under medeltiden, medan motsvarande större studier av domkyrkans ekonomi efter reformationen saknas.¹ Frågor om kyrkan som en organisation med sina beslutsvägar, med ekonomiska resurser till sitt förfogande och med religionen som sitt verksamhetsfält, har uppmärksammats mer i forskning om den medeltida svenska kyrkan. I ett större projekt under 1990-talet om kyrkan och den nordiska statsbildningsprocessen c:a 1000–1300, poängteras kyrkans avgörande betydelse som den första territoriellt baserade maktorganisationen och för att den introducerade nya tekniker för maktutövning.² Den medeltida kyrkans jordinnehav och ekonomiska tillgångar har undersökts. Kyrkans ekonomiska intressen har en självklar plats i analyser av kyrkans kultiska och politiska handlande.³

Betydelsen av ett ekonomiskt perspektiv på kyrkan

Det kan tyckas vara i sin ordning att sådana frågor blir mer belysta för medeltiden. Reformationen gjorde trots allt slut på kyrkans självständighet och minskade avsevärt dess rikedomar och makt. I det tidigmoderna samhället var det staten och inte kyrkan som förnyade maktutövningen.

Men detta är att reducera kyrkans betydelse för mycket. Näst militärmakten var kyrkan den största organisationen i det tidigmoderna Sverige. Prästerskapet samlade 0,9 % av Sveriges befolkning år 1750 och var nästan dubbelt så stort som adelsståndet. Till det kom klockare, kyrkvårdar och många andra lekmän som var mer eller mindre involverade i verksamheten.⁴ De ekonomiska resurserna var fortfarande avsevärda, trots kyrkoreduktionen. En tredjedel av tiondet gick till prästen i socknen, som också försågs med en prästgård.⁵ Församlingarnas inkomster och utgifter skiftade betydligt. I en av de få avhandlingar från senare tid som berör kyrkors ekonomi, studerar Börje Bergfeldt tre Stockholmsförsamlingar under 1700-talet. Deras årliga utgifter låg på mellan 300 och 3 000 daler silvermynt 1754–1800, oftast med positiva rörelseresultat och inte sällan med vinster som medgav en betydande kapitalbildning.⁶

Temat religion och ekonomi har dessutom en laddning långt utöver redovisningar av bokslut och rörelseresultat. En närmare förståelse av hur kyrkors ekonomiska rationalitet såg ut, bidrar till att förklara viktiga historiska förlopp.

1 Dahlbäck 1977.

2 Bl.a. Skovgaard-Petersen 1997; Lindkvist 1997.

3 Förutom Dahlbäck 1977, se Fröjmark 1992; Sawyer 1998.

4 Carlsson 1980, s. 56, 59.

5 Gräslund Berg 2004, s. 22–23.

6 Bergfeldt 1997, s. 102–106.

Jesus driver månglarna ur templet. "Det är skrivet: Mitt hus skall kallas ett bönehus; men I hafven gjort ena röfvarekulo deraf." Evangeliet ställde moraliska krav på ekonomiskt handlande som var svårt att förena med kyrkans ekonomiska förvaltning.

Det finns en inneboende konflikt mellan den kristna förkunnelsen och kyrkoorganisationens ekonomiska fortlevnad, som kyrkan alltid haft svårigheter att hantera. I Jesu förkunnelse enligt evangelierna står Mammon hindrande i vägen för frälsning och för kärleken till nästan. Hans rekommendation för ekonomiskt handlande var en solidarisk handräckning i stunden, inte kommers och långsiktigt berikande.¹ Vredgad drev Jesus månglarna ur templet och angrep därmed direkt den ekonomi som byggts upp kring tempeloffren.² Han predikade hur fåfängt det var att bekymra sig för morgondagen, istället för att följa liljornas och korparnas exempel.³

Denna förkunnelse står i bjärt kontrast till det ekonomiska handlande som upprättandet och vidmakthållandet av en kyrkobyggnad inbjuder till – ja kräver. Det var ett ekonomiskt åtagande över sekler och fråga är om någon annan organisation har skaffat sig sådan vana vid att planera ekonomiskt långsiktigt som kyrkan. År 1517 var det Martin Luthers tur att, likt Jesus vid intåget i Jerusalem, provoceras av den avlatshandel som skulle finansiera byggandet av Peterskyrkan i Rom.⁴ Han var däremot inte beredd att göra som korporna, utan sägs istället ha uttalat sig vilja plantera ett äppelträd även inför vissheten att jorden skulle gå under imorgon.

1 Weber 1985, s. 174.

2 Matt. 21:12–13, Mark. 11:15–18.

3 Luk. 12:22–34.

4 Burkhardt 2002, s. 33.

Forskning om den lutherska kyrkans ekonomi

Kyrkans förlust av politisk, organisatorisk och ekonomisk makt under reformationstidevarvet har förstås uppmärksamats i forskningen.¹ Utredningar av kyrkoreduktionens förlopp och vad den fick för konsekvenser för statsfinanser och för kyrkans budget, finner man i relativt översiktliga och numera ganska gamla undersökningar.² Den mest omfattande studien av reformationen från senare år handlar inte om kyrkorna utan om klostren.³ I nyare försök av forskare att omtolka den äldre, starkt lutherskt präglade, ”segrarnas historia” om reformationens orsaker och förlopp, spelar annars ekonomiska och organisatoriska förhållanden en underordnad roll.⁴

Det finns inte många nyare studier av kyrkans ekonomiska förhållanden efter reformationen. Prästernas ekonomiska förhållanden är bäst utredd. Björn Helmfrids studie över tionden och Elisabeth Gräslund Bergs studie över prästbolen under medeltid och nya tiden, ger insikter i prästerskapets inkomster.⁵

Historikers intresse för mentalitetshistoriska frågor har inneburit ett allmänt uppsving för studier av kyrkan och kristna religiösa föreställningar.⁶ Bland dem finns intressanta studier som kopplar ihop ekonomiskt handlande med religiösa föreställningar. Börje Bergfeldts avhandling har redan nämnts. Hans huvudfråga handlar inte om ekonomi utan om sekulariseringsprocessen, där kyrkornas sviktande inkomster används som mått på sekulariseringen.⁷ Monika Weikert har studerat s. k. offerkyrkor, vars ekonomi stärktes av de offergåvor som donatorer från olika samhällsskikt överlämnade.⁸

Lunds domkyrkas ekonomi efter reformationen

Hilding Pleijel har mer systematiskt undersökt Lunds domkyrkas ekonomiska förvaltning. Förutsättningarna skiljer sig i hög grad från Uppsala domkyrka. Dels är, som redan ovan konstaterats, förvaltningsstrukturen annorlunda, med det bevarade men radikalt förändrade domkapitlet och med den sena tillkomsten av ett domkyrkoråd 1695.⁹ Istället för syssloman fanns först två kyrkvärdar hämtade ur domkapitlet.¹⁰ Under svensktiden förvaltade istället domkyrkoinspektorn ekonomin.¹¹ Som nämnts var han fram till 1760-talet mycket självständig gentemot både domkyrkoråd och domkapitel, men hamnade därefter i en underordnad ställning till domkyrkorådet.¹²

Lunds biskop Canutus Hahn (1679–1687) önskade sig en syssloman som en del i omorganisationen av kyrkoväsendet. Men efter några års tövan fick han

1 Westman 1918.

2 Forssell 1869; Källström 1939; Hammarström 1956.

3 Berntsson 2003.

4 Nyman 1994; Nyman 1997; Rooth 1997; Piltz 1997. Se Reinholdsson 1996 för en kritik av att Nyman uppehåller sig vid doktrinförändringar.

5 Helmfrid 1949, Gräslund Berg 2004.

6 T.ex. Jarrick 1987; Sanders 1995; Oja 1999; Malmstedt 2002.

7 Bergfeldt 1997.

8 Weikert 2004.

9 Se ovan, kapitel 3, avsnittet, *Domkyrkokostyrelsen i Lund*.

10 Barnekow 1946, s. 33.

11 Pleijel 1946, s. 147–148.

12 Se ovan, kapitel 4, avsnittet *Domkapitlet och sysslomannen vid 1600-talets slut*.

1689 nej till detta från Kungl. Maj:t. Skälet sades vara att Lunds domkyrka skilde sig från de övriga i riket genom sitt stora jordinnehav och att det vore "oanständigt" att låta en prästman hålla uppsikt över ett stort antal underlydande bönder. Men tillsättningen av en domkyrkoinspektör låg också i linje med det betydligt fastare grepp över kyrkoegendomen som den svenska regimen infört i de nyerövrade provinserna. I hela stiftet förvaltades kyrkorna av kyrkoinspektörer och i Malmö (alltså inte i Lund!) inrättades ett kyrkokontor som lydde under Kammaren.¹

Lunds domkyrka hade alltså ett betydande godsinnehav. Den danska reformationen hade i stort sett lämnat kyrkornas jordegendomar i fred, vilket betydde att de skånska kyrkorna till stor del baserade sin ekonomi på inkomster från jordegendomar.² Lunds domkyrka ägde 142 och 7/8 skattebefriade hemman 1684 och kunde förutom ränta i spannmål och penningar räkna in en hel del körslor och drängedagsverken från landbönderna.³

Omkring sekelskiftet 1700 inbringade egendomen omkring 5000 daler silvermynt årligen, vilket inte gjorde domkyrkan särskilt rik. Dessutom hamnade domkyrkan i en ekonomisk kniptång, i och med att en kunglig resolution 1683 tillförsäkrade Lunds universitet det överskott som återstod när domkyrkan täckt sina behov, behov som fixerades i 1699 års domkyrkokostat.⁴ Lunds universitet försatte under 1700-talet inte denna möjlighet att lösa sina ekonomiska problem. Det satte press på domkyrkan att få del av avkastningen, kritiserade domkyrkoinspektören för ineffektiv förvaltning och föreslog rentav att den ekonomiska förvaltningen skulle övertas av universitetet.⁵ Med en domkyrkoekonomi som gick kräftgång och med detta hot om beroende till universitetet hängande över sig, såg domkyrkorådet ingen annan utväg än att 1774 sälja av landbojorden. Intäkterna utnyttjade domkyrkorådet till trängande byggnadsbehov och till att friköpa sig från universitetets ekonomiska fordringar.⁶

För Lunds domkyrka blev det alltså inte en ekonomisk välsignelse att ha undsluppit godsindragningar av det slag som skedde i det svenska riket på 1500-talet.

Domkyrkoekonomin i regelverk och praxis efter 1638

Uppdelningen mellan invärtes och utvärtes medel stod sig under hela den undersökta perioden och in i 1800-talet.⁷ Enligt domprosten Erik Bergströms memorial 1833 bestod de yttre medlen av kronotonde, domkyrkotunnor, vin- och byggnadssäd och donationer från privatpersoner. Inre medel var bänkhylor och avgifter för ringningar, gravöppningar, likvagnar och liknande.⁸

Intäkterna anslogs för att täcka olika ändamål. Domkyrkokostaten 1695 utgick från att de medel sysslomannen ansvarade för användes till domkyrkans

1 Pleijel 1946, s. 120.

2 Johansson 1937, s. 232–233.

3 Pleijel 1946, s. 121–128.

4 Pleijel 1946, s. 129–130.

5 Pleijel 1946, s. 137–141.

6 Pleijel 1946, s. 132–136, 146.

7 Se ovan, kapitel 3, avsnittet *Domkyrkoskrået och domkyrkorådets bildande*.

8 Domkyrkorådets protokoll 1833-03-20, citerat i Söderberg & Söderberg 1935, s. 28.

underhåll, domkapitlets expenser samt löner till sysslomannen, konsistorie-notarien, pedellen (ung. vaktmästaren) och klockställaren. Kyrkvärdarnas intäkter användes till ljus och värme i kyrkan, smärre reparationer av inventarier och domkyrkobyggnaden, till nattvardsvin och lön till kyrkväktarna, ringarna, organisten och kyrkvärdarna.¹

Skråordningen 1638 stadgar att stadens föreståndare ansvarade för intäkter från borgerskapet, akademins föreståndare ansvarade för intäkter från akademins folk.² Från 1600-talets mitt och framåt skiljdes stadens och akademins kyrkvärdsräkenskaper åt. Enligt skrået 1638 hade societeterna i stort sett likvärdiga plikter när det gällde att betala taxor.

Redovisning av räkenskaperna

Sysslomannens räkenskaper utsattes för den mest rigorösa granskningen. De granskades av ärkebiskopen, men också av kronan.³ Kammarens granskning sträcker sig tillbaka till 1570-talet, då Johan III ställde stora medel till förfogande för domkyrkornas upprustande och samtidigt infortrade byggnadsräkenskaper för revision. Gustav II Adolfs konungaförsäkran 1611 underströk sysslomännens plikt att leverera uppbördsräkenskaperna till Kammaren och i Kammarkollegiets instruktion 1618 angavs Kammarens uppgift bland annat vara att revidera domkyrkornas räkenskaper.⁴ Under 1620- och 1630-talen organiserades den statliga länsförvaltningen.

Landsbokhållarinstruktionen 1628 framhöll att länens landsbokhållare skulle kräva in räkenskaperna från domkyrkorna och vidarebefordra dem till Kammaren. I 1662 års instruktion från Kammarkollegiet till landsbokhållarna anges att sysslomannen först skulle lämna räkenskaperna till biskopen för verifikation, varefter landsbokhållarna prövade räkenskaperna och verifikationerna för intäkter och utgifter. De reviderade räkenskaperna skulle sedan införas i landsboken.⁵ Skrået å sin sida anger att kopior av räkenskaperna skall förvaras i domkyrkan.⁶

Kyrkvärdarnas räkenskaper var inte på samma sätt underkastade statlig kontroll. Dessutom saknades en kontroll från församlingens sida. Kyrkvärdarna ansvarade enligt skrået för sina räkenskaper inför borgmästaren, domprosten och ärkebiskopen, vilket innebar att revisionen i praktiken skedde inom en trängre krets.⁷ Domkyrkorådet beslöt 1745 att också kyrkvärdarnas räkenskaper skulle inlämnas till Landskontoret för revision. Detta efterlevdes emellertid inte.⁸

1 Söderberg 1932, s. 73; Swedlund 1934, s. 22.

2 Swedlund 1934, s. 16; *Uppsala domkyrkas skrå* 1638, s. 4.

3 Swedlund 1934, s. 17.

4 Hedar 1925–27, s. 217.

5 Hedar 1925–27, s. 218.

6 Swedlund 1934, s. 16.

7 Swedlund 1934, s. 22.

8 Swedlund 1934, s. 23–24.

Intäktsposternas fördelning

Fördelningen av olika intäkter i sysslomannens och kyrkvårdarnas räkenskaper försköts med tiden, så att sysslomannen fick överta intäktsposter som under 1600-talet hört till kyrkvårdarna. I 1695 års stat lades tomtören från domkyrkans tomter till de tidigare intäkterna domkyrkotunnorna, hyror från domkyrkans hus, källare och trädgårdar och intäkter från tegelbruket.¹ Swedlund anför en rad exempel på klagomål över kyrkvårdarnas bristfälliga räkenskaper och menar som tidigare nämnts att detta bidrog till ekonomins förskjutning till sysslomannen.² I februari 1746 beslöt rådet att också överföra räntan från de småländska donationsgodsen till sysslomannens vård.³

I sysslomannens, den akademiska kyrkvårdens och stadens kyrkvårds räkenskaper 1748 märks intäktsskillnaden tydligt. Medan sysslomannen kunde redovisa intäkter på 5 837 daler silvermynt, låg den akademiska och stadens kyrkvårds intäkter på sammanlagt en femtedel av beloppet: 406 daler silvermynt respektive 524 daler silvermynt. Proportionerna var desamma när hänsyn tas till överskjutande belopp från föregående år (tabell 1–3). Ungefär samma proportioner har Swedlund konstaterat för åren 1744 och 1793. År 1744 redovisade dock stadens kyrkvård betydligt mer än den akademiska: 858 daler silvermynt mot 109 daler silvermynt. Bland annat berodde det på att stadens kyrkvård då fortfarande förvaltade Leijonhuvuds donation.⁴

Intäkterna 1748

Sysslomannens intäktsposter

Den dominerande intäkten för sysslomannens del var fortfarande de domkyrkotunnor som tilldelats domkyrkan 1572 (tabell 1). Bildandet av Härnösands stift 1647, vartill också Härjedalen fördes på 1660-talet, verkar inte ha påverkat uttaget av domkyrkotunnan.⁵ I räkenskaperna 1748 redovisades domkyrkotunnor från Medelpad, Ångermanland och Västerbotten. För att förvandla domkyrkotunnorna till pengar måste sysslomannen sälja spannmålen, och räkenskaperna antyder att han föredragit ett fåtal försäljningar av större partier spannmål.⁶ En anmärkningsvärt stor intäktspost var medel som tillkommit genom olika insamlingar – håvpenningar, kollekt och stamboksmedel inbringade 727 daler silvermynt. Stamboksmedel var en rikstäckande kollekt som kunde utlysas efter tillstånd av Kungl. Maj:t.⁷ Enligt räkenskaperna kom 144 daler silvermynt från insamlingar i domkyrkan och troligen hade huvudparten insamlats inom stiftet på initiativ från domkapitlet. Intäkterna från hushyror och tomtören gav endast smärre belopp – inte sällan beboddes husen av verksamma i domkyrkan som befriats från hyror och kan i den meningen ses som en löneförmån som domkyrkan kunde erbjuda. Intressepenningarna om 15 daler silvermynt var räntan från en donation av överstelöjtnant Cronströms

1 Publicerad i Söderberg 1932, s. 71–74. Se även Swedlund 1934, s. 18–19.

2 Swedlund 1934, s. 23–25.

3 Swedlund 1934, s. 26.

4 Swedlund 1934, s. 22.

5 Smedberg 1980b, s. 22.

6 ”Upsala Domkyrkas Wanlige Räkning för året 1748”, UDkD vol 28, ULA.

7 Franzén 2004, s. 66.

Tabell 1. Syslmannens räkenskaper, intäkter 1748

Kategorier av intäktsposter	Daler silvermynt
<i>Ingående balans från 1747</i>	<i>6976</i>
Källare och hushyra, tillika med tomtören	45
Hävpenningar, kollekt och stamboksmedel	727
Arrende för Domkyrkogodsens i Småland	333
Intressepenningar (ränta)	15
Diverse uppbörder	46
Förvandlingen av domkyrkans Spannmål	4671
<i>Summa intäkter</i>	<i>5837</i>

Källa: "Upsala Domkyrkas Wanlige Räkning för året 1748", UDkD vol 28, ULA.

Anm: posterna har avrundats till hela daler silvermynt.

Tabell 2. Akademiska kyrkvårdens räkenskaper, intäkter 1748

Kategorier av intäktsposter	Daler silvermynt
<i>Ingående balans från 1747</i>	<i>379</i>
Stockholms nations bänkhyra, 1742-1747	144
Smålands nations bänkhyra, 1746-1747	12
Södermanlands nations bänkhyra 1741-1747	85
Klockare Hallbergs redovisning (begravda, nov 47-feb 48)	165
<i>Summa intäkter</i>	<i>406</i>

Källa: "Upsala Domkyrkas Räkningar för år [...] 1748 [...]", UDkD vol 55, ULA.

Anm: avrundat till hela daler silvermynt.

Tabell 3. Stadens kyrkvårds räkenskaper, intäkter 1748

Kategorier av intäktsposter	Daler silvermynt
<i>Ingående balans från 1747</i>	<i>613</i>
Begravning (klockringning, bårtäcken etc)	243
Gravsättning	14
Klockringning	8
Gravköp (Henrik Sparres grav)	200
Bänkhyra	16
Lägersmålsbot	42
<i>Summa intäkter</i>	<i>523</i>

Källa: Kyrkvårdarnas räkenskaper 1748. UDkD vol 61, ULA.

Anm: omräknat från daler kopparmynt och avrundat till hela daler silvermynt.

Min summering ligger c:a 10 daler silvermynt lägre än kyrkvårdens, vilket inte bara kan förklaras med avrundningsfel. Sannolikt saknas poster vid sammanräkningen.

änka med syftet att reparera makens grav.¹ Även bakom posten ”diverse uppbörder” finns donationer, en från en anonym givare och en från arkiater Roséns fru på 33 daler silvermynt. Under posten finns också smärre intäkter från försäljning av olika persedlar.

Den tredje största intäktsposten var räntan från de småländska donationshemmanen. De låg utspridda i flera härader i norra Småland och sköttes av en av domkyrkan anställd rättare.² I Fru Ebba Leijonhuvuds testamente angavs också ändamålet med donationen. Den skulle användas till Sturekorets vård och underhåll (där hon också själv skulle begravas), vidare till anskaffandet av en orgel och av en ny predikstol till domkyrkan.³

Kyrkvårdarnas intäkter 1748

Den akademiska kyrkvårdens redovisning över 1748 års intäkter innehåller endast ett fåtal poster (tabell 2). Tre studentnationer betalade bänkhjror för flera år, vilket inbringade 241 daler silvermynt. Var det en eftersläpning så verkar det närmast vara satt i system, eftersom inga andra nationers bänkhjror redovisas. Posten med klockare Hallbergs leverans hänvisar till en längd över intäkter ifrån sammanlagt åtta begravningar mellan 8 november 1747 och 17 februari 1748. Begravningspengarna från det resterande år 1748 levererade klockaren först påföljande år. De inlevererade intäkterna kom från avgifter för klockringning, bårtäcken och andra kläden samt för graven. De döda hörde till den akademiska societeten: studenter, barn till professorer, men också ett barn till akademins humlegårdsmästare och ett barn till en timmerkarl.⁴

En betydelsefull del av den akademiska kyrkvårdens ekonomiska förvaltning sköttes med andra ord av klockaren, som förde längderna och levererade de medel han uppbar från de sörjande. Kyrkvårdens arbete har inskränkt sig till att samla in bänkhjror.

Räkenskaperna från stadens kyrkvård tyder på att denne fått arbeta mer än sin akademiska ämbetsbroder. Hans räkenskaper består av en journal med intäkterna införda kronologiskt och som sedan summerats vid årets slut. Årets bänkhjror angavs däremot enbart summariskt vid sammanräkningen och har antagligen samlats in vid ett tillfälle.

De ojämförligt flesta noteringarna i räkenskaperna handlar om avgifter vid begravningar. Sammanlagt 84 begravningar inom stadens societet skedde under 1748. Kostnaden varierade kraftigt. När kämnären Carl Holms hustru begravdes kostade klockringningen 8 daler silvermynt, bårtäcket 4 daler silvermynt och gravöppningen 10 daler silvermynt, medan inspektör Johan Zellstedts arvingar betalade 12 daler silvermynt för gravöppningen och 24 daler silvermynt sammanlagt för begravningen. Murardrängen Gefler däremot,

1 Fru Catarina Cronström, född Oldekopp, donerade dessa medel dels till de fattiga, dels till domkyrkans disposition. I testamentet 1745 anslogs 6000 daler kopparmynt till de fattiga och 1000 daler kopparmynt till den egna gravens omvårdnad. Söderberg & Swedlund 1934, s. 14-23. Vid en rannsaking 1784 kunde syssloman Groth inte redogöra för var dessa pengar var placerade. Swedlund 1934, s. 25.

2 Söderberg & Söderberg 1935, s. 3, 29, 34.

3 Testamentet finns återgivet i Söderberg & Söderberg 1935, s. 3-6.

4 ”Upsala Domkyrkio Räkningar för åhr [... 1748 [...]”, UDkD vol 55, ULA.

betalade bara 8 öre silvermynt för att begrava sina två barn i en gemensam grav. Flera befriades också från avgifter på grund av sin fattigdom. Utöver begravningar förekom en nedsättning av friherrinnan Schönströms dotter i den Svedbergska graven och en klockringning för kronofogden Jonas Kiällander vid dennes begravning i Helga Trefaldighets kyrka.¹

Försäljningen av gravplats till Fredrik Sparres efterlevande betydde nästan lika mycket för kyrkans intäkter som samtliga begravningar av stadens societets avlidna detta år. När domkyrkorådet behandlade arvingarnas anhållan om gravplatsen, motiveras ett högt pris dels med kyrkans svåra finansiella situation, dels med att den anvisade platsen sedan inte längre skulle stå till kyrkans disposition för andra ändamål. Priset sattes först till 212 daler kopparmynt men ändrades sedan, utan närmare motivering och utan arvingarnas synliga protester, till 600 daler kopparmynt (=200 daler silvermynt). Dessutom tvingades man ändra gravplats när det visade sig vara omöjligt att gräva på den först anvisade platsen.²

I stadens kyrkvärdars ekonomi var avgifter för gravplatser och vid begravningar viktigast. Vid sidan av dem stod avgifter för bänkhyror för 15 daler silvermynt och böter vid lägersmålsbrott (sex mellan ogifta) för 42 daler silvermynt. År 1741 hade lagstiftningen ändrats så att de som gjort sig skyldiga till lägersmål undslapp uppenbar skrift i kyrkan (att stå eller sitta på en särskild pall i kyrkan, den så kallade horpallen). Istället genomgick de hemlig skrift i sakristian och betalade böter, vars grundbelopp var 2 daler silvermynt.³

Domkyrkan och gåvoekonomin

Fru Ebba Leijonhuvuds donation är speciell genom sin storlek och varaktighet, men det är inte det enda exemplet på att gåvor hade stor betydelse för kyrkans ekonomi. Vanligen bestod annars donationerna av en engångssumma och var ingen fast och tillförlitlig intäkt. De var inte desto mindre den förmodligen viktigaste intäktskällan för att bekosta liturgiska föremål och utsmyckningar i kyrkan. Ofta var det skänker av färdigställda textilier, kandelabrar med mera, till exempel korkåpan från Gustav III 1788.⁴ I andra fall kan det röra sig om penningmedel, som när borgaren Roland Eliasson 1688 skänkte hälften av sitt arv efter sin svärfar rådmän Eric Hansson Angerman till kyrkan och den andra hälften till de fattiga.⁵ Efter branden 1702 var donationerna viktiga för att återupprätta ett värdigt kyrkorum. Uppsalas hävdatecknare Johan Benedict Busser omnämner i uppskattande ordalag hur domprosten och änkedrottning Hedvig Eleonoras bikt-fader Lars Molin förmådde henne att bekosta predikstol. Det hade, fortsätter Busser, varit otacksamt att inte också anslå givarens namn: därav initialerna H.E.R.S. (Hedvig Eleonora Regina Sveciæ) mitt över predikstolen.⁶

1 Kyrkvärdarnas räkenskaper, stadens 1735–1761, UDkD vol 61, ULA.

2 Domkyrkorådets protokoll 1748-01-13, 1748-01-22 & 1748-01-29, UDkD vol 1, ULA.

3 Furuhausen 1996, s. 169.

4 Domkyrkorådets protokoll 1638-08-27, § 1, 1638-12-22, § 2, UDkD vol 1, ULA, Band:

”Kyrckiones Acter 1638-1694”. Domkapitlets protokoll 1788-06-18, § 2, UDA vol A I:79, ULA.

5 Domkyrkorådets protokoll 1688-11-08, § 6, UDkD vol 1, band: ”Kyrckiones Acter 1638-1694”, ULA.

6 Busser del 1, 1773, s. 224.

Den nuvarande predikstolen i domkyrkan färdigställdes av Johan Burchardt Precht 1710 och bekostades med medel från änkedrottning Hedvig Eleonora.

Gåvor var en viktig del av domkyrkans ekonomi, alltifrån anbefallda kollekter till storartade skänker av inventarier, alltifrån drottningars till enkla församlingsbors gåvor. De olika föreställningar som var kopplade till gåvan var därför en mycket viktig förutsättning för domkyrkans ekonomi och man kan förstå om kyrkan, trots det lutherska budskapet om tron allena, inte ställde sig alltför avvisande till donationer.¹ K. H. Johansson berättar hur man i Ljungby församling i Småland sökte motverka att församlingsbor i en kapellförsamling gav gåvor till sitt kapell – när de egentligen borde ge dem till moderskyrkan.² En analys av kyrkoekonomins ekonomiska handlande måste ta hänsyn till den rationalitet som låg i gåvoekonomin och i överväganden kring det hinsides livet.³ Här skall bara kortfattat några aspekter påpekas.⁴

Samhällsplikt och tacksägelse

Man kan i sammanhanget erinra om likheterna med det klassiska Atens offentliga ekonomi. Den byggde till stor del på *leiturgia*, ett ord som givit upphov till det kristna uttrycket liturgi. Det betecknade företeelsen att rika atenare, både för att öka sin ära och som en bjudande plikt, bekostade offentliga anläggningar och begivenheter. Det grekiska liturgiska utövandet var också kopplat till religiösa händelser.⁵

Att det frivilliga givandet inte alltid skedde utan moraliska påtryckningar, har denna undersökning tidigare givit prov på. Insamlingsmetoder som kollekt och stamböcker, där givandet blev offentligt eller dokumenterat skapade förstås ett socialt tryck att bidra. Annika Sandén har ett exempel från Linköping 1610, där stiftets präster utsattes för kritik från både välboret och vanligt folk för att inte ha hjälpt till med domkyrkans reparation i tillräcklig mån. De lovade genast att bättra sig.⁶ Däremot gick den moraliska pressen för långt när en präst i samma stift förvägrade en man nattvarden för att han enligt prästen givit för lite till kyrkan.⁷

Vid sidan av den sociala pressen fanns också en religiös önskan att med sin gåva finnas i det heligas närhet, att bevara minnet av sig själv eller någon anhörig, som en sakral offerhandling eller rentav såsom en bjudande from plikt.⁸ Ett exempel är gåvan till domkyrkan från arkiater Roséns hustru. Hon skänkte denna på tacksägelsedagen med anledning av att hennes sjuka dotter hade blivit frisk.⁹

1 Gillgren 1995, s. 65–66.

2 Johansson 1938, s. 127.

3 När Weber tar sig an religiositetens påverkan på ekonomiskt handlande, är det det från gåvoekonomin skilda asketiska förhållningssättet, särskilt inom puritanismen, som fångat hans intresse. Donationen har enligt Weber visserligen en viktig roll i uppbyggandet av rutiniserad församlingsreligiositet, men framstår som individuellt handlings sätt närmast som irrationellt (vilket inte är detsamma som att handlings sättet saknar logik. Webers rationalitetsbegrepp är uttalat specifikt, särskilt beträffande ekonomiskt handlande). Weber 1995 (1934), även Weber 1985, 48, 141–144.

4 För ett mer ingående resonemang, se Weikert 2004, s. 222–229.

5 Finley 1992 (1973), s. 151.

6 Sandén 2005, s. 72.

7 Sandén 2005, s. 145.

8 Gillgren 1995, s. 10–13, 71–73.

9 1748 års räkenskaper i band ”Häfpennningar samlade uti Uppsala domkyrka år 1742[–1756]”, UdKD vol 67, ULA.

Monica Weikerts undersökning av de så kallade offerkyrkorna, vilka hade en särskild status som kyrkor där en böns verkan kunde förstärkas med en offergåva, framhåller ett mindre demonstrativt givande. Offergåvan gavs ofta i samband med krissituationer och som ett uttryck för kommunikation med Gud. Ofta var givarna anonyma och gåvorna bestod endast i mindre utsträckning av inventarier: pengar var den vanligaste skänken. Det skedde också att offerkyrkans församling i tacksamhet bad förböner för gåvogivarna.¹

Fattigvårdens finansiering och församlingen

Fattigvården var en av de verksamheter som bekostades med hjälp av gåvor. Som framgått försvann i stort sett fattigvårdsärendena från domkyrkorådets bord mellan 1688 och 1788. Under större delen av 1700-talet fanns i Uppsala ingen samordnad fattigvård. Tillstånd till tiggeri låg inte längre på domkyrkorådet utan gavs istället av domkapitlet och magistraten. Kyrkan bidrog med medel till hospitalet och hade också en egen kassa från vilken den fördelade medel till fattiga, hemlösa och förlamade som kom till kyrkan för att få hjälp.² Magistraten hade också en handkassa för stadens fattiga. År 1751 inrättade även akademien en understödsform, vilket minskade dess intresse för att delta i några gemensamma lösningar av fattigvården.³

Uppsala hospital hade en egen styrelse, bestående av ärkebiskopen, landshövdingen, domprosten, justitieborgmästaren och två tillsyningsmän från borgerskapet. Sammansättningen var ganska lik domkyrkorådets. Däremot betraktades det som kronans hospital med hela Uppland som upptagningsområde och inte bara till för Uppsala.⁴

Insamlingar i domkyrkan

Domkyrkans föreståndare förutsattes göra aktiva insatser för att få in pengar. Domkyrkoskråets anvisningar för fattigvårdens finansiering innebar bokstavligen att man gick med håven. Intäkterna skulle vara så kallade håvpenningar, kollekt i en särskild kista och gåvor vid arvskiften och större affärsöverenskommelser (särskilt fastighetsköp). Det överlät finansieringen till församlingsbornas samveten och kyrkoföreståndarnas moraliska påtryckningar.⁵

De bevarade fattigvårdsräkenskaperna från perioden ger noggranna upplysningar om utbetalningar till behövande personer, men har ingen samlad redovisning av intäkter.⁶ I domkyrkans bok över ”håvpenningar” finns ett system från 1754 och några år framåt, där den ”senare håvaren” alltid gått till de fattiga och redovisas i en särskild kolumn. Intäkterna från den senare håvaren verkar ha varit mellan tre och tio daler kopparmynt varje söndag. Den första håven gick till olika ändamål, men ibland kunde även den reserveras för de fattiga.⁷

1 Weikert 2004, s. 154, 160–161, 219.

2 Petré 1958, s. 401–402.

3 Petré 1958, s. 403.

4 Petré 1958, s. 396.

5 *Uppsala domkyrkas skrå*, Om de Fattigas Penningar, punkt 2–6.

6 Fattigvårdsräkenskaper 1670–1825, UDkD, vol 68, ULA.

7 Specialräkenskaper 1742–1844, UDkD, vol. 67, ULA.

Med en så regelbunden insamling i håven och kistan är det troligt att det fanns fasta normer för hur mycket man borde ge. Risken var stor att skämma ut sig som snåljäp inför sina bänkgrannar om man inte följde normen. Å andra sidan fanns också ett utrymme för en ”förhandling” mellan prästen och åhörarna. Om åhörarna inte accepterade ändamålet för kollekten, kunde de också demonstrera detta genom att bidra med mindre, eller helt avstå. Det var en möjlighet till inflytande som mer liknar det vi idag brukar kalla konsumentmakt, än en medborgarmakt utövad på en sockenstämma.

Adeln och donationerna

Jan Samuelson har uppmärksammat hur adeln genom gåvor, påkostade gravkor och andra anläggningar både manifesterat sig i kyrkorummet och ibland till och med kunnat hävda patronatsrätt. Gåvan innebar en representativ närvaro för givaren och de var därför avsedda att synas. Den förutsatte också någon form av motprestation eller åtminstone visad tacksamhet.¹ Gåvorna kunde därför både uttrycka och skapa lokal adlig makt.

I Uppsala avskar dock kungens regalrätt alla möjligheter för någon enskild adelsfamilj att fungera som patron för domkyrkan. Som grupp utövade adeln ett avsevärt inflytande över utformningen av domkyrkan och dess inventarier genom sina donationer och sina gravköp. Men det var, väl att märka, ett indirekt inflytande som normalt inte gav enskilda adelsfamiljer möjligheter att diktera beslut om förvaltningen av domkyrkan. Stormännens inflytande under tiden före reformationen var ofta större, trots den förreformatoriska domkyrkans långt större egendomar.

De medeltida prebendena

I den medeltida kyrkoekonomin hade gåvor och testamentariska överlåtelser spelat en avgörande roll för att bygga upp domkyrkans godsbestånd. Det pyrande missnöjet hos det världsliga frälset mot hur jordöverlåtelser till kyrkan varaktigt undandrog jord från dem som grupp, fick dem att välkomna Gustav Vasas kyrkoreduktion. Låt vara att Vasaätten självt verkar ha fått ut mest av godsindragningarna.²

En särskild medeltida donationsform var prebendena som var förknippade med riktade liturgiska ändamål och som redovisades avskilt i bokföringen. I många fall var prebendena riktade till ett särskilt altare i ett av domkyrkans kor och avlönade någon präst att hålla mässa tre till fyra gånger per vecka.³ De gods som skänktes till prebendet kunde förvaltas av domkyrkan eller av den person eller släkt som skänkte prebenden. Det var vanligare att stormännen än kyrkomännen valde den senare formen (”-männen” är, som vi skall se nedan, ett delvis missvisande efterled). Det blev också vanligare med en sådan särförvaltning där donatorns familj behöll kontrollen över godsen.⁴

1 Samuelson 2004, s. 101–102.

2 Söderberg 1977, s. 41.

3 Dahlbäck 1977, s. 120–121, 127.

4 Dahlbäck 1977, s. 121–123.

Gustav Banérs grav i det Banérska gravkoret. Adelns gravkor satte sin prägel på domkyrkan. Ofta var det adelns kvinnor som såg till att släktens minne vårdades, som Sigrig Banér som donerade medel för att vidmakthålla de Banérska och Stureska gravkoren.

Nya tidens försämrade förvaltningsrutiner av donationer

Den nya tidens donatorer hade inte alls samma möjligheter att kontrollera hur medlen användes av domkyrkan om det inte rörde sig om en riktad engångsinsats, till exempel Hedvig Eleonoras bidrag till predikstolen. Delvis handlade det om donationens form. En donation av gods är lättare att särskilja från andra medel och den kräver också en aktiv förvaltning för att den skall ge sin årliga avkastning. Därför förmådde domkyrkan urskilja Ebba Leijonhuvuds donation från 1653 genom seklerna.

Däremot hade domkyrkan uppenbarligen senast 1726 tappat bort en donation av en penningssumma från Sigrig Banér, också den från 1653 och med delvis samma syfte som den Leijonhuvudska: att vidmakthålla de Banérska och Stureska gravkoren.¹ Pengar var inte lika lätta att identifiera som jordegendom och det fanns få möjligheter att placera pengar så att de gav en årlig avkastning utöver genom jordköp.²

¹ Brev från vice pastorn Erik Boije till domkapitlet 1726, i UDA, *Uppgifter insända från prostar eller kyrkoherdar i vissa ämnen*, "Förteckning på adliga gravar i Uppsala ärkestifts kyrkor 1707–1758, vol F VI:4, ULA.

² Min tydligaste erfarenhet av denna skillnad är i förvaltningen av mina barns egendom. Det går hjälpligt att reda ut vem som är rätt ägare till gosedjuren och leksakerna som spritts över golven, men det är stört omöjligt om det är veckopengar som inte hamnat i rätt spargris.

Även ändamålet med donationerna skilde sig åt. Medeltidens prebenden bekostade en ständigt pågående verksamhet. Ett felaktigt utnyttjande eller medel som inte flöt in skulle ha givit omedelbart utslag. Sigrid Banérs och Ebba Leijonhuvuds yttersta vilja om underhåll av gravkoren var mer diffus och domkyrkoförvaltningens underlåtenhet att uppfylla ändamålet behövde inte märkas av förrän efter lång tid.

Greve Lewenhaupts tolkning av sin anmoders vilja, att donationen varit pant för en avgränsad summa pengar och syftande till att uppfylla vissa särskilt utpekade ändamål, bör ha sänt en ilning längs domkyrkorådets ryggrader.¹ I sysslomannens räkenskaper går det utmärkt att år för år följa hur stora inkomsterna var från de småländska hemmanen, men inte vad de använts till. Domkyrkorådets första åtgärd blev att försöka leta upp donationshandlingarna och se under vilka villkor domkyrkan egentligen fått denna donation. De medeltida sysslomännen kunde knappast hantera donationer med sådan lättfärdighet och man kan undra hur den nya tidens förvaltning påverkade givmildheten.

Adeln och gravköpen

För en besökare i Uppsala domkyrka är de adliga gravkoren en anslående del av domkyrkans inre. Adelsätternas intresse av gravplatser i Uppsala domkyrka, trots att deras anknytning till Uppsala och Uppland inte alltid var framträdande, hade att göra med Vasaättens initiativ att göra domkyrkan till en rikshelgedom. Enligt Göran Lindahl fanns följdriktigt redan under 1600-talet tendenser till ett vikande intresse från högadelns sida att skaffa nya gravplatser. De ätter som då tog domkyrkan i anspråk var mer geografiskt avgränsad till Upplandsadeln.² Dock tillkom så sent som 1691 det Oxenstiernska gravkoret, en tillbyggnad som påverkade kyrkorummet högst påtagligt.³ Den visar samtidigt på ett fortsatt intresse och på den högre kostnad hugade adelsätter ställdes inför, när de medeltida koren redan tagits i anspråk. En kommande sammanställning av gravminnen i Uppsala domkyrkas historia, kommer att ge större möjligheter att analysera hur adelns intressen av gravplatser i domkyrkan såg ut över tid.⁴

Branden 1702 och den efterföljande återuppbyggnaden av domkyrkan ställde adelsätterna med gravinnehav inför domkyrkoförvaltningens pockanden om att bidra, samtidigt som Uppsala inte längre intog sin gamla plats i riket. Under 1700-talet var det vanligt att domkyrkorådet utredde vilka som var ansvariga ägare av gravar. I en skrivelse 1731 påmindes innehavarna om att de skulle ställa i ordning sina gravar före 1 maj 1732, eller mista gravrätten.⁵ En liknande varning skickade domkyrkorådet till Gustaf Cronhielms arvingar 1748, som informerades om att graven var på väg att störta samman.⁶

1 Domkyrkorådets protokoll 1788-04-02, § 3, UDkD, vol 2, ULA.

2 Lindahl 1982, s. 30.

3 Ellenius 1982, s. 63.

4 Bengtsson 2007(b).

5 Bengtsson 2007(b).

6 ”Domkyrkorådets exped. 1771 & 1772” (trådhäftad lunta), i UDkD, *Domkyrkorådets handlingar* 1629-1809, vol 4, ULA.

Gravplan över domkyrkan från 1739. Begravningsrummen i domkyrkan följde indelningen i stånd och societeter. I högkoret med högaltaret låg biskoparna och runt koret placerades professorerna. Borgare lades vid bänkarna i gångarna. I de ståtliga gravkoren utmed kyrkans väggar låg adeln. Främst bland gravkoren tronar Gustav Vasas grav (kyrkans östsida, överst på gravplanen). På sydsidan nära högkoret, öster om tvärskeppet och mitt emot "Pålske Drottningens grav" (Katarina Jagellonica), ligger det på 1690-talet nybyggda Bengt Oxenstiernas gravkor. På gravplanen märks också en annan uppdelning än den efter stånd, nämligen den efter kön. I bänkraderna satt kvinnorna på norrsidan (till vänster på planen), medan männen satt på sydsidan. Gravskicket sorterade däremot efter familjetillhörighet och inte efter kön.

De adliga gravköpen innebar ett större direkt inflytande över domkyrkan från enskilda än donationerna, även om de ofta gick hand i hand, som t. ex. i fallet med Ebba Leijonhufvuds donation. Gravarna gav ett direkt avtryck i domkyrkans interiör och adelsätterna ägde gravrätten, vilket domkyrko-styrelsen inte kunde bortse ifrån. Däremot ger exemplen från 1700-talet upplysning om att det var ett innehav under villkor att gravarna också sköttes och att domkyrkorådet förbehöll sig rätten att föreskriva hur denna omvårdnad gick till.

Donationerna innebar därför ingen inskränkning i domkapitlets och domkyrkorådets förvaltning. Eventuellt bidrog de till ett kyrkorum där församlingsborna kände sig undanträngda; i den mån inte stoltheten över att höra till en så förnäm kyrka fick borgarna att svälja förtreten över att de i dödens stund var hänvisade till gravarna i gångarna.¹

Alldeles oavsett församlingsbornas känslor för sin kyrka, har genomgången av kyrkvärdarnas intäkter 1748 kunnat visa hur de adliga bidragen till finansieringen väsentligt minskade domkyrkostyrets behov av finansiering från församlingsborna. Ett enda adligt gravköp inne i kyrkan gav lika stora inkomster som drygt 80 begravningar av församlingsbor, varav en del ändå var påkostade (jfr tabell 3). Även om de adliga bidragen inte hotade domkyrkorådets och domkapitlets styre, minskade märkbart församlingsbornas möjligheter att använda sina bidrag till finansieringen som skäl för att hävda ett inflytande.

Adelsdamernas framträdande roll

Jan Samuelson har understrukit att det ofta var adelsdamer som tog initiativ till donationer och till gravköp för sina avlidna mäns räkning. I ett samhälle där kyrkorummets utformning annars styrdes av män, var donationen en möjlighet för kvinnor att påverka.² Jag har inte gjort någon systematisk studie av donatorernas könstillhörighet, men intrycket från källmaterialet tyder på att detsamma gällt för Uppsala domkyrkas del – Ebba Leijonhuvud, Hedvig Eleonora, Sigrid Banér och så arkiater Roséns hustru, som inte ens blir nämnd i eget namn i materialet, är några kvinnor som vi fått lära känna för sin givmildhet. Från 1300- och fram till tidigt 1500-tal var andelen kvinnliga donatorer 45 % och till övervägande delen hörde de till frälset.³ Den siffran är imponerande hög om man betänker att kvinnor endast disponerade en mindre del av jorden,

Denna mecenatmakt var den enda riktigt tydliga möjligheten för kvinnor att utöva inflytande över domkyrkan. Med den indirekta kyrkostyrelsen och med uteslutande män i domkyrkorådet, hade kvinnorna inte ens det begränsade utrymme för inflytande som kom andra församlingars kvinnor till del på sockenstämmorna.⁴ Där var visserligen kvinnornas rätt till medbestämmande begränsad och ifrågasatt, men existerade trots allt.⁵ I Uppsala kom kvinnorna

1 Bengtsson 2007(b).

2 Samuelson 2004, s. 101–102.

3 Dahlbäck 1977, s. 345–346.

4 Johansson 1937, s. 195–196.

5 Karlsson Sjögren & Lindström 2004. Däremot verkar inga kvinnor ha ingått i Linköpings sockenstämma 1600–1620, Sandén 2005, s. 76.

inför domkyrkorådet, som klagande, anklagade eller vittnen, de *ingick* aldrig i domkyrkorådet.

Tar man endast hänsyn till kvinnors inflytande över domkyrkan, utövades den av kvinnor hörande till rikets aristokrati i betydligt högre grad än av stadens kvinnor. Arkiater Roséns hustrus gåva flöt in i domkyrkans allmänna kassa, medan Hedvig Eleonora fick sina initialer på predikstolen. Det var en form av inflytande som var informell och beroende av enskilda kvinnors ekonomiska tillgångar. Den stod inte för något inflytande som tillkom kvinnor som kollektiv.

Intäkter och församlingsinflytande 1748

Genomgången av intäktsposterna visar att domkyrkans ekonomi var tämligen oberoende av församlingen. I sysslomannens räkenskaper utgjordes församlingens bidrag enbart av en mindre del av insamlade kollekt- och stamboksmedel. Till största delen torde denna i och för sig viktiga post också ha kommit från sammanskott på stiftsnivå och på domkapitlets anmodan. Individuella gåvor spelade förvisso en roll – i synnerhet Ebba Leijonhuvuds donation. Även om också församlingsbor gav gåvor innebar det emellertid inte att församlingen som kollektiv hade stor betydelse för ekonomin. I likhet med professorerna på 1630-talet var det enskilda församlingsbor som på detta sätt uttryckte sin ”affection och förmögenhet”.

Sysslomannens intäkter dominerades av intäkter från spannmål och spannmålsförsäljning: dels domkyrkokotunnorna, dels de småländska donationsgodsen. Donationsgodsen innebar att domkyrkan också efter kyrkoreduktionen innehade ett inte obetydligt antal gårdar, även om det inte kunde mäta sig med den medeltida domkyrkans gods innehav. Hyror och tomtören från domkyrkans hus och tomter i staden hade en underordnad roll, men de var givetvis viktiga som kyrkans ekonomibyggnader och som bostäder åt domkyrkans ämbetsmän.

Kyrkvärdarnas intäkter kom till stor del från församlingsborna, men det var i form av fastställda avgifter som togs ut för tjänster, främst vid begravingar och för bänkrummen. Domkyrkorådet behövde förmodligen inte förhandla med societeterna om avgifternas storlek i någon nämnvärd utsträckning och i alla händelser inte tillräckligt ofta för att det skulle stimulera framväxten av sockenstämmor. Istället fanns möjligheten till individuella val: att välja ett enklare begravningsceremoniel eller avstå från bänkrum, en möjlighet som enligt Börje Bergfeldt utnyttjades i stigande omfattning under 1700-talet i Stockholm och ledde till minskade intäkter i de av honom undersökta Stockholmsförsamlingarna.¹

Borgerskapets och akademikernas inställning till dagsverken i kyrkans tjänst är talande för hur man såg på gemensamma bidrag till kyrkan. Domkyrkans skrå ger utrymme för möjligheten att begära dagsverken av borgerskapet, medan akademikerna slapp undan. Under uppbyggnaden efter branden

¹ Bergfeldt 1997, s. 116.

hade borgarna också ställt upp vid ett flertal tillfällen. De gjorde det också 1748, men under förutsättning att även akademikerna ställde upp. Dessutom anmärkte de att domkyrkan rimligen borde ha tillräckliga medel för att klara sig utan att begära dagsverken. Nio år senare avvisades en liknande begäran helt, och domkyrkorådet fann sig i det.¹

Motsättningarna och ojämlikheten mellan societeterna ledde till en situation där akademikerna med hänvisning till privilegierna aldrig åtog sig degraderande arbetsplikt och borgerskapet efterhand vägrade befatta sig med det. Domkyrkorådet hade råd att undvika den konflikten och borgerskapet slapp därmed en börda. Samtidigt förstärkte det domkyrkans oberoende gentemot sin församling.

En jämförelse med andra socknar

Det fanns helt enkelt inga ekonomiska skäl till att ge församlingen i Uppsala ett direkt inflytande över domkyrkans vård. K. H. Johansson har förklarat frånvaron av sockenstämmor i Skåne bland annat med sockenkyrkornas rikedom och oberoende av församlingsbornas hjälp.² Det gäller inte minst för domkyrkan i Lund, där församlingsbornas obetydliga inflytande över domkyrkan motsvarades av en finansiering som i stort sett byggde på domäninkomster. Lunds domkyrkas ekonomiska oberoende av församlingen var ännu mer uttalad än i Uppsala.

Uppsala domkyrkas församlings betydelselösa bidrag till domkyrkans ekonomi kontrasterar däremot bjärt mot hur det såg ut i de flesta andra församlingar i de gamla svenska landskapen. Kristina Franzén beskriver vad ett kyrkobygge i landsbygdsförsamlingar i Växjö stift, med en någorlunda homogen social struktur, innebar av mångåriga sammanskott till kyrkkassan av församlingsborna, upprättandet av byggnadskommittéer och förtroendevalda samt segdragna strider på sockenstämman.

I kontrast till förhållandet i Växjö stift, var förfall ett vanligt öde för kyrkobyggnaderna i Strängnäs stift. Beroendet av församlingen var inte mindre, men dessa församlingar dominerades av storgods och statarlängor och saknade en inflytelserik social grupp som intresserade sig för vården av kyrkan. Frälsebönderna var för svaga, statarna flyttade årligen från gods till gods och godsägarna själva hade flyttat in till städerna.³

Sockenkyrkans ekonomiska beroende av församlingsbornas bidrag gjorde kyrkobyggandet till en kommunal politisk angelägenhet. Peter Aronsson visar i sin avhandling *Bönder gör politik*, där tre församlingar från Växjö stift undersöks, hur ärenden om kyrkoekonomin dominerar sockenstämmorna kring år 1700. På 1840-talet, när sockenstämmorna redan vandrat en lång väg mot utvecklingen till vår tids sekulära kommunala församlingar och därför breddat sin verksamhet betydligt, bestod stämmornas ärenden fortfarande till omkring 10 % av kyrkoärenden.⁴

1 Petré 1958, s. 412.

2 Johansson 1937, s. 232–234.

3 Franzén 2004, s. 94–96, 215–218.

4 Aronsson 1992, s. 71–72.

Tabell 4. Sysslomannens räkenskaper, utgifter 1748

Utgiftsposter 1748	Daler silvermynt
Avlöning efter domkyrkans stat	697
Byggningar och reparationer	2803
Extraordinarie expenser (mtrl, arbetskostnad, tull etc)	182
Inköpta persedlar	2295
Förbrukade och försålda persedlar	-
<i>Summa utgifter</i>	<i>5977</i>

Källa: "Upsala Domkyrkas Wanlige Räkning för året 1748", UDKD vol 28, ULA.

Anm: posterna har avrundats till hela daler silvermynt.

Utgifterna 1748

Sysslomannens utgifter

Räkenskaperna 1748 visar tydligt att sysslomannens huvudansvar rört vidmakthållandet av domkyrkobyggnaden (tabell 4). Av utgifter på sammanlagt nära 6 000 daler silvermynt avgick 2 803 daler silvermynt i ersättning till hantverkare och hantlangare som arbetat med byggande och reparationer. Ytterligare 2 295 daler silvermynt har åtgått till inköp av persedlar, vilka i de flesta fall har haft att göra med just byggnadsverksamhet. Bakom rubriken *extraordinarie expenser* döljer sig ytterligare poster. Bland annat har sysslomannen betalat 47 daler silvermynt i ersättning för frakt och lastning av sten, tegel, koppar, bjälkar, kalk samt från Stockholm tre urvisare och två kopparvingar. De tullpengar som betalats var för införsel av 8 000 stycken murtegel, 8 läster kalk, 8 skeppund näver, 8 tolfter bräder och 6 000 stycken kopparspik.

1748 höll återuppbyggnaden efter branden 1702 på att avrundas. En hel del arbete ägnades tornen. En list murades på det norra tornet och urmakare Grusell arbetade med tornens urverk. Det kostsammaste arbetet var förfärdigandet av ett av de två par kopparvingar som efter Hårlemans instruktioner skulle utgöra ornament under urtavlor på tornets västsida. Slottsarkitekt Eliander fick 71 daler silvermynt för en modell av vingarna, bildhuggare Ljung 233 daler silvermynt för att ha huggit modellen, kopparslagare mästare Österman fick 433 daler silvermynt för att ha förfärdigat vingarna och en anonym målare fick 10 öre silvermynt för att förbättra det som avskrubats under transporten av dem från Stockholm. Frakten kostade 10 daler silvermynt. Sammanlagt kostade vingparet 747 daler silvermynt eller drygt 10 % av sysslomannens samlade utgifter 1748.¹

Kopparen var den drygaste utgiftsposten av de inköpta persedlarna 1748. 8 skeppund, 9 lispund och 1/4 marker koppar köptes in för 1 296 daler silvermynt, samt därutöver gammal koppar för ytterligare 194 daler silvermynt. Andra stora poster var virke för 183 daler silvermynt och 10 800 murtegel för 224 daler silvermynt.

¹ Räkenskaperna redovisar de flesta enskilda posterna med konkreta penningutbetalningar i enheten kopparmynt, den vanliga myntsarten vid dagliga transaktioner. Silvermynten var den vanliga räkneenheten som posterna omvandlades till vid bokföring. Jag har i regel omvandlat enheterna till daler silvermynt.

De enda redovisade inköpen för domkyrkans räkning som inte kan kopplas till byggnadsverksamheten, är inköpen av några böcker för 25 daler silvermynt. Det var emellertid inte bara domkyrkan som underhölls med sysslomannens medel. 470 daler silvermynt spenderades på ärkebiskopsgårdens flygelbyggnad, 133 daler silvermynt på ett stall i sysslomansgården och ytterligare en ospecificerad summa gick till takläggning av konsistoriebyggnaden. Sysslomannens budget underhöll också stiftets byggnader och var inte bara en angelägenhet för församlingen.

Sysslomannastatens bistånd till stiftet är också tydligt i avlöningslistan. Förutom sysslomannens egen lön på 253 daler silvermynt gick 140 daler silvermynt till magister Norin i lön för notariesyslan, samt 25 daler silvermynt till samme Norin för införskaffande av förnödenheter till domkapitlet. Vidare fick domkapitlets pedell Tidstedt 80 daler silvermynt i lön.

Organistens invecklade löne- och anställningsförhållanden

Sysslomannens fjärde avlöningspost på 188 daler silvermynt gick till director musices och organisten Johan Henrik Engelhart. Denne hade varit en omstridd figur från sin tillsättning 1727 fram till dess att han, åtminstone formellt av åldersskäl, avsattes 1763 (han var född 1694).

Avlöningen av organisttjänsten belyser hur krånglig ansvarsfördelningen för olika funktioner kunde bli i Uppsala på grund av uppdelningen mellan olika societeter. Engelharts företrädare, adjunkten och senare musikprofessorn Erik Burman, hade 1719 av magistraten och konsistoriet kallats till tjänsten som organist. Året därpå hade Kungl. Maj:t anvisat honom 107 1/2 daler silvermynt från sysslomannens medel, alltså betydligt lägre än Engelharts tilldelning 1748. Åren innan hade domkyrkorådet innehållit Engelharts lön på grund av missnöje med hur han skött sin tjänst.¹ Engelharts efterträdare Litzelius fick 1764 100 daler silvermynt av staden, 40 daler silvermynt av akademien och 50 daler silvermynt av sysslomannens medel i organistlön, vidare 23 daler silvermynt av staden och 80 av sysslomannens medel i lön som rector cantus, samt därtill ett augment av Kungl Maj:t.²

Ansaret för lönen delades alltså mellan de två societeterna och sedan 1720 tillkom också medel från sysslomannen. Också ansaret för tjänsten var delad. Magistraten och konsistoriet tillsatte Burman, domkyrkorådet avsatte honom och utlyste tjänsten som organist. Konsistoriet värnade om Burman och protesterade mot valet av Engelhart inför universitetskanslern. Kanslern avvisade konsistoriets protest och domkyrkorådet kunde tillsätta Engelhart. Närmare 40 år senare var det universitetskanslern von Höpken som avsatte Engelhart. Efterträdaren Nils Litzelius föll konsistoriet bättre på läppen. Det hade 1727 visat motvilja mot att låta en obildad organist från Karlskrona (alltså Engelhart) ha ansaret för musicerande studenter och utdelningen av musikstipendier till studenterna.³ När det år 1788 var dags för en ny organist kunde domkyrkorådet

1 Annerstedt 1914, s. 527, inkl. not 1.

2 Annerstedt 1914, s. 529, inkl. not 6.

3 Annerstedt 1914, s. 527–529.

Tabell 5. Akademiska kyrkvärdens räkenskaper, utgifter 1748

Utgiftsposter 1748	Daler silvermynt
Orgeltramparlön (Ströberg), för juli 1747–juni 1748	20
Notariatslön, domkyrkorådet (mag. Alm)	16
Klockställning (Horner)	8
Kyrkvärdslönen	16
Organistlön (Engelhart), juli 1747–juni 1748	50
<i>Summa</i>	<i>110</i>

Källa: "Upsala Domkyrkas Räkningar för åhr [...] 1748 [...]", UDkD vol 55, ULA.

Anm: avrundat till hela daler silvermynt.

Tabell 6. Stadens kyrkvärds räkenskaper, utgifter 1748

Utgiftsposter 1748	Daler silvermynt
Löner och arvoden	145
Underhåll av inventarier	1
Ved och kol	17
Vin och vaxljus	93
Skrivmaterial	2
Övriga förbrukningsvaror (olja, talg, ister, lim, sand)	187
<i>Summa utgifter</i>	<i>435</i>

Källa: Kyrkvärdarnas räkenskaper 1748. UDkD vol 61, ULA.

Anm: omräknat från daler kopparmynt och avrundat till hela daler silvermynt.

tillsätta en vikarie utan vidare procedurer, men när denne sedan anmält sig som sökande till den då ledigförklarade ordinarie tjänsten som organist inträdde samma komplikation som tidigare: att organisten också var director musices vid Kungl. akademikapellet. Domkyrkorådet ville därför avvakta sökanden från akademien.¹ Som framgick i kapitel 4, hade magistraten istället hört rykten om att domkyrkorådet på egen hand ville skilja de två befattningarna åt.

Kyrkvärdarnas utgifter

De av den akademiska kyrkvärden förvaltade medlen utnyttjades 1748 till att betala ut fixerade löner till anställda och folk med förtroendeuppdrag i kyrkan (tabell 5). Utbetalningen för klockställningen bör emellertid tolkas som en ersättning för utfört arbete vid ett särskilt tillfälle, inte som en fast lön. Andra år kan bjuda på större variation i utbetalningarna, men huvudintrycket blir att den akademiska kyrkvärdens kassa utnyttjades för lönedel som utbetalades regelbundet en å två gånger årligen. Även här framstår den akademiska kyrkvärdens plikter som betydligt mindre betungande än stadens kyrkvärds. Även stadens kyrkvärd betalade löner och arvoden och det i större omfattning än den akademiska kyrkvärden (tabell 6).

¹ Domkyrkorådets protokoll 1788-10-11, § 3, UDkD vol 2, ULA.

Förutom sin egen lön betalade stadens kyrkvärd till kyrkväktare, ringare och klockare. Han ansvarade dessutom för inköp av förbrukningsvaror som bränsle, vin till nattvarden, vaxljus, olja som smörjmedel till urverk, klockor och orgel samt skrivmaterial till den egna bokföringen och till domkyrkorådets protokoll. Stadens kyrkvärd måste i högre utsträckning följa upp förråden, göra upphandlingar med kolbönder, med Uppsalas köpmän och vid ett par tillfällen också med köpmän från Stockholm. Från talghandlare Diurberg i Stockholm köpte kyrkvärderna 30 lispund talg i augusti. Även större partier vin köptes från Stockholm, medan mer akuta behov kunde köpas in från rådmän Kiehler eller Madame Maria Elisabet Sten i Uppsala.

1748 reparerade gördelmakare Goldhan en ljusarm till en kostnad av 27 öre silvermynt och 25 spik inköptes för 5 öre silvermynt för att reparera bänkpallar. Det är de enda tydliga exemplen på underhåll av inventarier. Inköp av inventarier med kyrkvärdarnas medel är mycket ovanligt och kyrkvärdarnas medel var förmodligen för obetydligt för att kunna stå för det inre underhållet. Det föll istället mestadels inom sysslomannens budget, i den mån det inte tillgodosågs genom ytterligare tillskott av olika slag.

I 1748 års räkenskaper redovisade stadens kyrkvärd en fordran han själv hade på 618 daler silvermynt (tabell 6), en anmärkningsvärt hög siffra som tycks visa att kyrkvärderna både var en förmögen man och att den kassa han förvaltat vid något tillfälle hade drabbats av betydande underskott. På 1780-talet uppmärksammades som ett problem att kyrkvärdarna byggde upp personliga skulder för att de invärtes medlen inte räckte till. Ärkebiskopen uttalade 1790 att kyrkvärdarna i sådana fall skulle få täckning från de utvärtes medlen.¹

Sammanfattning om utgifter

Sysslomannens utgifter och ansvarsområde dominerades av kostnader som hörde till underhållet av domkyrkan och andra byggnader. Drygt 5 000 daler silvermynt lades på betalning för arbetskraft, inköp av persedlar och på transporter. Drygt 600 daler silvermynt gick till löner enligt domkyrkokostaten 1695, främst till sysslomannen själv men också till domkapitlets notarie, vaktmästare samt till domkyrkans organist.

Sysslomannens medel kom således inte bara domkyrkan till godo, utan även domkapitlet. Detsamma kan sägas om byggandet. Just 1748 gick mer än 600 daler silvermynt till underhåll av ärkebiskopsgård, sysslomansgård och konsistoriebyggnad, vilket kan ses som domkapitlets ensak och ingen församlingsangelägenhet. Därför kunde sysslomannens verksamhet aldrig underställas domkyrkorådet. Detta kunde ju enbart bestämma över församlingskyrkan, inte över stiftets angelägenheter.

De invecklade löneförhållandena för organisten motsvarades av väl så invecklade ansvarsförhållanden över den tjänsten. Både domkyrkorådet och det akademiska konsistoriet gjorde anspråk på inflytande.

Kyrkvårdarnas utgifter gick också i övrigt till löner till orgeltrampare, domkyrkorådets notarie, klockare och övriga domkyrkans funktionärer. Stadens kyrkvård stod också för inköp av förbrukningsvaror i samband med gudstjänsten, såsom nattvardsvin, bränsle med mera. Det kan beskrivas som att kyrkvårdarna med sina medel ansvarade för den verksamhet som försiggick inne i domkyrkan. De förberedde för gudstjänsten. Kyrkvårdarnas utgifter var tydligare knutna till domkyrkan. Det var inga medel domkapitlet kunde eller ens övervägde att utnyttja. Stadens kyrkvård var mer involverad i verksamheten än akademins kyrkvård.

Domkyrkoekonomin och omvärlden

Göran Dahlbäck beskriver den medeltida domkyrkan som en stad i staden. Det indirekta ekonomiska utbytet av domkyrkoorganisationen var förmodligen avsevärt, om än svårt att mäta. Av Uppsalas c:a 1500–2000 invånare vid 1400-talets slut hörde omkring 400–500 till domkyrkostaden. De bidrog som konsumenter till att stimulera stadens näringar – inte minst då flera av dem hade avsevärda rikedomar. Dessa kunde samtidigt ha utgjort ett hinder för borgarna genom att de utvecklade en egen fjärrhandel. Dessutom ägde domkyrkan flera fastigheter i staden som den tog ut bodhyra för från de borgare som hyrde in sig.¹ Troligen sålde också domkyrkan en hel del spannmål till Uppsalaborna.²

Det direkta ekonomiska utbytet var ganska magert för stadens del. Av de dryga 2000 mark som fabrican betalade ut 1497, fick Uppsalaborgarna endast drygt 38 mark i ersättning för arbete och varor, av dem drygt 7 mark (0,3 %) för arbete och drygt 31 mark för varor. Antar man att osäkra men möjliga utbetalningar gick till Uppsalaborgare, kan andelen ha varit så hög som 0,4 % av utläggerna för arbete, 11 % av utläggerna för varor. När det gällde inköp av varor fick Stockholms borgare en betydligt högre andel (16,3 %), medan ersättning för arbete låg under en procent också för dem.³

Det medeltida Uppsala domkyrka var en jämförelsevis sluten organisation. Den tillgodosåg i möjligaste mån sitt behov av material och arbetskraft inom den egna organisationen. När det inte gick, handlade det ofta om behovet av exklusiv fjärrhandel som ändå inte kom Uppsalas borgare till del. Domkyrkan var i stort sett självförsörjande på arbetskraft. Mer än 90 % av ersättningen för arbete gick till folk inom domkyrkoorganisationen.⁴ Förhållandet mellan domkyrkan och stadsbefolkningen har beskrivits som frostigt under medeltiden.⁵ Något bättre verkar relationerna ändå ha blivit efterhand. Under 1400-talet kan man bland alla präster och frälsepersoner också finna ett antal borgare från Uppsala och Stockholm som donatorer till kyrkan.⁶

1 Dahlbäck 1986, s. 190. Ljung 1954, s. 4.

2 Dahlbäck 1977, s. 280.

3 Dahlbäck 1986 s. 179–184, tabell 16, s. 182.

4 Dahlbäck 1977, s. 185–190; Dahlbäck 1986, tabell 16, s. 182.

5 Ljung 1954, s. 4–6; Lindahl 1982, s. 27–28, 30.

6 Ljung 1954, s. 12; Dahlbäck 1977, s. 344, 377.

När kyrkoreduktionen krympte domkyrkans ekonomi till en femtedel av den medeltida domkyrkans, måste det också ha påverkat domkyrkans indirekta ekonomiska betydelse för omgivningen. På sikt var emellertid Uppsala universitetets återuppståndelse och tillväxt en god kompensation för detta bortfall.

Hur såg det ut med det direkta ekonomiska utbytet? Jag skall inte göra några försök till beräkningar. Däremot vill jag belysa några faktorer som tyder på att en minskad betydelse på grund av domkyrkans magrare resurser, motverkades av att domkyrkans ekonomi efter reformationen blev öppnare i förhållande till omvärlden.

Från "stad i staden" till marknadsberoende domkyrka

Uppsala domkyrkas medeltida gods innehav var stort men det var inte särskilt geografiskt spritt. Drygt hälften av fabricans landbohemman låg mindre än 20 km från staden och kanikernas hemman låg ännu närmare. Prebendaternas gårdar låg mer spritt över Uppland. I de till Uppsala angränsande häraderna Ulleråker och Vaksala ägde domkyrkan 51 % respektive 49 % av alla hemman.¹ Godsinnehavet låg alltså på ett sådant avstånd att avrad och dagsverksskyldiga landbor enkelt kunde komma in till staden.² Avraden levererades i både spannmål och pengar. Från fyra mer avlägsna rättardömen (gårdarna var indelade i rättardömen, med en rättare som samlade in avraden) levererades enbart pengar. Dahlbäck antar att dagsverken ofta utgick i form av körslor.³

Ärkebiskopsbordets 135 gårdar hade en annan spridning. De låg i stiftets södra del, längs vattenvägarna mellan Uppsala och Stockholm.⁴ Det berodde på att ärkebiskopen agerade i det senmedeltida maktpolitiska spelet och hade byggt upp replipunkter vid Mälaren och i Stockholms närhet. I så måtto var godsinnehavet ett uttryck för samma autarki, även om funktionen var annorlunda än för fabricans gods.⁵ En av ärkebiskopens stödjepunkter spelade en avgörande roll i det politiska spelet i unionstidens slutskede. Riksföreståndarens Sten Sture d.y:s angrepp 1516–1517 mot ärkebiskop Gustav Trolles borg Stäket på Stäkesön i Sigtunafjärden, gav Kristian II ett skäl till den efterföljande invasionen av Sverige och till den summariska process som slutade med Stockholms blodbad 1520.⁶

De ökade avstånden

Den nya tidens ekonomi innebar inte bara att spannmålsintäkterna minskade. Den geografiska koncentrationen av fabricans gods innehav byttes mot ett system med en jämn spridning av intäkter från hela stiftet – först genom tilldelning från tiondet, senare genom Johan III:s tilldelning av domkyrkotunnor.⁷ Visserligen utgjorde tionden från stiftets socknar även tidigare en del

1 Dahlbäck 1977, s. 41–42; Dahlbäck 1986, s. 174–175.

2 Dahlbäck 1977, s. 373.

3 Dahlbäck 1977, s. 279.

4 Dahlbäck 1986, s. 174.

5 Dahlbäck 1977, s. 373.

6 Larsson 1997, s. 423–426, 440–444.

7 Se ovan, kapitel 2, avsnittet *Reduktionen och den nya ekonomin*.

av inkomsterna, men efter reformationen dominerade geografiskt decentraliserade intäkter i spannmål domkyrkoekonomin. Utöver domkyrkotunnorna fanns Ebba Leijonhuvuds donation av de småländska hemmanen, vilka låg över 300 km från Uppsala.¹ En transport av domkyrkotunnorna till Uppsala skulle förmodligen ha inneburit c:a 120–150 foror och närmare 1000 betalda dagsverken till förbönder.² Till skillnad från under medeltiden, och till skillnad från Lunds domkyrka också in på 1700-talet, hade ju Uppsala domkyrka inga underlydande bönder i stiftet som kunde beordras till forning.

Istället för att föra in spannmålen till Uppsala, såg sysslomannen till att den såldes enligt markegångstaxan närmare platsen för uppbörderna. Domkyrkotunnor verkar ha samlats in i kyrkohärbärgena och sålts lokalt under förmedling av sockenprästen.³ Även i de fallen var relationen till köpmän i olika städer viktig.

För de småländska donationsgodsets del var det den där anställde rättaren som ansvarade för omvandlingen. Han levererade till domkyrkan de medel som kvarstod efter diverse avkortningar.⁴ Ibland kunde medlen utnyttjas på plats, som när domprost Rudbeckius 1691 beordrade rättaren för de småländska godsen att betala ut 100 daler silvermynt till orgelbyggare Cahmans hustru i Växjö.⁵ Rudbeckius betalningsorder fäster uppmärksamheten på att inte bara spannmål utan också penningar inte så enkelt lät sig flyttas över längre sträckor.⁶

Det var inte bara transportkostnaden som talade för omvandlingen. Domkyrkan behövde inte bröd utan pengar till bräder, koppar och spik. Böndernas virke och andra produkter fick domkyrkan köpa istället för att ta ut som avrad från landbor. Det är troligt att den närmaste landsbygden fick tillbaka mer i ersättning än vad den gav ut i utgiften för domkyrkotunnan.

Uppsalabornas ekonomiska utbyte

Också för Uppsalaborgarna kunde domkyrkan ge en god återbäring på insatserna i kollekt och avgifter. Till skillnad från den medeltida kyrkan hade sysslomannen inte tillgång till en stor hantverkarstab, utan enbart några anställda drängar för grovarbetet. Räkenskaperna 1748 ger intryck av att de flesta som utförde arbete på domkyrkan inte var permanent knutna dit, utan fick lön efter en konkret och tidsbegränsad arbetsinsats. När ett intensivt återuppbyggnadsarbete efter branden pågick 1703–1708, skiftade arbetsstyrkan väsentligt beroende på säsongen från drygt 10 till över 100 personer.⁷

1 Se ovan, kapitel 5, avsnittet *Sysslomannens intäktsposter*.

2 Beräkningen utgår från att 30 000 liter spannmål vägde c:a 20 000 kg och att en hästdragen vagn eller släde klarade av mellan 130 och 170 kg:s last. För det vidsträckta Uppsala stift är c:a en veckas forning i medeltal förmodligen en uppskattning i underkant. Båttransporter gick lättare men skulle i många fall inte ha varit aktuellt eller i vilket fall inneburit en hel del forning till någon vattenväg. Beräkningsunderlaget till denna uppskattning har jag fått från professor Jan Lindegren, Historiska institutionen, Uppsala universitet (e-post till författaren 2007-01-08).

3 Domkapitlets protokoll 1676-09-27, § 8, UDA vol A I:8, ULA.

4 Söderberg & Söderberg 1935, s. 3, 29, 34.

5 Handlingar angående de småländska hemmanen (räkenskaper), UDkD vol 12, ULA.

6 Fredrik Thisner har i sin avhandling om indelta officerare under 1700-talet en intressant diskussion om avståndens problematik som en del i officerarnas mödor med att omvandla den lön de fick i naturprodukter (bruksvärden) till pengar (bytesvärden). Thisner 2007, s. 80–83.

7 Söderberg 1936, s. 210–211.

För mer konstnärligt avancerade arbeten var det ekonomiska utfallet för Uppsalaborna förmodligen ringa. I exemplet med vingparen 1748 får en anonym målare 10 öre silvermynt för att bättra på guldfärgen som skavts av vid frakten från Stockholm. Samtidigt gick 666 daler silvermynt till en kopparslagare och en bildhuggare i Stockholm.¹ Det var samma mönster som Dahlbäck visar i sin undersökning av år 1497. För det kontinuerliga underhållet låg emellertid Uppsalaborna närmare till hands. Ett exempel bland flera är när glasmästare Sparling och hans fyra hantlangare 1748 kvitterade ut 13 daler silvermynt för de ständigt återkommande reparationerna av domkyrkans fönster.²

I ljuset av de geografiskt spridda uppbördsställena, bör man inte enbart tolka den reformerade kyrkans anknnytning till kronans fogdeförvaltning som en förlust av kyrkligt inflytande. Troligen innebar det också en vinst i form av ökad effektivitet och minskade transaktionskostnader, när väl Gustav Vasas fogdeförvaltning vunnit full kraft. Fogdeförvaltningen var en effektiv organisation för att omvandla intäkter och förflytta dem över längre avstånd.³ Det konsortium sysslomannen och länsstyrelsens revisionssekreterare och vice landshövding bildade 1788 för att arrendera domkyrkotunnorna i Ångermanland, utnyttjade troligen de kontaktnät som kunde byggas upp inom fögderiförvaltningarna.⁴

Sammanfattningsvis innebar den nya ekonomin en väg bort från den medeltida autarkin till ett omfattande ekonomiskt samspel med aktörer utanför domkyrkoorganisationen. Domkyrkan under nya tiden agerade väsentligen i en penningekonomi och förlitade sig mer på försäljning och köp av tjänster. Ekonomiskt utgjorde inte längre domkyrkan en stad i staden, som under medeltiden.

Domkyrkan och kreditgivningen

Kreditgivning var en väsentlig del av de ekonomiska relationer som band samman människor i det tidigmoderna samhället. De var en del av den ömsesidiga hjälpen i ett lokalsamhälle.⁵ På samma sätt band de samman de borgerliga nätverken. De personliga förtroenden och ömsesidiga förpliktelser som fanns inom nätverken var en förutsättning för kreditgivningen, samtidigt som den bidrog till att banden inom nätverken stärktes.⁶ Även om kreditgivningen i tidigmodern tid främst syftade till att räcka ut en hjälpande hand till en medmänniska, eller kanske binda henne i ett skuldberoende, hindrade det inte att krediterna också bidrog till en ökad penning- och varucirkulation. De som hade mer än tillräckligt lånade ut av sitt överflöd dit där kapitalet behövdes mer. För

¹ Se ovan, kapitel 5, *Sysslomannens utgifter*.

² "Upsala Domkyrkas Wanlige Räkning för året 1748", UDkD vol 28, ULA. Se även Bengtsson 2007(a). Sysslomannen hade ofta anledning att anlita glasmästare för att ersätta trasiga rutor. När vid något tillfälle en glasmästare måste hämtas från Stockholm, omtalas det särskilt.

³ Den kamerala organisationens effektivitet från Gustav Vasa och framåt var av avgörande betydelse för att bygga upp den svenska maktstaten. Glete 2002, 189–190.

⁴ Se ovan, kapitel 4, *Domkapitlet och sysslomannen efter 1760*.

⁵ Fagerlund 2002, s. 93–120.

⁶ Hasselberg 1998, s. 118–120.

köpmännen spelade de kortfristiga krediterna också en avgörande roll för att övervinna affärer över längre avstånd.¹

Ett omdöme om kyrkan, till exempel hos Max Weber, är att den var en bromskloss för en kapitalistisk utveckling, bland annat genom att hämma penningcirkulationen.² En doktrin i den medeltida kyrkan fördömde tagandet av ränta som varande ocker, något som dock i praktiken verkar ha mjukats upp till en kritik av vad man såg som oskäligt höga räntor.³ Till stor del framstår också kyrkan som en institution som band kapital – ett slags svart hål för penningcirkulationen. I kyrkorna samlades skatterna på hög för att sedan aldrig lämna kyrkorummet. Ekonomins inriktning på kyrkobyggnaderna innebar att stora resurser bands i en byggnad som inte kunde avyttras och inte heller fungera som säkerhet vid en belåning.⁴

Kyrkoreduktionen innebar att stora resurser frigjordes, mest för att sedan utnyttjas för militär upprustning. När statskontoret under stora nordiska kriget (1700–1721) administrerade en liknande insamling av kyrkors guld och silver för att understödja krigsansträngningarna, försökte domkapitlet 1712 avvärja den hotande konfiskationen med argumenten att det rörde sig om donationer från förnämsta personer, ”till evärdigt monument förärade”, att de smyckade landets förnämsta kyrka och ofta var efterfrågade av besökande som önskade se dem.⁵ Det eviga monumentets värde ställdes mot de timliga militära behoven av nedsmälta konstskatter och ständiga penningflöden. Inom den militära sektorn var omsättningen hög och investeringarna i militär kapacitet kortlivade – i synnerhet sedan den militära revolutionen sedan 1400-talets slut minskat betydelsen av de medeltida fasta befästningsverken och skapat en militärteknologisk utveckling där militärt material föråldrades i allt snabbare takt.⁶

Kyrkorna i krediternas väv

Intressant nog fanns ett annat argument i domkapitlets skrivelse 1712. Den kostsamma återuppbyggnaden efter branden, menade man, hade satt domkyrkan under så hårt tryck från sina borgenärer och en växande skuldränta, att domkyrkan kunde behöva utnyttja sin silver- och gulds katt till underpanter. Liknande omständigheter sades ha drabbat Åbo domkyrka och hade i det fallet varit skäl för befrielse från att leverera silver till statskontoret.⁷ Domkyrkan var tydligen tillräckligt insnärjd i krediternas väv för att behöva tänka tanken att

1 Müller 1998, s. 216–217.

2 Weber 1987, s. 258–259.

3 Le Goff 1990 (1986), s. 94–100.

4 Detta så mycket mer som brukspanter var den dominerande säkerheten fram till 1600-talets slut, då inteckningar i fastigheter började slå igenom. Ågren 1992, s. 47–48. Ingetdera av alternativen kan ha fungerat för kyrkan som fastighet. Däremot kan inventarierna fungera som säkerhet i bägge avseenden.

5 Domkapitlet i Uppsala om silvret i domkyrkan, 12 / 2 1712, Det odelade kansliets och statsexpeditionerna intill 1840 / Kollegiers m. fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, Konsistorierna / 10. Uppsala konsistorium, RA vol. 4, 1701–1712.

6 McNeill 1984 (1982), bl. a. s. 80, 88–91.

7 Domkapitlet i Uppsala om silvret i domkyrkan, 12 / 2 1712, Det odelade kansliets och statsexpeditionerna intill 1840 / Kollegiers m. fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, Konsistorierna / 10. Uppsala konsistorium, RA vol 4, 1701–1712.

Tabell 7. Skulder och fordringar redovisade i 1748 års sysslomans- och kyrkvärdsräkenskaper

Skuldposter 1748	Daler silvermynt
Skulder, sysslomannens räkenskaper	4027
Fordringar, sysslomannens räkenskaper	4606
Stadens kyrkvärds inestående fordran	618
<i>Summa</i>	<i>110</i>

Källa: "Upsala Domkyrkas Wanlige Räkning för året 1748", UdkD vol 28, ULA.

Kyrkvärdarnas räkenskaper 1748. Udkd vol 61, ULA.

Anm: posterna har avrundats till hela daler silvermynt.

pantsätta sina inventarier. Och domkyrkan fungerade inte bara som gäldenär. När domkapitlet 1701 ställde förre sysslomannen Noraeus till svars för ett underskott i räkenskaperna, kontrade denne med en restlängd på folk som var skyldiga domkyrkan sammanlagt 4000 daler silvermynt. Han begärde respit till nästa disting för att driva in skulderna.¹ I en rapport om Helga Trefaldighets kyrkas tillgångar 1710, framgår att kyrkan hade förpantat en del silver till domkyrkan.² Det fanns troligen en kreditmarknad kyrkorna emellan, med silverinventarier som brukspanter.

Weber har noterat hur religiösa inrättningar som tempel och kloster i flera civilisationer har varit betydelsefulla och betryggande depositionsinrättningar.³ Tidigare forskning har pekat ut kyrkorna som inte obetydliga lokala kreditinstitutioner före det privata bankväsendets genombrott under 1800-talet. En mer formaliserad kreditgivning växte fram från slutet av 1700-talet. Prästen Hyltenius från Vislanda socken deklarerade som nytillträdd kyrkoherde 1807 att inte mer än 16 riksdaler fick ligga "fruktlösa" (det vill säga oanvända, undandragna penningcirkulationen) i kyrkkistan – resten skulle lånas ut mot 5 % ränta.⁴

Domkyrkans skulder 1748

Sysslomannens räkenskaper 1748 redovisar skulder och fordringar under rubriken *behållet inventarium* i räkenskaperna (tabell 7). Sysslomannen redovisade två lån, varav det största var en försträckning på 3 693 daler silvermynt som Kungl. Maj:t hade beviljat för reparation av ärkebiskopshuset 1748–49. Domkyrkan hade också lånat av akademien 1728 mot 6 % ränta och av den skulden återstod 333 daler silvermynt år 1748. Ändamålet med detta lån framgår inte av räkenskaperna, men 1728 hade domkyrkorådet svårigheter med att betala orgelbyggaren Johan Cahman för den nya orgeln och diskuterade behovet av att låna.⁵ I ett protokoll från sommaren 1746 redovisade syssloman Zelling att domkyrkan tagit upp lån

1 Domkapitlets protokoll 1701-08-28, § 8, UDA vol A I:16, ULA.

2 Kyrko- och prästgårdsinventarier, 1695–1717, handling nr 777, i Handlingar rörande ecklesiastikstaten och dess boställen, Uppsala länsstyrelses arkiv, landskontoret, ULA (vol G VI e 4 {3}).

3 Weber 1987, 259–260.

4 Lilja 2004, s. 42–43; Svensson 2001, s. 136–137.

5 Register, Uppsala domkyrkoråd 1728, Stiftshistoriska kommittén i Uppsala.

från akademien vid två tillfällen. År 1728 lånades 1 333 daler silvermynt mot 6 % ränta och två år senare lånade domkyrkan ytterligare 1 000 daler silvermynt, denna gång utan ränta. År 1746 hotade lånet att växa domkyrkan över huvudet. För att kunna lösa det förhandlade sysslomannen om en snar återbetalning motsvarande summan för det första lånet, mot att akademien efterskänkte räntan.¹ Två år senare verkar denna skuld vara i stort sett likviderad.

Trots att domkyrkan 1748 var i slutskedet av den omfattande återuppbyggnaden efter branden, belastades alltså ekonomin endast av dessa lån. Det stora lånet från Kungl Maj:t var helt nytt och var genom sin utformning närmast en förskottering av medel inom domkyrkans stat. Samtidigt visar historien med lånet från akademien att ett lån mot ränta kunde bli ett stort bekymmer om det inte återbetalades snabbt eller hölls nere genom regelbundna amorteringar och ränteinbetalningar.

Domkyrkans fordringar 1748

Insikten om behovet av regelbundna avbetalningar gav domkapitlet senare självt uttryck för, när det 1788 kritiserade sysslomannen att ha låtit Johan Bångs änkas hyresskuld genom åren växa sig så hög att den till slut måste avskrivas. Domkapitlet uppmanade sysslomannen att bevaka fordringarna så att detta inte upprepades.²

År 1748 verkar inte denna insikt ha präglat den ekonomiska förvaltningen: inte heller när domkyrkan var fordringsägare. Sysslomannen redovisade flera fordringar 1748, bland annat en på 244 daler silvermynt på akademien för utlånad koppar 1718. Förutom akademins lån förefaller emellertid inte fordringarna ha att göra med en aktiv utlåningsverksamhet, utan mer vara en följd av att motparter till kyrkan inte förmått uppfylla ett åtagande, alltså som i fallet med Johan Bångs änka fyrtio år senare. Det fanns en fordran på 1 000 daler silvermynt hos lantränteriet och några kronobefallningsmän var skyldiga kyrkan 1 226 daler silvermynt sedan 1743. Bakom domkyrkans fordran på slottsbyggmästare Gerdes på 480 daler silvermynt anar man en konflikt. Handelsman Lorentz hade inte betalt de 540 daler silvermynt för den spannmål han fått 1740. Madame Långberg hade också dragit på sig 1 106 daler silvermynt i skulder till domkyrkan i samband med spannmålshandel. Hon hade troligen köpt in domkyrkotunnor på kredit.

Mot en förfinad kredithantering

Domkyrkorådet i Uppsala uttalade sig redan 1723 på landshövdingens initiativ för att kapitalöverskott med domkyrkorådets bifall kunde utlånas mot säkerhet och ränta.³ Sysslomannen verkar dock år 1748 inte medvetet agera på en kreditmarknad, trots att domkyrkan tidvis bör ha haft ett inte obetydligt överskott.

¹ Domkyrkorådets protokoll 1746-08-21, § 8, UdKD vol 1, ULA, band: "Domkyrkorådets protokoll 1715-1748".

² Domkapitlets protokoll 1788-06-18, § 20, UDA vol AI:79, ULA.

³ Domkyrkorådets protokoll 1723-12-18, § 6, UdKD vol 1, ULA, Band: "Domkyrkorådets protokoll 1715-1748", pag 36.

Utifrån synpunkten att sysslomannen faktiskt förvaltade en av Kungl. Maj:t fastställd stat, med instruktioner att inte överskrida statens ramar, är det anmärkningsvärt att det över huvud taget fanns ett utrymme för lån som de som förekom mellan domkyrkan och akademien.

Domkyrkorådets protokoll från 1723 tillät alltså utlåning och fastslog hur det skulle gå till. Utlåning skulle ske mot säkerhet i guld, silver eller fast egendom. Sysslomannen skulle årligen inkräva den lagstadgade räntan på 6 % och fick själv behålla 1 1/2 % för besväret att kräva in räntan (i protokollet står 6 daler kopparmynt istället för procent, något jag uppfattar som en felskrivning).¹ Av domkapitlets utredning 1788 framgår att 1723 års reglering fortfarande gällde.²

Beslut om lån låg 1788 i domkapitlets händer, till skillnad från 1723 då domkyrkorådet förutsattes besluta. Utlåning var en vanlig verksamhet och domkapitlet behandlade flera låneansökningar. Låntagarna hade titlar som häradshövding, länsman, sergeant och liknande och hörde alltså till en social elit på landsbygden.³ Låneverksamheten inbegrep handel med fordringar och krediter, som när häradshövding Brandt begärde att få överta frälseinspektör Lundbloms lån i domkyrkan, eller när Bälinge kyrka växlade sin skuld till domkyrkan mot en fordran på en sergeant i socknen.⁴ Domkyrkan praktiserade också lån mot in-teckningar i fastigheter och med 6 % ränta.⁵ Domkapitlet var noga med att bevaka säkerheter och räntor och kunde hota med indrivning om betalningsterminerna inte följdes.⁶ Det uppdrog som ovan nämnts åt syssloman Groth att upprätta en skuldbok med uppgifter om utlånade belopp och förfallodatum. Boken låg framme på domkapitlets sammanträdesbord för att underlätta bevakningen.⁷

Sammanfattning

Domkyrkobygget innebar att stora resurser bands i en byggnad. Ett långsiktigt ekonomiskt tänkande, där också andra värdeföremål ansamlades utan att cirkulera på en marknad, präglade kyrkan. Samtidigt fungerade domkyrkan på en kreditmarknad. Ett större lån från Kungl. Maj:t var mer av en konstruktion för att inte rubba domkyrkokostatens fasta tilldelning. Däremot var ett annat lån från akademien ett mer regelrätt sådant och erlagt mot ränta. Ett enstaka belägg från 1710 öppnar också för möjligheten till en kreditmarknad församlingarna emellan, med silverföremål som brukspanter.

Vid 1700-talets slut hade domkyrkans funktion som kreditinstitut finlipats, och man kan se mer av en regelrätt utlåningsverksamhet till den omgivande landsbygdens ståndspersoner. För år 1748 förefaller domkyrkans inestående fordringar mer ha berott på att en motpart behövt anstånd med betalningen.

1 Domkyrkorådets protokoll 1723-12-18, § 6, UDkD vol 1, ULA, Band: "Domkyrkorådets protokoll 1715-1748", pag 36.

2 Domkapitlets protokoll 1788-06-18, § 33, UDA vol A I:79, ULA.

3 Domkapitlets protokoll 1788-01-19, § 41, UDA, vol A I:79, ULA.

4 Domkapitlets protokoll 1788-07-23, § 26, 1788-08-27, § 26, UDA vol A I:79, ULA.

5 Domkapitlets protokoll 1788-02-23, § 13, UDA vol A I:79, ULA.

6 Domkapitlets protokoll 1788-02-13, § 19, UDA vol A I:79, ULA.

7 Domkapitlets protokoll 1788-07-23, § 26, UDA, vol A I:79, ULA.

6. Domkyrkan och Uppsala omkring 1788

Jag finner det för min del i Uppsala det besynnerligt, att domkyrkoförsamlingen aldrig ansett sig såsom ett samfund, utan i alla mål söndrade sig efter slotts-, academiae-, scholae-, ståndspersons- och stadens stater.

Landshövding Funck till Kungl. Maj:t 1765, cit. i Petré 1958, s. 409

Landshövding Funcks observation över de speciella förhållandena i Uppsala, går som ett eko genom stadens historia. Drygt 100 år tidigare konstaterade en av Funcks föregångare på landshövdingeposten Claes Rålamb att domkyrkan, akademien och staden ständigt såg till sina särintressen, varav följde att kraven på landshövdingens och slottsfogdens insatser i förvaltningen ökade.¹ Vi har redan sett sysslomannen Nils Johan Söderbergs bekymrade iakttagelse från 1932, att församlingens bristande inflytande verkat upplösande för känslan av ansvar för domkyrkans vård och skötsel.²

Detta kapitel kommer jag att, i anknytning till ett forskningsläge om korporationer, ägna frågan varför församlingsinflytandet och Uppsalabornas upplevelse av att i domkyrkan ha ett gemensamt intresse, blev så svagt utvecklade. Till det kommer den beslätade frågan varför förvaltningen av domkyrkan, som på 1630-talet var så präglad av konflikter som bottnade i de olika societaternas intressen, verkar ha löpt på relativt friktionsfritt i slutet av 1700-talet.

När Nils Johan Söderberg framställde sitt önskemål om ett vidgat engagemang från församlingens sida, avvisade han argumentet att domkyrkan istället skulle hanteras som en nationalhelgedom. Detta var endast storvulet tal utan någon (ekonomisk) täckning som kunde säkra domkyrkans vård.³ I själva verket var domkyrkans ställning som nationalhelgedom, eller rikshelgedom vilket är en mer rättvisande beskrivning av domkyrkans funktioner före 1800-talets nationalistiska strömningar, en viktig faktor för att försvåra framväxten av ett församlingsinflytande. Det gjorde att kungarna kunde ingripa direkt och in i detalj i domkyrkans vård.

Även om denna makt i princip kvarstod perioden igenom, avklingade emellertid de kungliga ingripandena efterhand. År 1638 framstår som ett märkesår. Domkyrkoskrået markerade att Uppsala domkyrka var en församlingskyrka i Uppsala, samtidigt som Riddarholmskyrkan i Stockholm övergick i slottets förvaltning. Den senare skulle sedan upprätthålla flera av de rikspolitiska funktionerna. Inflytandet över Uppsala domkyrka övergick då till att bli mer lokalt.

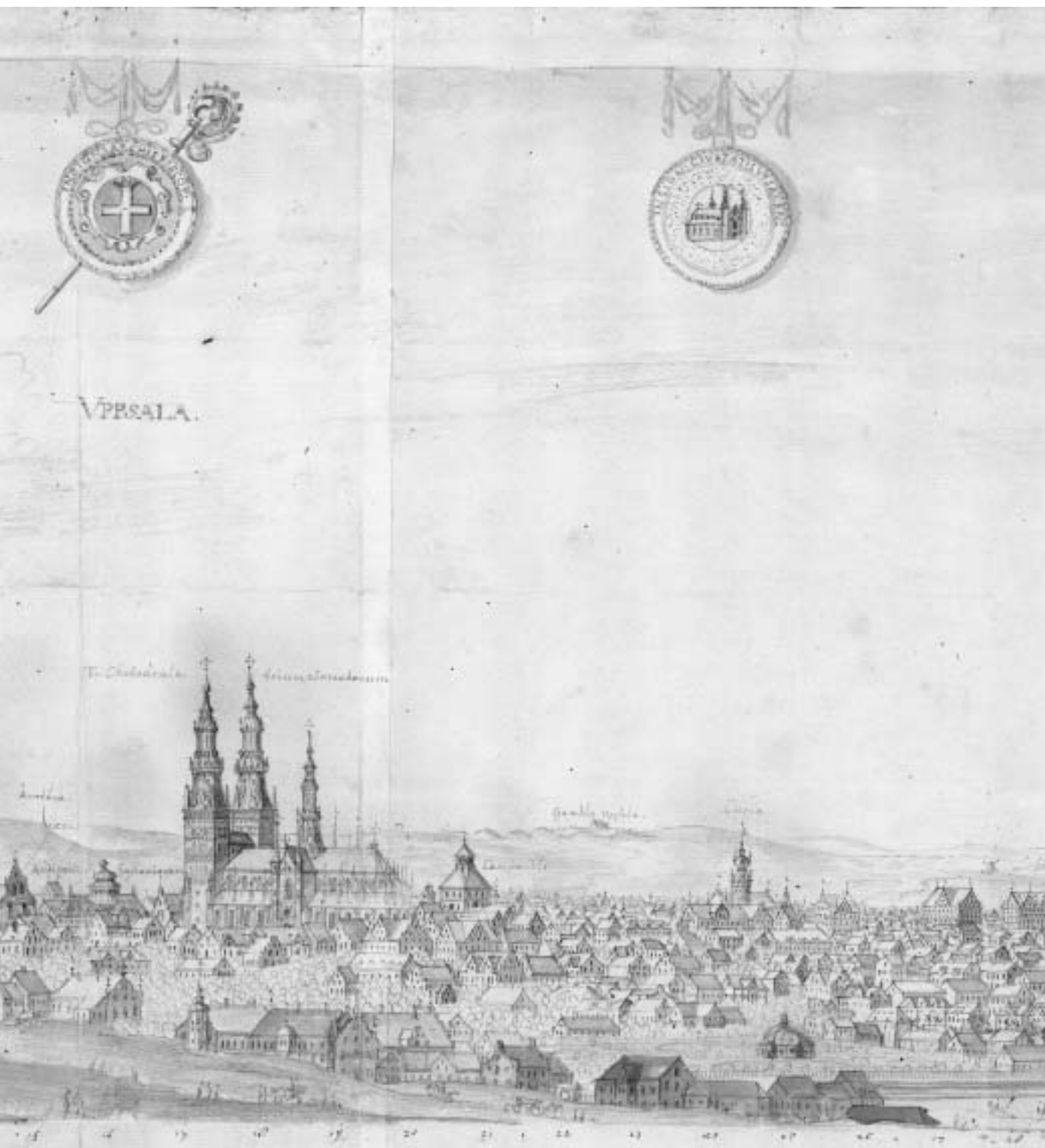
¹ Petré 1958, s. 492, not 1, kap. 22. Petré har hämtat Rålamb's uttalande från *Handlingar till Skandinaviens historia* 31, s. 99.

² Söderberg 1932, s. 5.

³ Söderberg 1932, s. 5-7.

Akademiens, stiftets och stadens vapen svävar över Uppsala i Erik Dahlbergs förlaga till kopparstick från 1660-talet. Över husgyttret höjer sig vasaborgen till vänster i bilden, följt av Helga Trefaldighets församlingskyrka (bondkyrkan), domkyrkan med sina tornspiror och kampanilen över domtrappan. Mellan kyrkorna syns universitetshusets (Gustavianums) kupol med den anatomiska teatern. Längre åt höger reser sig stadens rådhusorn. Trots branden 1702 var topografin likartad vid 1700-talets slut och motsvarades av en uppdelning av staden i olika korporationer och stånd.

En effekt av Uppsala domkyrkas position som rikshelgedom var också att den togs i anspråk som gravplats för rikets aristokrati. Det innebar också att adliga förärade domkyrkan flera värdefulla donationer. Det var inte minst adelsdamer vilka på så sätt påverkade kyrkorummet. Detta inflytande var

indirekt och utmanade inte domkyrkorådets och domkapitlets förvaltning. Däremot bidrog donationerna till att domkyrkans ekonomi i huvudsak var oberoende av församlingsbornas bidrag. Därför saknades också det ekonomiska tvång som annars kunde ha lett till förhandlingar med församlingen och i förlängningen till uppkomsten av en sockenstämma. Adels roll skall dock inte överdrivas. Långt viktigare var den fasta budget domkyrkan tillförsäkrats av staten. Den ekonomiska basen var de domkyrkotunnor från stiftets socknar som domkyrkan tilldelats alltsedan Johan III:s tid. Också för andra inkomstposter framhävdes stiftet som uppbördsområde och därmed domkyrkan som stifts kyrka.

Det viktigaste hindret mot att församlingen skulle utveckla ett direkt inflytande i en sockenstämma, och att det indirekta församlingsinflytandet i domkyrkorådet skulle förstärkas över tid, låg emellertid i dess uppdelning på två societeter.

Privilegiesamhället i Uppsala

De två landshövdingarna Rålamb 1663 och Funck 1765, pekade på Uppsalas uppdelning på societeter som ett avgörande problem för stadens styrning och för församlingens liv. Undersökningen har också visat hur tydligt dessa motsättningar tog sig uttryck under 1630-talet. Vid 1600-talets slut var motsättningarna kring rangordningen i bänkraderna mellan societeterna minst lika uttalade, men verkar inte ha varit möjliga att hantera för domkyrkorådet. Senare, vid nedslaget 1788, syns de inte längre till. Domkapitlet och domkyrkorådet förefaller också kunna samverka i sämja.

Var denna utveckling ett tecken på att motsättningarna i Uppsala hade mildrats under 1700-talet och att stadens olika grupper hade lättare för att komma överens med varandra? Det skulle i så fall kunna förstås som en följd av en allmän uppluckring av det gamla privilegiesamhället under 1700-talet.

Sociala relationer i förändring

Det medeltida europeiska samhället bestod av geografiskt avgränsade och socialt homogena korporationer och gemenskaper. Det rörde sig om bygdegemenskaper, stadsgemenskaper, skrän och liknande.¹ Korporationerna kompletterades av ståndsindelningen. Det var en bestämning av grupp tillhörighet efter en viss samhällsfunktion, som att arbeta, kriga eller be. Stånden skildes åt genom att vara i besittning av olika privilegier, vilka vanligen tillerkändes dem av den politiska makten.² En tredje relation var de personliga trohetsbanden som fanns mellan hög och låg, herre och vasall.³

Dessa tre viktiga former för sociala relationer fortlevde vid 1600-talets början. Vasallförhållanden hade visserligen fått träda tillbaka för ett mer informellt patronagesystem.⁴ I den statsbyggnadsprocess som pågick förstärktes

1 Lindström 1991, s. 13–24.

2 Jespersen 2000, s. 44–45.

3 Bloch 1989, s. 219–230.

4 Asker 1997.

och formaliserades däremot både korporationer och stånd. Den svenska kungamakten reglerade bland annat skråväsendet och utnyttjade det i organiserandet av städernas styrelse, istället för att försöka kringgå dem.¹ På liknande sätt stärktes också stadskorporationerna i stort, när kungamakten skapade privilegier i syfte att styra handel till städerna.² På ett rikspän fixerades ständsriksdagen och de fyra stånden som statsbärande under 1620-talet.

Korporationerna samlade normalt medlemmar ur samma stånd. Det betyder inte att de sociala relationerna inom en korporation var jämlika. Istället härskade en patriarkalistisk ordning. Patriarkalismen innebar att hufvudern i ett hushåll utövade auktoritet över sitt husfolk: kvinnor, barn och tjänstefolk. I en mening var det bara de vuxna hufvuderna som fullt ut tillhörde korporationerna. Övriga i hushållet var snarare beroende av dem.³

Även sockenstämmorna kunde genomsyras av samma patriarkalism. Den gjorde det i ökande grad när stämmorna sekulariserades och majoritetsbeslut efter någon variant av egendomsstreck blev vanligare.⁴ Det fanns dock också en annan tanke om vad församlingen var för någonting. Alla kristna levde i denna gemenskap och var lika i sin relation med Gud. Alla tillhörde församlingen.⁵ Hufvuderna bestämde i mycket, men de var inte de enda fullvärdiga församlingsmedlemmarna.⁶

Nya relationer

Korporationer och stånd var fortfarande betydelsefulla under 1700-talet, men inom dessa formella ramar uppstod andra former av relationer. Socialt och ekonomiskt uppluckrades indelningen i stånd.⁷ På riksdagen 1789 avskaffades det adliga monopolet på ägande av frälsejord, ett privilegium som under 1700-talets lopp fått ett alltmer tvivelaktigt värde, då det samtidigt förhindrade de adliga jordägarnas fria tillträde till en lukrativ jordmarknad.⁸ Man kan därför säga att greve Lewenhaupt agerade i elfte timmen, när han året innan började processa med domkyrkan om donationsgodsen, med argumentet att godsen var frälsejord som bara adeln fick äga.

Det politiska livet under frihetstiden skapade partibildningar som förenade riksdagsmän över ständsgränser och som vid frihetstidens slutskede även gav upphov till rikstäckande nätverk av partivänner.⁹ Utvecklingen av medierna gav förutsättningar både för att med den opinionsbildande pressens hjälp underblåsa gemenskap baserade på politiska frågor, samt att upprätthålla personliga nätverk baserade på släktband och vänskap.¹⁰

1 Lindström 1991, s. 237.

2 Westling 2003, s. 12–14.

3 Wottle 2000, s. 37–40; Sjöberg 2002, s. 21–22.

4 Aronsson 1992, s. 141–153.

5 Gullstrand 1923, s. 43–45.

6 Johansson 1937, s. 191–196.

7 Carlsson 1973.

8 Winberg 1985, 163–192.

9 Roberts 1995, s. 177–185.

10 Jfr t.ex. biskop Chydenius nätverk och kyrkoherdarnas politiska motallians på 1760-talet, i Winton 2003.

I städerna skapade sällskapslivet och ordensliknande sammanslutningar, till exempel frimurarna, mötesplatser för en lokal elit varifrån också rekryteringen till de lokala politiska organen skedde.¹ Medlemmarna i denna lokala elit upprätthöll också sina enskilda korrespondensnätverk i vidare kretsar. Man korresponderade främst med socialt jämställda, men nätverken dikterades inte enbart av stånds- eller korporationstillhörighet.²

Utvecklingen i Uppsala

Det finns inslag som tyder på att en uppluckring av ståndsskrankorna var på väg också i Uppsala i slutet av 1700-talet. Torsten Petré menar att en viss social utjämning då hade skett mellan borgare och akademiker. Borgarna var mer bildade än tidigare och hade också fått förbättrade materiella villkor. Professorernas sociala ställning hade å andra sidan försämrats. Vid frihetstidens slutskede bytte för första gången två docenter från akademien societet och sökte burskap i Uppsala.³

En av dem, källarmästaren och förre kemidocenten Mattias Keventer, spelade en framträdande roll i Uppsalas politiska liv. Han organiserade äldsteförsamlingen till en stridbar representation för borgerskapet gentemot den byråkratiska magistraten. Han blev senare själv rådman. Hans politiska karriär led skada när han som kyrkvärd 1804 beslogs med oegentligheter med kyrkkassan och därför entledigades från domkyrkorådet. Denna skandal bidrog till beslut om välbehövliga reformer av magistraten.⁴

Även om studenterna ofta var ett orosmoment i relationen mellan societeterna, var det också en grupp som mer än sina lärare rörde sig mellan dem. De bodde inkvarterade hos borgare, arbetade som informanter (privatlärare) hos dem och gifte sig med borgardöttrar. Relationerna till borgerskapet förbättrades under 1700-talet och Petré beskriver det som ett tidens tecken när en studentnation fick hyra in sig i rådhuset för valborgsfirande.⁵

Under 1780-talet verkade också den hemliga franciskanerorden i Uppsala (ej att förväxla med den katolska franciskanerorden eller gråbröderna, grundad på 1200-talet). Orden stod för religiös tolerans och syftade till att bekämpa fördomar och fanatism. I Uppsala samlade den omkring 150 medlemmar: militärer, universitetslärare, studenter och borgare. Orden upphörde i början av 1790-talet.⁶

Uppsala – privilegiesamhällets sista bastion

Men dessa tecken på ökade kontakter mellan societeterna är alltför sparsamma för att göra det sannolikt att samförståndet i domkyrkostyret var en effekt av allmän förbrödring i Uppsala. Även om man vid 1700-talets slut kan konstatera visst ökat samarbete mellan staden och akademien – brandskyddet var ett exempel – var det fortfarande två skilda världar. Motsättningarna dem emellan präglade bilden, konstaterar Petré.⁷

1 Simonsen 2001, s. 161–166.

2 Jfr t. ex. biskop Chydenius nätverk, i Winton 2003.

3 Petré 1958, s. 343–344.

4 Lundh 1977, s. 50, 382.

5 Petré 1958, s. 343–344, 359, Lundh 1977, s. 158.

6 Sjöberg 2002, s. 132–135.

7 Petré 1958, s. 367, 454.

Det fanns många sakliga skäl till konflikt, men vad som i grunden försvårade alla kontakter var den uppfattning om privilegierad överlägsenhet som akademins representanter visade och ofta förnärmade borgerskapet med. I många fall undvek man direkt kontakt och förhandlade via landshövdingen.¹ Det försvar för den akademiska friheten professorerna motiverade sina privilegier med, utnyttjades i borgarnas ögon mest till att vältra över kostnader och skyldigheter på dem.²

Ett exempel som är av intresse just här och som måste ha stuckit i ögonen en hel del på borgerskapet, var skyldigheten att förse domprosten med boställe. När den nya domprosten Lostbom tillträdde 1790 ställde han krav på staden att få tillträde till en kyrkoherdebostad. I sitt ekonomiska beråd vädjade magistraten till konsistoriet om hjälp att köpa in en bostad. I vanlig ordning avvisades det med hänvisning till de akademiska privilegierna. En kompromiss nåddes dock till slut, där staden ansvarade för köpeskillingen och akademien för underhållet.³ Med tanke på domprostens tillhörighet till den akademiska societeten måste konsistoriets hänvisning till de akademiska privilegierna ha framstått som snålt.

Herbert Lundh ser just de bristfälliga personliga kontakterna mellan societeterna som ett grundläggande skäl till det ofta formlösa tillstånd stadens förvaltning befann sig i ännu vid 1800-talets början.⁴

De i staden boende ståndspersonerna förlitade sig på vad deras betjänter kunde berätta från krogarna för att få kunskap om vad som hände i staden.⁵ Franciskanerorden på 1780-talet var ett undantag i ett sällskapsliv som annars inte överskred societetsgränserna. Även den hörde dock, liksom de andra associationerna vid denna tid, huvudsakligen till den akademiska sfären och var dessutom ett slutet sällskap.⁶ Någon öppen mötesplats fanns inte förrän sällskapet Uppsala Gille bildades 1806, uttryckligen ägnad för båda societeterna. Uppsala Gille grundades på initiativ av medicine professor Pehr Afzelius, som tidigare också hade varit med i franciskanerorden.⁷

Under 1780-talet stod Uppsala ännu mycket långt ifrån att ha format en gemensam elit. Det är ett egendomligt förhållande att tjänstefolket och studenterna verkar ha haft tätare kontakter över societetsgränserna än de som styrde.

Den förlamade stadsstyrelsen

Vid 1700-talets slut och 1800-talets början hade societeternas samarbetsvårigheter nått därhän att det förlamade de flesta initiativ till förbättrad stadsstyrelse. År 1759 tillförsäkrades akademien privilegiet att vara likaberättigad part i alla oeconomic- och politie-frågor, d.v.s. i stort sett all förvaltning utom rättskipning (som redan tidigare var uppdelad) som berörde båda societeterna.

Följden borde ha blivit ständiga förhandlingar och bildandet av samverkansorgan, så som domkyrkorådet när det skapades 1638. Detta undvek

1 Petré 1958, 341–343.

2 Lundh 1977, s. 438.

3 Lundh 1977, s. 9–10.

4 Lundh 1977, s. 438.

5 Lundh 1977, s. 32.

6 108 av 156 medlemmar var studenter vid inträdet. Sjöberg 2002, s. 167–168.

7 Lundh 1977, s. 15–16, 240; Sjöberg 2002, s. 170.

man emellertid så gott det gick. Möten inträffade bara sporadiskt och ovilligt, ofta efter landshövdingarnas initiativ. År 1788 års fattigvårdsförordning tvingade fram en fattigvårdsdirektion 1791, i övrigt lyckades man undvika sådana fasta institutioner.¹ Dualismen mellan societeterna i Uppsala gör bara den harmoniska förvaltningen av domkyrkan desto märkligare.

Staden utan stämma

Magistraten hävdade en utnämningsrätt för stadens föreståndare i domkyrkorådet, men det respekterades inte alltid av domkyrkorådet. År 1736 protesterade magistraten mot att domkyrkorådet tillsatt ny representant för staden genom kooption, det vill säga, att rådet självt utsåg ersättarna. Borgerskapet valde en annan representant. Men det dröjde nio år innan den som koopterats avsåg sig platsen. Petré kommenterar att det var uppenbart att domkyrkans skrå ”inte lyckades tillfredsställande reda ut det besvärliga problemet om församlingsbornas delaktighet i rikshelgedomens förvaltning”.²

Kyrkoråd och sockenstämmor till kyrkoherdens understöd

Man kan ifrågasätta om domkyrkorådets medlemmar över huvud taget hade funktionen att representera sina societeters intressen 1788. Domkyrkorådet var en del av den kyrkliga förvaltningen och fungerade som ett slags företagsledning för domkyrkans ”fabrica”. Det spelade ingen större roll att det fanns representanter från societeterna i domkyrkorådet – de var i första hand kyrkans män.

Sockenstämmor och i lägre grad kyrkoråd har väckt historikers intresse för att de utvecklades till att bli kommunala självstyrelseorgan. Men även om reformationen också innehöll tankegodis om att församlingen utgjorde kyrkan, var det inget demokratiskt kommunalt organ som föresvävade de kyrkomän som på 1500- och 1600-talet tog initiativ till bildandet av stämmorna och kyrkoråden. De motiverades av att kyrkoherden behövde understöd i olika former för att vårda kyrkan och leda den kristna gemenskapen. Några sockenmän behövdes som kyrkvårdar för den praktiska skötseln av kyrkan, socknens husbönder behövde inkallas inför större arbetsinsatser och för ekonomiska bidrag. Handlade det om tukten, kunde det bli aktuellt med att sammankalla hela församlingen. Det var ett klart hierarkiskt förhållande där kyrkoherden avgjorde när och varför sockenstämman behövde sammankallas.³

Efterhand gick utvecklingen mot ett ökat församlingsinflytande, eftersom församlingsborna också kunde sätta upp villkor för sitt understöd.⁴ Utvecklingen gav mest inflytande till dem som kunde bidra mest ekonomiskt, till de besuttna husfäderna. Dessutom graderades rösträtten ofta efter förmögenhet.⁵

1 Lundh 1977, s. 437–438.

2 Petré 1958, s. 409–410.

3 Gullstrand 1923, s. 43, 47–50; Johansson 1937, s. 6–30.

4 T.ex. Johansson 1937, s. 159–160.

5 Aronsson 1992, s. 161–163.

Den uteblivna utvecklingen av domkyrkorådet

Också domkyrkorådet i Uppsala bildades till domprostens och framför allt ärkebiskopens understöd för att sköta domkyrkan, även om det var förenat med krav på societeternas inflytande. Domkyrkans omvårdnad och verksamhet krävde församlingarnas hjälp. Den tidigare ordningen ledde till uppflyttande konflikter mellan staden, akademien och domkapitlet. Lösningen låg i en institution som i mer ordnade former samlade representanter från de stridande parterna – alltså domkyrkorådet.

Någon utveckling mot ökat församlingsinflytande skedde däremot aldrig i Uppsala. Det fanns inget ekonomiskt tvång att öppna förhandlingar med någon vidgad krets från församlingen. Den rådande uppdelningen på societeter hindrade också utnyttjandet av domkyrkorådet till att vidga sitt verksamhetsområde till ärenden som angick hela församlingen. Ansatserna till kyrkotukt som kan spåras i ordningsfrågorna 1688, var försvunna vid 1700-talets slut. Dessutom misslyckades domkyrkorådet med att vara en samlade institution för stadens fattigvård – en annan tung verksamhet i landets sockensjälstyrelser.

En församling med 4000 själar och 300 fullvärdiga medlemmar

Enligt Herbert Lundh förekom det sockenstämmor i Uppsala också före 1820, men de handlade då om tukt och moral och inte om ”rent kommunala ärenden”.¹ Lundh ger ingen antydning om hur vanliga dessa sammankomster var, men de har uppenbarligen inte institutionaliserats.

Den äldsta ”sockenstämman” med bevarade protokoll hölls 1793. Ämnet var ett cirkulär från hertig Karl mot överflödskonsumtion, vilket förordade att de arbetande klasserna skulle bära en enkel och enhetlig klädedräkt. Förslaget avvisades av sockenstämman. Deltagarna på sockenstämman var bara ledamöterna från magistraten och konsistoriet, möjligen också från borgerskapets äldsteförsamling. Den hade förberett ett uttalande i frågan på ett tidigare möte.²

Representationen på sockenstämman visar på ett snävt sätt att uppfatta församlingen. Den bestod av de två societeterna, alltså av två korporationer.

Den akademiska societeten representerades av professorskollegiet, det akademiska konsistoriet. Man kan till och med säga att societeten var konsistoriet, för i akademins patriarkala system var det endast universitetets lilla skara av professorer som var fullvärdiga medlemmar. Studenterna, tjänstefolk och förstås alla kvinnor oberoende av ställning, var det inte. Till och med de yngre docenternas position framstår som något tvetydig, mellan studenter och professorer. Studenterna, som kunde utgöra ett orosmoment i det patriarkala systemet, hade inordnats i del-korporationer, i nationerna, där de dock stod under uppsikt av en professor som var nationsinspektör.³ Professorerna kunde tillvarata också de icke fullvärdiga medlemmarnas intressen, men tanken att de utövade sin myndighet efter ett mandat från de övriga inom akademien torde ha varit dem djupt främmande.

¹ Lundh 1977, s. 68.

² Lundh 1977, s. 136–138.

³ Sjöberg 2002, s. 23.

Stadens societet representerades av borgmästarna och rådmännen som ingick i magistraten. Genom byråkratiseringsprocessen stod magistraten mer entydigt i ett lydheidsförhållande till landshövdingen än vad konsistoriet gjorde. I slutet av 1700-talet var magistraten mer en statlig myndighet än borgerskapets representation. Rådmän, som tidigare i äldsteförsamlingen agerat som borgerskapets folktribuner, anpassade sig snabbt till sin nya roll.¹

Å andra sidan fick magistraten ta hänsyn till institutioner som representerade staden som korporation. Dels kunde de burskapsägande borgarna samlas till allmän rådstuga. Det var en ganska formlös församling som lämnade magistraten ett betydande tolkningsföreträde av vad som egentligen hade beslutats.² Under 1780-talet lyckades den mer välorganiserade äldsteförsamlingen med 24 ledamöter vinna erkännande som en institution som representerade borgerskapet.³

Även inför detta mer demokratiska inslag i stadens politiska liv får man hålla i minnet att de burskapsägande borgarna var omkring 300 stycken, i en stad med ca 4000 invånare.⁴ Bland dem fanns också ett växande antal ståndspersoner, en betydelsefull befolkningsgrupp som inte hörde till någondera societet. År 1784 bestod 21,6 % av Uppsalas befolkning av ståndspersoner med hushåll.⁵ Denna betydelsefulla grupp tillerkändes ibland rösträtt på allmän rådstuga men enbart i angelägenheter som direkt ansågs angå dem.⁶

Magistratens eller konsistoriets domkyrka?

Fattigvårdsförordningen 1788 ställde Uppsala inför kravet att i församlingens regi samordna fattigvården. Normalt hade rikets församlingar två olika institutioner att välja mellan: en sockenstämma eller ett kyrkoråd. I Uppsala valde man varken det ena eller det andra utan bildade en ny fattigvårdsdirektion, bestående av domprosten Lostbom, ännu en präst från församlingen, tre akademiker och tre representanter från staden.⁷

Herbert Lundh tycker sig kunna utläsa att borgerskapet ansåg sig underrepresenterade i domkyrkorådet, trots sina två representanter. Dessutom, konstaterar Lundh, var gränsdragningen mellan domkyrkoråd och domkapitel rätt diffus.⁸

Domkyrkorådet verkar ha stått relativt oberoende av både magistrat och konsistorium, så länge det i sina beslut höll sig inom ett kompetensområde som inte krävde societeternas medverkan. Men ser man till de personer som bestämde och till vilken societet de tillhörde, stod domkyrkan i huvudsak under akademikers inflytande.

1 Lundh 1977, s. 49.

2 Petré 1958, s. 286–287; Lundh 1977, s. 48.

3 Petré 1958, s. 309–313.

4 Petré 1958, s. 143; Lundh 1977, s. 39; Lilja 2000, s. 405. Petré och Lundh anger antalet invånare till 5000, studenterna inräknade. Liljas uppgifter om en befolkningen på mindre än 4000 invånare 1770, och något drygt 4000 1810 är säkrare, men det framgår inte om studenterna medräknats.

5 Lundh 1977, s. 159.

6 Lundh 1977, s. 39.

7 Lundh 1977, s. 353–356.

8 Lundh 1977, s. 353.

av förtroendeposterna. Det var en elit, men ingen sammansvetsad elit, utan den fick i sin splittring mödosamt försöka nå överenskommelser om hur staden skulle styras. Domkyrkan kunde styras genom att den fördes till den kyrkliga byråkratin. Inför dessa arrangemang saknade majoriteten av stadens befolkning stämman.

Stiftets domkyrka

Biskopen och domkapitlet fortsatte att inneha ett ansvar de haft sedan medeltiden för domkyrkans vård. Den bekräftades och förstärktes av kyrkolagen 1686, som lade ansvaret på domkapitlet och inte på domkyrkoråden. Detta knöt domkyrkorådet till kyrkoorganisationen, samtidigt som banden till societeterna avtog. År 1788 var Uppsala domkyrka mer en stifts kyrka än en församlingskyrka. Stiftet var också en geografisk storhet som omfattade Uppland, Gästrikland och Hälsingland efter att Härnösands superintendentur bildats 1647.¹ Men den kollektiva identitet som kunde knytas till domkyrkan som en stifts kyrka berörde knappast samtliga invånare i stiftet. Det var prästerskapet och de djäknar som höll på att skolas in i prästerskapets värld som kände samhörighet med stiftet. Stiftet var inte kopplat till en regional identitet utan till en ståndsidentitet.

Den lutherska statskyrkan hade en komplicerad organisatorisk uppbyggnad. Kärnan i organisationen upprätthölls av de hierarkiskt ordnade ämbetena som krävde prästvigning: kaplaner, kyrkoherdar, prostar och biskopar. Dessa ämbetsinnehavare förenades också i sin tillhörighet till riksdagens prästestånd. Kyrkoorganisationen och prästerskapet sammanföll inte helt. Så hörde t. ex. universitetens lärare till prästerskapet men de tillhörde inte kyrkoorganisationen om de inte också var teologie professorer och satt i domkapitlet.

Kyrkoorganisationen var också öppen för lekmäns inflytande i hierarkins topp och bas. Kungamakten med sin byråkrati ingrep i organisationens topp. I de enskilda församlingarna öppnade sockenstämmor och förtroendeuppdragen som kyrkvårdar och sexmän för ett lekmannainflytande i organisationens bas.

Vad som då framstår som en kärna i kyrkoorganisationen är stiftet och domkapitlet. I dem var det de prästvigda med biskopen i spetsen som styrde. Att Uppsala och Lunds domkapitel bestod av universitetens teologie professorer försvagade inte anknytningen till prästerskapet – i allmänhet hade de också någon kyrkoherdebefattning som prebende.² Istället betonar det undervisningens och universitetens starka koppling till kyrkan.³

När domkapitlet under 1700-talets lopp fick en allt starkare ställning i domkyrkostyret i förhållande till domkyrkorådet och kopplingen till societeterna försvagades, då hamnade också domkyrkan entydigt under stiftets och prästerskapets inflytande. Skillnaden mellan ärkebiskoparna Trolles och von Troils tidevarv var på det sättet inte himmelsvid.

¹ Norrman 1980, s. 103–106.

² Norrman 1980, s. 30.

³ Ihse 2005, s. 144.

Domkyrkorådet: domkyrkans arbetsledarträffar

Domkyrkorådets verksamhet var vid 1700-talets slut specialiserad till omvårdnaden av kyrkan och praktiskt understöd till gudstjänstlivet. Denna verksamhet förmådde domkyrkorådet att avgränsa gentemot de funktioner magistraten och det akademiska konsistoriet hade. Dessa tog i stort sett inga beslut i domkyrkans angelägenheter.

Fröet till detta låg i domkyrkoskrået 1638. Av dem som ingick i domkyrkorådet under 1600-talet, var det bara borgmästaren som bara representerade korporationen och inte hade en tjänst att utöva i kyrkan (se Figur 3). Kyrkvärdarna, sysslomannen och domprosten hade alla sina arbetsuppgifter i kyrkan. En stor del av skrået ägnas åt hur dessa uppgifter skulle utföras, medan domkyrkorådet mest är en indirekt följd av att ett kollektivt beslutsansvar läggs på dessa kyrkans föreståndare.

Någon kyrkorådets mötesordning tillhandahåller inte skrået.¹ Föreståndarna hörde till samma skara funktionärer som organisten, klockaren, ringarna och kaplanen och de bör normalt sett ha gjort tjänst i kyrkan varje vecka (kanske med undantag för den akademiska kyrkvärden). Många beslut togs säkert under tjänsteutövningen istället för på domkyrkorådets möten. För de sammanträdande måste dessa möten mer ha uppfattats som ett ledningsgruppsmöte på arbetsplatsen än att kyrkvärdarna och borgmästaren såg sig som societeternas representanter.

Inflytandet över domkyrkan låg i prästerskapets hand. Domkyrkan var i första hand en stifts kyrka. Samtidigt innebar det att domkyrkostyrets verksamhetsområde i Uppsalamiljön var tydligt avgränsat. En del i sekulariseringen, och sekularisering i dess ursprungliga betydelse, var att tidigare kyrkliga områden övergick till världsliga. Det kunde röra sig om rättskipning, där kyrkan inte längre upprätthöll någon kyrkotukt, eller fattigvård som övergick till sekulära kommunala myndigheter efter 1862.² I denna bemärkelse måste den till den svenska riks- och stiftshelgedomen knutna församlingen ha varit en av rikets mest sekulariserade.

¹ *Uppsala domkyrkas skrå* 1934 (1638)

² Bergfeldt 1997, s. 1–2.

7. Domkyrkorådets upplösning 1864

Under 1800-talet förändrades genomgripande den ekonomiska, sociala och politiska strukturen i Sverige, något som också påverkade förvaltningen av domkyrkan. Det korporativa och ståndsindelade samhället avvecklades slutligen och ersattes av ett liberalt samhällssystem, där samhällsställningen till stor del bestämdes av individens egendomsinnehav. Det var också ett århundrade av sekularisering. Vid 1800-talets slut hölls inte längre det svenska samhället samman av den lutherska statskyrkans världsförklaring. Även om svenska statskyrkan fortfor att vara en del av staten, hade den inte längre en central position i det politiska systemet. De avgörande stegen togs mellan c:a 1840 och 1870. Näringslagstiftningens liberalisering i förordningar 1846 och 1864 medverkade till att upplösa borgerskapets ekonomiska privilegier och regleringen i skrän och burskap. Religionstvånget uppluckrades gradvis efter att konventikelpakatet 1858 ersatts av en konventikelförordning och rätten att under vissa omständigheter utträda ur statskyrkan stadgades 1860. Fyrståndsriksdagen ersattes av en tvåkammarriksdag 1866 och därigenom försvann stånden som politisk indelning. Då hade också det mesta av privilegielagstiftningen för de olika stånden försvunnit. En del av prästeståndets funktioner övertogs av det år 1863 instiftade kyrkomötet, vilket fick veto i kyrkolagsfrågor.

Den kommunala utvecklingen

Det lokala styret reformerades successivt fram till 1862 års kommunallagar. Det var de ursprungligen kyrkliga organen sockenstämmor och kyrkoråd som blev grunden till den framväxande kommunala förvaltningen med sin verksamhet koncentrerad till 1800-talets stora sociala frågor: fattigvård, hälsovård, skola med mera. Förordningen om sockenstämmor 1817 preciserade ett antal både kyrkliga och sekulära områden. Den gav också sockenstämman beskattningsrätt över församlingen efter majoritetsbeslut. Rösträtten styrdes av egendomsinnehav och kyrkoherden var ordförande. För första gången preciserades också kyrkorådet i en lagtext som ett organ på mellan fyra och åtta ledamöter utsedda av sockenstämman och med uppgift att bevaka sedligheten i socknen.¹

År 1843 kom förordningar om sockenstämmor, sockennämnder och kyrkoråd som mer betonade stämmornas sekulära, eller ”kommunala”, uppgifter. Bland annat överfördes hälsovårdsfrågor, som 1827 lagts på kyrkoråd, till sockennämnden.² Kommunallagarna 1862 fullföljde utvecklingen. Socken-

¹ Aronsson 1992, s. 69–70; Tiscornia 1992, s. 24–25.

² Johansson 1937, s. 76–83.

Statyn av Erik Gustav Geijer har en central plats i universitetsparken. På 1810-talet blev området valplatsen mellan det liberala och det korporativa samhällssystemet.

stämmorna avvecklades och ersattes av dels en sekulär kommunalstämma med en vald ordförande, dels en kyrkostämma med kyrkoherden som ordförande och som behandlade kyrko- och skolfrågor. Därmed avskildes kyrkan från det mesta av den kommunala verksamheten. Den kommunala rösträtten var helt oberoende av ståndstillhörighet. Röster innehades i proportion till egendomsinnehav och inkomst, så kallade fyrktal.

Akademien under attack

I Uppsala utsattes 1814 de akademiska privilegierna för en samlad attack från den nye landshövdingen Berndt Wilhelm Fock och borgmästaren Anders Nensén. Det började med en konflikt om giltigheten av ett beslut vid en syneförrättning, om att lägga ut kvarteret Biskopen till park (nuvarande Universitetsparken). Akademien provocerades till en officiell överklagan till Kungl. Maj:t. Landshövdingen och borgmästaren gjorde då frågan till en principfråga

om universitetets privilegier. År 1817 tillsatte Kungl. Maj:t en kommitté, vilken tre år senare föreslog upphävandet av akademien som likaberättigad beslutsfattare i politiärenden och betydande inskränkningar i jurisdiktionen. Till slut lämnade kung Karl XIV Johan förslagen utan åtgärd, efter att den då ännu konservativa och med kungens åsikter befreundade historieprofessorn Erik Gustav Geijer debatterat med en av de kommitterade, den liberale juristen Johan Gabriel Richert. Åsiktsutbytet höjde ytterligare frågan om parkanläggningen till en idédebatt om den konservativa eller den liberala samhällsordningen.¹

Universitetet hade ridit ut stormen för den gången. Det dröjde till 1852 innan en särskild kunglig förordning, utfärdad samtidigt med statuterna för Uppsala och Lunds universitet, med vissa undantag upphävde universitetens domsrätt.²

Drätselkammare och sockenstämma

Medan striden mellan Geijer och Richert nådde sin höjdpunkt på 1820-talet, undergrävdes konsistoriets och efterhand även magistratens makt av stadsförvaltningens faktiska utveckling. Redan 1797 hade landshövding Wetterstedt ignorerat akademins rättigheter till deltagande i politiärenden, när han tog initiativ till en politidirektion.³ Den år 1816 skapade drätselkammaren för stadens finansförvaltning ställdes under landshövdingens direkta ledning och frågorna undandrog i stort sett magistraten.⁴ Under de följande decennierna fram till 1862 spelade drätselkammaren en allt viktigare roll i stadsförvaltningen på bekostnad av konsistorium och magistrat: drätselkammaren tillsammans med sockenstämman.⁵

Det var fattigvårdsfrågan som tillsammans med 1817 års förordning om sockenstämmor till slut drev fram ett instiftande av sockenstämma i Uppsala. Fattigvårdsdirektionen hade tämligen självständigt skött fattigvårdsärendena sedan 1791. Magistraten och konsistoriet beslutade mest om medelstillelningar. Fattigvårdsdirektionen hade i sin sammansättning likheter med domkyrkorådet och beskrevs 1801 som en delegation från församlingen.⁶ När 1817 års förordning gav sockenstämmor lagstadgade befogenheter i bl.a. fattigvårdsärenden, grep den i frågan engagerade domprosten Johan Winbom tillfället och kallade till allmän sockenstämma i Uppsala. Därmed hade domprosten ställt sig i spetsen för ett nytt kommunalt organ för fattigvårds- och skolfrågor, som förenade de båda societeterna.⁷ Socialvårdsärenden dominerade på sockenstämman, men på 1850-talet hanterade den ett vitt spektrum av kommunala ärenden.⁸

1 Lundh 1977, s. 445–456.

2 Segerstedt, s. 10.

3 Lundh 1977, s. 377–380.

4 Lundh 1977, s. 462.

5 Lundh 1977, s. 457.

6 Lundh 1977, s. 356–357.

7 Lundh 1977, s. 546.

8 Lundh 1963, s. 78–80.

Nyordningen innebar också att fattigvårdsärenden kom tillbaka till domkyrkorådet. Omkring 1820 upplöstes fattigvårdsdirektionen och ärendena överfördes till sockenstämman och domkyrkorådet.¹

Domkyrkorådets sista decennier

De som styrde över domkyrkan verkar annars i det längsta ha försökt att hålla fast vid den gamla förvaltningsstrukturen. Domkyrkorådet och domkapitlet hade det fortsatta inflytandet. I januari 1844 tvingades domkyrkorådet att anpassa sig till föregående års förordning om kyrkoråd. Ärkebiskopen konstaterade att förordningen inte medgav att han satt med i både domkyrkoråd och den övre instansen domkapitlet. Han avgick därför ur domkyrkorådet. Dessutom avgränsade förordningen kyrkorådets verksamhet till religiös sedlighet och kyrkodisciplin. Domkyrkorådet löste situationen genom att inrätta ett nytt styrelseorgan, domkyrkoförvaltningen, för att förvalta domkyrkans ekonomi. I domkyrkoförvaltningen tilläts ärkebiskopen sitta som ledamot, tillsammans med landshövdingen, domprosten, borgmästaren, kyrkvärdarna, sysslomannen och vice pastor. Det ”nya” domkyrkorådet tog hand om sedligheten och hade samma personuppsättning med undantag av ärkebiskopen.² I den bevarade protokollsserien är domkyrkorådets och domkyrkoförvaltningens protokoll inskrivna i samma bok och saxade i en kronologisk följd.³ Precis som på 1600-talet utsågs en kyrkvärd från staden och en från akademien.⁴

Först 1862 års kommunallagar beseglade domkyrkorådets och domkyrkoförvaltningens öde. I oktober 1863 konstaterade domkyrkoförvaltningen att Kungl. Maj:ts förordning om kyrkoråd och kyrkostämma inte längre gav den befogenhet att fortsätta sin förvaltning. Den hemställde därför hos församlingen att denna skulle överta ansvaret. I december utsåg en kyrkostämma ett kyrkoråd som kunde överta verksamheten. I mars och april 1864 upplöste domkyrkoförvaltningen sin verksamhet och överlämnade det som fanns i dess vård efter att kassaräkenskaperna avslutats och reviderats.⁵

Kommunallagarna 1862 innebar emellertid inte att församlingen slutligen övertagit ansvaret för domkyrkan. Sysslomannen var fortfarande ansvarig inför domkapitlet för sin ekonomi och så förblev det in på 1900-talet.⁶ När den då pensionerade sysslomannen Nils Johan Söderberg och Edvard Söderberg kortfattat beskrev förvaltningen av domkyrkan på 1930-talet, var det domkapitlet och sysslomannen som i allt väsentligt utövade styret, även om en mindre betydelsefull beredande och rådgivande nämnd för domkyrkofrågor nyligen hade inrättats. Ungefär så hade förvaltningen sett ut sedan 1862 och även i äldre tider, menade Edvard och Nils Johan Söderberg, ”dock att under domkapitlet såsom överordnad myndighet jämväl fanns en underordnad myndighet, vilken härvidlag hade vissa befogenheter. Denna myndighet, vilken för länge sedan upphört, var det i förbigående nämnda domkyrkorådet [...]”.⁷

1 Lundh 1977, s. 372.

2 Söderberg & Söderberg 1935, s. 25–26.

3 Uppsala domkyrkoförsamlings kyrkorådsprotokoll 1831–1851, UDkfa, vol K III:1, ULA.

4 Söderberg & Söderberg 1935, s. 26.

5 Söderberg & Söderberg 1935, s. 26–27.

6 Söderberg & Söderberg 1935, s. 27.

7 Söderberg & Söderberg 1935, s. 23–24.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Riksarkivet (RA)

Kungl Maj:ts kansli

Acta ecclesiastica

Det odelade kansliet och statsexpeditionerna intill 1840

Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, Konsistorierna / 10.

Uppsala konsistorium

Kammararkivet (KA)

Kyrkors, skolors och hospitals akter

Prästernas vederlag 1561, 1564, Kyrkors skolors m. fl. underhåll 1548–1592

(vol 6)

Landskapshandlingarna

Upplands handlingar (UH), vol. 1578:25, 1609:28, 1610:25, KA.

Uppsala landsarkiv (ULA)

Uppsala domkyrkas deposition (UDkD)

Domkyrkorådets protokoll 1638–1830 (vol. 1-2)

Fattigvårdsdirektionens protokoll 1816–1833 (vol. 3)

Handlingar angående de småländska hemmanen 1679–1789 (vol. 12)

Domkyrkans räkenskaper [sysslomännens räkenskaper] (vol. 28)

Kyrkvärdarnas räkenskaper, akademiska 1725–1764 (vol. 55)

Kyrkvärdarnas räkenskaper, stadens 1735–1761 (vol. 61)

Specialräkenskaper 1742–1844 (vol. 67)

Fattigvårdsräkenskaper 1670–1825 (vol. 68)

Fattigvårdsdirektionens räkenskaper 1819–1845 (vol. 69–76)

Uppsala domkapitels arkiv (UDA)

Uppsala domkapitels protokoll 1594–1788 (serie A I)

Uppgifter insända från prostar eller kyrkoherdar i vissa ämnen 1707–1758

(vol. F VI:4)

Uppsala domkyrkoförsamlings arkiv (UDkFA)

Uppsala domkyrkoförsamlings kyrkorådsprotokoll 1831–1851 (vol. K III a:1)

Uppsala rådhusrätts och magistrats arkiv (URMA)

Domböcker (Rådhusrättsprotokoll) 1630 (vol. A I a:1)

Magistratens protokoll 1787–1788 (vol A V b:5)

Uppsala länsstyrelses arkiv, Landskontoret

Handlingar rörande Uppsala domkyrka (G IX a)

Handlingar rörande ecklesiastikstaten och dess boställen (G VI e)

Stiftshistoriska kommitténs i Uppsala excerptsamling

(Stiftets hus, Dragarbrunnsgatan 71, Uppsala)

Regester, Uppsala domkyrkoråd 1638–1863 (från UDkD)

Ortegister över Uppsala domkapitels protokoll

Tryckta källor

AKP: Akademiska konsistoriets protokoll / Uppsala universitet, utg. Hans Sallander, bd I–XXII, 1624-1699, Uppsala 1968–1977

Busser, Johan Benedict, *Utkast till beskrifning om Upsala*, del 1 och 2. Uppsala 1769 respektive 1773. Faksimilutgåva 1979.

Konung Johan III:s Bygnads- och Befästningsföretag. Bref ur Riks-Registraturet 1568–1592, utg. av Viktor Granlund. Historiskt Bibliotek, utg. av Carl Silfverstolpe, 1–2. Sthlm 1875–

MELL: *Magnus Erikssons landslag: I nusvensk tolkning*, Åke Holmbäck & Elias Wessén (utg.), Lund 1962 [c:a 1350]

Uppsala domkyrkas skrå 1638, jämte historisk utredning rörande dess tillämpning av fil. lic. Robert Swedlund, Uppsala kyrkofullmäktiges tryck 1934, Bilaga. Uppsala 1934.

Övrigt

Lindegren, Jan, (e-post till författaren 2007-01-08)

Litteratur

- Alm, Mikael, *Kungsord i elfte timmen: Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*, Stockholm 2002
- Almquist, Johan Axel, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630*. 1–4, Meddelanden från Svenska Riksarkivet. Ny följd. 2:6, Stockholm 1917–23
- Andersson, Ingvar, *Erik XIV*, Stockholm 1993 (1:a utgåvan 1963)
- Annerstedt, Claes, *Uppsala universitets historia, del 3:2, 1719–1792: Universitetets organisation och verksamhet*, Uppsala 1914
- Aronsson, Peter, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680–1850*, Lund 1992
- Asker, Björn, ”Perspektiv på klientväsendet i svenskt 1600-tal”, i Janne Backlund m. fl. (red), *Historiska etyder: En vänbok till Stellan Dahlgren*, Uppsala 1997
- , *I konungens stad och ställe: Länsstyrelser i arbete 1635–1735*, Uppsala 2004
- Barnekow, Kjell, ”Lunds domkyrkas historia 1536–1680”, i Ernst Newman (red), *Lunds domkyrkas historia 1145–1945, II. 1536–1945*, Stockholm 1946
- Bengtsson, Herman, ”Byggnadshistorien 1523–1885”, opublicerat manus, vintern 2007(a). Under publicering, i Anders Åman (red), *Uppsala domkyrkas historia* [planeras publiceras i RAÄ:s serie Sveriges kyrkor, Stockholm 2008]
- , ”Gravminnen”, opublicerat manus, vintern 2007(b). Under publicering, i Anders Åman (red), *Uppsala domkyrkas historia* [planeras publiceras i RAÄ:s serie Sveriges kyrkor, Stockholm 2008]
- Bergfeldt, Börje, *Den teokratiska statens död: Sekularisering och civilisering i 1700-talets Stockholm*, Stockholm 1997
- Bergström, Carin, *Lantprästen: Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800: Oland-Frösäkers kontrakt av ärkestiftet*, Stockholm 1991
- Berntson, Martin, *Klostren och reformationen: Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596*, Göteborg 2003
- Bloch, Marc, *Feudal Society 1: The Growth of Ties of Dependence*, 2nd ed., London 1989
- Bonney, Richard, *The European Dynastic States 1494–1660*, Oxford 1992 (1991)
- Burkhardt, Johannes, *Das Reformationsjahrhundert: Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionsbildung 1517–1617*, Stuttgart 2002
- Carlsson, Sten, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865: Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, 2:a rev. uppl., Lund 1973
- , *Svensk historia bd 2*, 4:e upplagan, Stockholm 1980
- Castells, Manuel, *The information age: Economy, society and culture, vol 1: The rise of the network society*, Oxford 1996
- Cnattingius, Hans, *Den centrala kyrkostyrelsen i Sverige 1611–1636*, Uppsala 1939
- Dahlbäck, Göran, *Uppsala domkyrkas godsinnhav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527*, Studier till Det medeltida Sverige 2, Stockholm 1977

- , ”En stad i staden: Om domkyrkans ekonomiska betydelse för Uppsala under medeltiden” i Nanna Cnattingius och Torgny Nevéus (red), *Från Östra Aros till Uppsala: En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*, Uppsala stads historia VII, Uppsala 1986
- , ”Uppsalakyrkans uppbyggnadsskede; Om kyrka och kungamakt under äldre medeltid”, Uppland 1993
- Dahlbäck, Göran & Christian Lovén, ”Uppsala domkyrka”, opublicerat manus, presenterat hösten 2006. Under publicering, i Anders Åman (red), *Uppsala domkyrkas historia* [planeras publiceras i RAÄ:s serie Sveriges kyrkor, Stockholm 2008]
- Domkapitelkommitténs betänkande I:1, *Stiftsstyrelsens organisation band 1, Huvudbetänkande*, Stockholm 1919
- Ellenius, Allan, ”Domkyrkans inre miljö”, i Öyvind Sjöholm (red), *Uppsala domkyrka: Katedral genom sekler*, Uppsala 1982
- Ericsson, Peter, *Stora nordiska kriget förklarar: Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala 2002
- Fagerlund, Solveig, *Handel och vandel: Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv: Helsingborg ca 1680–1709*, Lund 2002
- Finley. M. I., *The Ancient Economy*, London 1992 (1973)
- Florén, Anders, ”Nya roller, nya krav: Några drag i den svenska nationalstatens formering”, *Historisk tidskrift* 1987:4
- Forsberg, Linnea, *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt: Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650*, Stockholm 2001
- Forssell, Hans, *Sveriges inre historia från Gustaf den förste: med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi*, Stockholm 1869
- Franzén, Kristina, *Att flytta Axis Mundi: Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780–1880*, Stockholm 2004
- Fröjmark, Anders, *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*, Uppsala 1992
- Furuhagen, Björn, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän; Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, Stockholm 1996.
- Geschwind, Lars, *Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet*, Uppsala 2001
- Gillgren, Peter, *Gåva och själ: Epitafiemåleriet under stormaktstiden*, Uppsala 1995
- Glete, Jan, *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500–1600*, London 2002
- Grundberg, Malin, *Ceremoniernas makt; Maktöverföring och genus i vasatidens kungliga ceremonier*, Lund 2005
- Gräslund Berg, Elisabeth, *Till prästens bruk och nytta: Jord och prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*, Stockholm 2004
- Gullstrand, Jöns Ragnar, *Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet*, Stockholm 1923.

- Gustafsson, Harald, *Sockenstugans politiska kultur: lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989
- , *Gamla riken, nya stater: Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000
- Göransson, Sven, *Ortodoxi och synkretism i Sverige 1647–1660*, Uppsala 1950
- Hafström, Gerhard: ”Mora sten och Näckens källa”. i Eric Stapelberg (red), *Domstol i Attundaland*, Stockholm 1971
- Hallenberg, Mats, *Kungen, fogdarna och riket: Lokalförvaltningen och statsbyggande under tidig Vasatid*, Stockholm / Stehag 2001
- Hammarström, Ingrid, *Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540: Studier i de yngre sturarnas och Gustav vasas statshushållning*, Uppsala 1956
- Hasselberg, Ylva, *Den sociala ekonomin: Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*, Uppsala 1998
- Hedar, Sam, ”Ecklesiastika räkenskaper i Kammararkivet”, Meddelande från svenska Riksarkivet, n. f., serie 1, bd 7 1925–27.
- Helmfrid, Björn, *Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia 1555–1753*, Stockholm 1949
- Holmquist, Hjalmar, *Öfversikt öfver Domkapitlens historia i Sverige samt kyrkostyrelsens nuvarande organisation i andra evangelisk-lutherska länder*, Stockholm 1907
- , ”De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571–1687: Ett bidrag till kyrkoorganisationens och kyrkolagstiftningens historia i Sverige”, Uppsala universitets årsskrift 1908. Teologi I, Uppsala 1908
- , ”Tillsättningen av gäll i Sverige under reformationårhundradet”, Historisk tidskrift 1933
- , *Svenska kyrkan under Gustav II Adolf 1611–1632*, bd 4:1, Svenska kyrkans historia. Stockholm 1938
- Ihse, Cecilia, *Präst, stånd och stat: Kung och kyrka i förhandling 1642–1686*, Stockholm 2005
- Jansson, Sam Owen, *Måttordboken*, 2:a reviderade och utökade upplagan. Stockholm 1995
- Jarrick, Arne, *Den himmelske älskaren: herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*, Stockholm 1987
- Jespersen, Leon, ”The Constitutional and Administrative Situation”, i Leon Jespersen (red), *A Revolution from Above: The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, Odense 2000
- Johansson, Karl Herbert, *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862: Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift*, Lund 1937
- Karlsson Sjögren, Åsa & Peter Lindström, ”Widows, Ownership and Political Culture: Sweden 1650–1800”, *Scandinavian Journal of History* 2004:3–4
- Kjöllerström, Sven, ”Karl XI och sockenstämman”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 1955

- , ”Prosterier, pastorat och kyrkoherdar i Uppsala stift år 1527”,
Personhistorisk tidskrift 1960
- Källström, Olle, *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*, Stockholm 1939
- Larsson, Lars-Olof, *Kalmarunionens tid: Från drottning Margareta till Kristian II*, Stockholm 1997
- , *Gustav Vasa: landsfader eller tyrann?* Stockholm 2002
- Le Goff, Jacques, *Ockraren och döden*, Ludvika 1990 (1986)
- Lennartsson, Malin, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund 1999
- Lilja, Kristina, *Marknad och hushåll: Sparande och krediter i Falun 1820–1910 utifrån ett livscykelperspektiv*, Uppsala 2004
- Lilja, Sven, *Tjuvehål och stolta städer: Urbanseringens geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*, Stockholm 2000
- Lindahl, Göran, ”Domkyrkan I sin omgivning”, i Öyvind Sjöholm (red), *Uppsala domkyrka: Katedral genom sekler*, Uppsala 1982
- Lindgren, Jan, ”The Swedish ‘Military State’, 1560–1720”, *Scandinavian Journal of History* 1985 (10)
- Lindkvist, Thomas, ”Ny tro i nya riken: kristnandet som en del av den politiska historien”, i Göran Dahlbäck (red), *Kyrka, samhälle, stat*, Helsingfors 1997
- Lindström, Dag, *Skrå, stad och stat; Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622*, Uppsala 1991
- , ”Från lokal konfliktlösare till administrativ stab: Råd och kämnärsrätt i Karlstad under 1600-talet”, *Scandia* 2003:1
- Lindström, Peter, *Prästval och politisk kultur 1650–1800*, Umeå 2003
- Ljung, Sven, *Uppsala under yngre medeltid och Vasatid*. Uppsala stads historia 2, Uppsala 1954
- Lundh, Herbert: *Det glömda Uppsala: Människor och händelser kring en kommunalreform för hundra år sedan*, Uppsala 1963
- , *Uppsala under de dominerande landshövdingarnas tid: bilder från åren 1786–1862*. Uppsala stads historia. 4, Uppsala 1977
- Lundkvist, Sven, *Riksens arkiv och makten: en studie av riksarkivets utveckling före 1618*. Arkivvetenskapliga studier 5, utg. Lars Otto Berg. Uppsala 1981
- Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro: religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002
- Mann, Michael, *The Sources of Social Power, vol 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge 1986
- McNeill, William H., *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000*, Chicago 1984 (1982)
- Montgomery, Ingun, *Värjostånd och lärostånd: Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*, Uppsala 1972

- , *Enhetskyrkans tid*, Sveriges kyrkohistoria bd 4, Stockholm 2002
- Murray, Robert, *Stockholms kyrkostyreelse intill 1630-talets mitt*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, bd 20, Stockholm 1949
- Müller, Leos, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800: A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, Uppsala 1998
- Newman, Ernst, *Lunds domkyrkas historia 1145–1945*, band I–II, Stockholm 1946
- Nilsson, Sven A, *De stora krigens tid*, Uppsala 1990
- , ”Politisk mobilisering i den svenska militärstaten”, *Scandia* 1994:2
- Nordbäck, Carola, *Samvetets röst: Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå 2004
- Norrman, Ragnar, ”Kontrakt, pastorat och församlingar i Uppsala stift”, *Uppsala stifts herdaminne* 1:1 1980
- , *Konserverade änkor och kvinnor på undantag: prästänkornas villkor i Uppsala stift 1720–1920: från änkehjälp till familjepension*, Uppsala 1993
- , ”Stiftshistoriska kommitténs excerptsamling”, otryckt kompendium, ULA 2005
- Nyman, Magnus, ”Förlorarnas historia”, *Lychnos* 1994
- , *Förlorarnas historia: katolskt liv i Sverige från Gustav vasa till drottning Kristina*, Stockholm 1997
- Oja, Linda, *Varken Gud eller natur: synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige*, Uppsala 1997
- Olsson, Gunnar, *Stat och kyrka i Sverige vid medeltidens slut*, Göteborg 1947
- Persson, Roland, *Johan III och Nova Ordinantia*, Lund 1973
- Petré, Torsten, *Uppsala stads historia* 3, Uppsala 1958
- Piltz, Anders, ”Sigismund och motreformationen i Sverige: Några bidrag till svensk kyrkohistoria mellan Uppsala möte och Söderköpings riksdag”, i Kjell Blücker (red), *När enheten gick förlorad*, Uppsala 1997
- Pleijel, Hilding, ”Lunds domkyrkas historia 1680–1811”, i Ernst Newman (red), *Lunds domkyrkas historia 1145–1945*, II. 1536–1945, Stockholm 1946
- , *Hustavlans värld: kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970
- Reinholdsson, Peter, ”Landsbygdsgillen – en förabsolutistisk organisationsform”, *Historisk tidskrift* 1993
- , ”En förlorad historia: kring ett försök till en ny tolkning av den svenska reformationen”, *Scandia* 1996 (62)
- Reutersvärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket: studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund 2001
- Roberts, Michael, *Sverige under frihetstiden 1719–1772*, Stockholm 1995
- Rooth, Lars, ”När kom reformationen till Sverige och varför?” i Kjell Blücker (red), *När enheten gick förlorad*, red Kjell Blücker, Uppsala 1997

- Samuelson, Jan, "Om adelns symboliska representation i kyrkorna", i Christina Kjellson m. fl. (red), *Blickar bakåt – elva uppsatser om ett förgånget nu*, Härnösand 2004
- , "Att rekonstruera ett ärendes gång: Patronatsstriden i Dala och den begynnande frihetstidens förvaltning", i Patrik Höij (red), *Information, förvaltning och arkiv – en antologi*, Härnösand 2005
- Sandén, Annika, *Stadsgemenskapens resurser och villkor: Samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620*, Linköping 2005
- , "Kyrkan, kvinnorna och hierarkiernas dynamik", HT 2006:4
- Sanders, Hanne, *Bondevaekelse og sekularisering: en protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*, Stockholm 1995
- Sawyer, Birgit, *Kvinnor och familj i det forn- och medeltida Skandinavien*, Trondheim 1998
- Schalling, Erik, *Lunds Domkyrka och Domkyrkoförsamlingar samt deras inbördes ekonomiska rättsförhållanden*, Lund 1927
- , *Vem äger våra kyrkor och deras egendom?* Stockholm 1924
- Schumpeter, Joseph, "Die Krise der Domänwirtschaft am Ausgang des Mittelalters", in Ernst Hinrichs (red), *Absolutismus*, Frankfurt am Main 1986
- Schück, Herman, *Ecclesia Lincopensis: Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm 1959
- Segerstedt, Torgny T., *Universitetet i Uppsala 1852 till 1977*, Uppsala stads historia VI:2 Uppsala 1977
- Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedemora 2001
- Simonsen, Anders, *Bland hederligt folk: Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755–1820*, Göteborg 2001
- Simonson, Örjan, *Den lokala scenen: Torstuna härad som lokalsamhälle*, Uppsala 1999
- , "Uppsala domkyrka i arkiven 1540–1885", under publicering, i Anders Åman (red), *Uppsala domkyrkas historia* [planeras publiceras i RAÄ:s serie Sveriges kyrkor, Stockholm 2008]
- Sjöberg, Johan, *Makt och vanmakt i fadersväldet: Studentpolitik i Uppsala 1780–1850*, Uppsala 2002
- Skovgaard-Petersen, Inge, "Kirkens etablering", i Göran Dahlbäck (red), *Kyrka, samhälle, stat*, Helsingfors 1997
- Smedberg, Gunnar, "Ärkestiftets uppkomst och indelning", Uppsala stifts herdaminne 1:1 1980(a)
- , "Uppsala domkapitel", Uppsala stifts herdaminne 1:1 1980(b)
- Stadin, Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004
- Staf, Nils, *Marknad och möte: Studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustav II Adolfs tid*, Stockholm 1935

- Strömberg Back, Kerstin, *Lagen, rätten, läran: Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid*, Lund 1963
- Swedlund, Robert, "Det s. k. domkyrkorådet och domkyrkans förvaltning", i *Uppsala domkyrkas skrå 1638*, Uppsala 1935
- , "Historik", i Robert Swedlund & Ulla Ehrenswärd (red), *At förse riket med beständige och prydlike Byggnader. Byggnadsstyrelsen och dess föregångare*, Stockholm 1969
- Svensson, Patrick, *Agrara entreprenörer: Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne c:a 1800–1870*, Lund 2001
- Sveriges kyrkohistoria*, bd 1–8, Lennart Tegborg (huvudredaktör), Stockholm 1998–2005
- Söderberg, Nils Johan, *Uppsala domkyrkas ekonomi: Förslag till ny stat för domkyrkans egna kassa för tiden 1/7 1933–30/6 1943 jämte framställning angående omdaning av domkyrkans nuvarande förvaltning*, Uppsala 1932
- , "Studier till Uppsala domkyrkas historia III: Domkyrkans återställande efter 1702 års brand", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1936
- Söderberg, Nils Johan & Edvard Söderberg, "Studier till Uppsala domkyrkas historia. I. Den Leijonhufvudska donationen. 2. Orgelverk i domkyrkan", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1935
- Söderberg, Nils Johan & Robert Swedlund, *Testamenten, gåvobrev och andra handlingar rörande enskilda fonder och stiftelser, fästade vid Uppsala domkyrka*, Uppsala 1934
- Söderberg, Ulf, *Gustav I:s arv och eget i Uppland: en godsmassas framväxt, organisation och förvaltning*, Stockholm 1977
- Thisner, Fredrik, *Militärstatens arvegods: Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark ca 1720–1800*, Uppsala 2007
- Thoré, Anders, *Akademibondens plikt, universitetets rätt. Feodala produktionsförhållanden vid Uppsala universitets gods 1650–1709*, Uppsala 2001
- Tiscornia, Alberto, *Statens, godsens eller böndernas socknar: Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880*, Uppsala 1992
- Tottie, Thomas, "Uppsala domkyrkas librarium", i *Framsynthets ihugkommelse. En vänbok till Sune Lindqvist*. Stockholm 1991
- Weber, Max [†1920], *Ekonomi och samhälle: Förståelsesociologins grunder bd 1, Sociologiska begrepp och definitioner – Ekonomi, samhällsordning och grupper*, Lund 1983
- , *Ekonomi och samhälle: Förståelsesociologins grunder bd 2: Religionssociologi – Rättssociologi*, Lund 1985
- , *Ekonomi och samhälle: Förståelsesociologins grunder bd II1, Politisk sociologi*, Lund 1987
- , *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, Lund 1995 (1934)
- Weikert, Monika, *I sjukdom och nöd: Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal*, Göteborg 2004

- Westling, Claes, *Småstadens dynamik: Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630–1660*, Linköping 2003
- Westman, Knut B., *Reformationens genombrottsår i Sverige*, Stockholm 1918
- Winberg, Christer, *Grenverket: Studier kring jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm 1985
- Winton, Patrik, "Det sakrala nätverket. Biskop Andreas Rhyzelius väg till makten", i Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson och Patrik Winton (red), *Med börd, svärd och pengar: Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, Uppsala 2003
- Wottle, Martin, *Det lilla ägandet: Korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810*, Stockholm 2000
- Zeitler, Rudolf, "Huvuddragen av byggnadshistorien", i Öyvind Sjöholm (red), *Uppsala domkyrka: Katedral genom sekler*, Uppsala 1982
- Ågren, Maria, *Jord och gäld: Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*, Uppsala 1992
- Åmark, Mats, *Uppsala domkyrka genom åtta århundraden*, 2 uppl. Uppsala 1953 (1938).
- Ödman, Per-Johan, *Kontrasternas spel – en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, del I, Stockholm 1995

Register över vissa i framställningen centrala begrepp

Registret är inget fullständigt sakregister utan ger endast hänvisningar till textställen som underlättar förståelsen av vissa i framställningen förekommande begrepp.

- Akademiska konsistoriet, 28, 113
Andligt och världsligt regemente, 14
Domkapitel, 16, 20
    Lund, 36
    Uppsala, 21, 24, 27, 43, 44
Domkyrkoförvaltningen, 121
Domkyrkoinspektör, 56
    Lund, 37
Domkyrkoråd (kyrkoråd), 20, 34, 40, 41
    Lund, 37
    uppdelning, domkyrkoråd och domkyrkoförvaltning, 121
    upplösningen 1864, 121
    utvecklingen i Sverige, 34, 118
Domkyrkostaten 1695, 77
Domkyrkotunnor, 99
Domprost, 27, 28, 30
Ebba Leijonhuvuds donationsgods, 59, 68, 81, 87, 99
Fabrica, 10, 21
Fattigvårdsdirektionen, 120
Flödesrum och plats, 17, 18
Föreståndare, domkyrkans, 40
Hospitalet, 53, 73, 85
Håvpenningar, 79, 85,
Invärtes och utvärtes medel, 41
Kaplan
    tillsättning, 71
Klockare
    tillsättning, 71
Kommunalstämma, 119
Korporationer, 108, 113
Kyrka
    definitionen av, 16
    Kyrkoråd, se domkyrkoråd
    Kyrkostämma, 119
    Kyrkvärdar, 24, 27, 35, 40, 41, 52, 78, 112, 117
        akademiska societetens, 40, 58, 66, 81, 95
        stadens, 40, 66, 81, 95, 96
    Landsbokhållare, 78
    Lägersmål, 82
    Magistraten, 27, 70
    Militärstat, 15
    Pastorat
        regala och konsistoriella, 30, 86
    Patriarkalism, 109
    Patron- och klientväsende, patronage, 108
    Pedell, 78
    Prebende, prebendater, 21, 86
    Societet, 65, 72, 81, 92, 108, 110, 113, 115, 120
        akademiska, 27, 40, 81, 115
        som korporation, 113
        stadens och den akademiska, 10, 26
    Sockenstämma
        i Uppsala, 34, 113, 120
        utvecklingen i Sverige, 34, 47, 118–119
    Stamboksmedel, 79
    Stånd, 108, 109
        fyrståndsindelning, 15
        prärestånd och prästerskap, 15, 16
        treståndsläran, 14
    Syssloman, 9
    Teologiska fakulteten, 27, 42, 43, 115
    Tidigmodern period, 10
    Uppsala domkyrkas skrå, 12, 14, 34, 37, 40, 41, 44, 45, 52, 53, 54, 60, 73, 78, 91, 105, 112, 117
    Vissa och ovissa räntan, 38, 41

Personregister: historiska personer

Verksamhetsår inom aktuellt ämbete angivet, alternativt födelse- och dödsår markerat med * och †.

A

Abraham Melchiorsson, syssloman (1590-talet), 24
Adelcrantz, Carl Fredrik, överintendent (1757–1795), 47
Afzelius, Pehr, medicine professor (* 1760– † 1843), 111
Andreas, f.d. syssloman (1590-talet), 25
Angerman, Eric Hansson, rådman i Uppsala († före 1688), 82
Angermannus, Abraham, Ärkebiskop (1593–1599), 25, 60

B

Banér, Per, riksråd (*1588–†1644), 29
Banér, Sigrid (endera syster (*1592–†1669) eller dotter (*1618–†1674) till Svante Banér), 87, 90
Becchius, Samuel, musikdirektör vid akademien och domkyrkoorganist (1638–1644), 54
Benzelius, Eric (d.ä.), ärkebiskop (1700–1709), 49
Berg, Carl, syssloman (1680-talet), 56
Bergström, Eric, domprost (1830–1833), 52, 54, 77
de Besche, Gerhard, byggmästare (1620-talet), 33
Brandt, en häradshövding (1780-talet), 104
Brask, Hans, biskop i Linköpings stift (1513–1527), 9
Buchegger, Hans, byggmästare (1702), 49
Burman, Erik, musikdirektör vid akademien och domkyrkoorganist (1719–1727), 94
Bång, Johan († före 1788)
dennes änka, 103

C

Cahman, Hans Heinrich, orgelbyggare (†1699), 66
dennes hustru, 99
Cahman, Johan Niclas, orgelbyggare (†1737), son till Hans-Heinrich, 102
Chesnecopherus, (sannolikt Johannes Ch., prof. i botanik †1637),
dennes grav, 69
Columbus, Johannes, professor (* 1640–† 1684), 56

Cronhielm, Gustaf, greve (*1664-†1737), 88
Cronström, Jakob, överstelöjtnant (*1661-†1736),
dennes änka, Chatarina Oldekop, 79, 81

D

Diurberg, talghandlare i Stockholm (1740-talet), 96
Duse, Samuel Christoffer, akademiombudsman (*1748-†1825), 59

E

Eliander, slottsarkitekt (1740-talet), 93
Engelhart, Johan Henric, musikdirektör vid akademien och
domkyrkoorganist (1727-1763), 94
Erik XIV, kung (1560-1568), 24, 30, 33
Erik Hindersson, slottsfogde i Uppsala (1562-1571),
borgmästare i Uppsala (1571-1584), 24

F

Fahlberg, Carl, rådman i Uppsala (†1793), 57
Falkenberg (endera av bröderna Konrad och Melker, 1630-talet), 28
Fock, Berndt Wilhelm, landshövding (1812-1830), 119
Funck, Johan, landshövding (1762-1773), 104, 107

G

Gefler, murardräng (1740-talet), 81
Geijer, Erik Gustav, professor i historia (1817-1847), 120
Gerdes, Petter, slottsbyggmästare (1740-talet), 103
Goldhan, gördelmakare (1740-talet), 96
Groth, Johan, syssloman (1779-1792), 57, 58, 59, 68, 104
Grusell, Mattias, urmakare (1740-talet), 93
Gunilla Bielke, drottning och änkedrottning (1585-1597), 30
Gustav II Adolf, kung (1611-1632), 20, 24, 26, 27, 30, 33, 46, 78
Gustav III, kung (1771-1792), 46, 82
Gustav Vasa, kung (1523-1560), 9, 20, 22, 23, 30, 33, 35, 86, 100
Gyllenberg, Jakob, landshövding i Uppland (1689-1695), 48
dennes änka, 60

H

Hahn, Canutus, biskop i Lunds stift (1679-1687), 37, 76
Hallberg, klockare (1740-talet), 81
Hans, organist (1590-talet), 27
Har, Erik, rådman († före 1688)
dennes änka, 64
Hedvig Eleonora, drottning (1654-1715), 82, 87, 90, 91

Hoghusen, Johan, landshövding i Uppland (1695–1714), 48, 49
Holm, Carl, kämnär (1740-talet), 81
Holm, Petrus, professor († före 1688)
    dennes änka, 69
Hyltenius, Eric Peter, kyrkoherde i Vislanda socken, Växjö stift (1806–1829), 102
Hårleman, Carl, överintendent (1741–1757), 28, 47, 93
von Höpken, Anders Johan, universitetskansler (*1712–†1789), 94

J

Jesus, 75
Johan III, kung (1568–1592), 19, 23, 24, 26, 30, 33, 36, 78, 98, 108
Jonas Wexionensis, professor (*1583–†1651), 38, 39

K

Karl IX, kung (1604–1611), tidigare hertig Karl, 30, 33
Karl X Gustav, kung (1654–1660), 33, 45
Karl XI, kung (1660 (1672)–1697), 33, 45, 46, 65
Karl XII, kung (1697–1718), 30, 46, 49
Karl XIV Johan, kung (1818–1844), 120
Katarina Stenbock, drottning och änkedrottning (1552–1621), 30
Kenicius, Petrus, ärkebiskop (1609–1636), 28, 34, 38, 43, 62
Keventer, Mattias, docent och källarmästare (*1735–†1805), 110
Kiällander, Jonas, kronofogde († 1748), 82
Köhler, rådman (1740-talet), 96
Kristian II, kung (av Danmark och Norge 1513–1523, av Sverige 1520–1521), 98
Kristina av Holstein-Gottorp (d.ä.), drottning och änkedrottning (1604–1625), 29
Kristina (d.y.), drottning (1632 (1644)–1654), 30, 33, 45

L

Lang, Catharina, hustru (1680-talet), 69
Laurentius Paulinus Gothus, ärkebiskop (1637–1646), 38, 43, 44, 62
Laurentius Petri, ärkebiskop (1531–1573)
    dennes gravsten, 62
Leijonhuvud, Ebba, (*1595–†1654), 90, 91
    se även Ebba Leijonhuvuds donationsgods i sakregistret
Lewenhaupt, C. E. (sannolikt Charles Emil L. *1751–†1840), 59, 88, 109
Litzelius, Nils, musikdirektör vid akademien och domkyrkoorganist
    (1764–1783), 94
Lizelius (Lithzell), Johan, musikdirektör vid akademien och
    domkyrkoorganist (1788–1790), 68, 71
Ljung, bildhuggare, 93
Lorhman, Thomas (d.y.), borgmästare i Uppsala (†1722), 63
    dotter, 63

Lostbom, Johan, domprost (1790–1802), 111, 114
Lundblom, frälseinspektör (1780-talet), 104
Luther, Martin, reformator (*1483–†1546), 9, 14, 75
Långberg, madame (1740-talet), 103

M

Melin, Axel Erik, Director Musices och domkyrkoorganist (1784–1785), 68, 71
Molin, Lars, domprost (1705–1723), 49, 82

N

Nensén, Anders, borgmästare (1807–1842), 118
Nils Erici, syssloman (1572), 24
Noraeus, Johannes, syssloman (1692–1698), 56, 102
Norin, Lars, magister och notarie (†1772), 93
Norrman, Lars, professor, sedermera bibliotekarie och biskop
(*1651–†1703), 69
Nybelius, Johannes, syssloman (1632–1639), 38

O

Olaus Petri, reformator (*1493–†1552), 35

P

Peder Larsson, tiondefogde (omkring 1600), 24

R

Ribbing, släktens gravplats, 61
Richert, Johan Gabriel, jurist (1784–1864), 120
Roland Eliasson, borgare i Uppsala (1680-talet), svärson till rådmann
Eric Hansson Angerman, 82
Rosén, Nils, arkiater, adlad Rosén von Rostenstein (*1706–†1773)
dennes hustru Anna Christina Hermansson (*1718–†1782), 81, 84, 90, 91
Rudbeckius, Petrus, domprost (1674–1692), 44, 65, 69, 70, 99
Rålamb, Claes, landshövding i Uppland (1660–1664), 105, 108

S

Schwan, orgelbyggare (1780-talet), 62
Schönström, friherrinna (sannolikt endera av de tre systrarna Magdalena,
Margareta Elisabet eller Sara Helena, döttrar till Peter Svedberg, adlad
Schönström. 1740-talet), 82
Schröderheim, Elis, landshövding i Uppsala (1786–1787, 1792–1794), 50
Sigismund I, kung (av Polen-Litauen 1587–1632, av Sverige 1592–1599), 30, 33
Skytte, Johan, riksråd, Uppsala universitets kansler (*1577–†1645), 37
Sparling, glasmästare i Uppsala (1740-talet), 100

Sparre, Fredrik, greve (†1747), 82
Sten, Maria Elisabeth, borgarfru med egen rörelse (1740-talet), 96
Sten Sture d.y., riksföreståndare (1512–1520), 98
Svebilius, Olaus, ärkebiskop (1681–1700), 65

T

Tessin, Nicodemus (d.y), överintendent (1697–1728), 47
Tidstedt, pedell (domkyrkans vaktmästare) (†1788), 94
von Troil, Uno, ärkebiskop (1786–1803), 20, 59, 61, 62, 115, 116
Trolle, Gustav, ärkebiskop (1515–1521), 98, 116

U

Ulrika Eleonora, drottning (1719–1741, regerande drottning 1719–1720), 33, 45, 46

W

Wallius, Laurentius Olai, domprost (1621–1638), 28, 29, 39, 40
af Wetterstedt, Erik, landshövding (1794–1812), 120
Winbom, Johan, domprost (1805–1826), 120

Z

Zelling, Olof, syssloman (1735–1750), 102
Zellinger, Christoffer, musikdirektör vid akademien och
domkyrkoorganist (1690–1718), 56
Zellstedt, Johan, inspektor († 1748), 81
Zettervall, Helgo, överintendent (1882–1897), 11

Å

Ålander, Carl, akademibokhållare (*1758–†1826), 59, 60, 62

Ö

Öijer, Lars, syssloman (1699–1714), 49, 56
Österman, kopparslagare i Stockholm (1740-talet), 93

Vilka bestämde över Uppsala domkyrka? Under medeltiden var svaret enkelt: domkyrkan styrdes av ärkebiskopen och domkapitlet. Efter reformationen fanns fler kandidater. Kungen var den lutherska statskyrkans överhuvud. Uppsala domkyrka blev en rikshelgedom och en viktig plats för statshändelser. Den rika adelns gravkor och påkostade gåvor påverkade starkt domkyrkans interiör. Efter reformationen blev Uppsala domkyrka också stadens församlingskyrka. Men församlingsinflytandet påverkades av Uppsalas egenartiga sociala och lokalpolitiska liv. Akademikerna och borgarna hade mycket svårt att samarbeta i de flesta frågor. Om de inte lyckades samsas kring skötseln av domkyrkan kunde ärkebiskopen och domkapitlet få samma inflytande som under medeltiden.
